

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT POLİTİKASI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜ VE 2000’Lİ
YILLARDA TARIMDA İZLENEN
POLİTİKALAR

Zeliha AKDENİZ

2501141236

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Demet ÇAK

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ZELİHA AKDENİZ Numarası : 2501141236
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : İKTİSAT POLİTİKASI Danışmanı : DOÇ. DR. DEMET ÇAK
Tez Savunma Tarihi : 13.06.2019 Saati : 13.00
Tez Başlığı : TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜ VE 2000'Lİ YILLARDA TARIMDA İZLENEN POLİTİKALAR

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MURAT AKBALIK		KABUL
2- DOÇ. DR. DEMET ÇAK		KABUL
3- DOÇ. DR. HÜLYA KESİCİ ÇALIŞKAN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. LEVENT ÇİNKO		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ ELİFE AKIŞ		

ÖZ

TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜ VE 2000’Lİ YILLARDA TARIMDA İZLENEN POLİTİKALAR ZELİHA AKDENİZ

Tarım, hem gelişmekte olan ülkeler için hem de gelişmiş ülkeler için gıda güvenliği, gıda arzı sürekliliği, gelir, istihdam ve dış ticaret bağlamında önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu kapsamda, tarım politikaları; tarım sektörünün yapısal sorunlarına çözüm bulmak, arz-talep dengesini sağlamak, ekonomiye katkıda bulunmak gibi amaçları gerçekleştirmek için farklı araçları kullanmaktır.

Cumhuriyet döneminden 1980 yılına kadar, ekonominin tarıma dayalı, nüfusun çoğunluğunun tarım sektöründe istihdam edildiği ve tarımın korumacı politikalarla desteklendiği bir dönem olmuştur. 1980 yılında alınan kararlarla birlikte serbest ekonomiye geçiş süreci başlamış ve tarımsal destekleme politikaları da azaltılmıştır. 1990’lara gelindiğinde, ekonomide devlet desteğinin olduğu bir yapıdan, piyasa ekonomisinin etkili olduğu bir döneme geçilmiştir. 2000 yılı sonrası ise tarım reformu çalışmalarıyla birlikte, tarım politikalarında yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde doğrudan gelir desteği ve alan bazlı desteklemeler etkili olmuştur. Bu politikalarla birlikte devletin tarımsal alandaki desteği azaltılmıştır. Bu çalışmada; tarımın sektörel yapısı, Türkiye ekonomisindeki yeri ve 2000 yılından sonra tarımda izlenen politikalar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: (Bitkisel Üretim, Hayvansal Üretim, Tarım Politikaları, Tarımsal Destekler, Tarımın Türkiye Ekonomisindeki Payı)

ABSTRACT

AGRICULTURAL SECTOR IN TURKEY AND AGRICULTURE POLICIES IN 2000s ZELİHA AKDENİZ

Agriculture has an important place in terms of food security, food supply continuity, income, employment and foreign trade for both developing countries and developed countries. In this context, agricultural policies use different tools in order to accomplish different objectives such as to find solutions to the structural problems of the agricultural sector, to provide a balance between supply and demand, to contribute to the economy.

From the Republican era to 1980, the economy was based on agriculture, the majority of the population was employed in the agricultural sector and agriculture was supported by protectionist policies. With the decisions taken in 1980, the transition to liberal economy began and agricultural support policies were reduced.

In the 1990s, from a structure with state support in the economy was passed to market economy. After 2000, in agricultural policies a new era has started with the efforts of agricultural reform. In this period, based support and direct income support were been effective. With these policies, the support of the state in the agricultural field has been reduced. In this study; The structure of the agricultural sector, its place in Turkey's economy and policies applied in agriculture after 2000 were discussed.

Keywords: (Plant Production, Animal Production, Agricultural Policy, Agricultural Supports, The Share Of Agriculture In Turkey's Economy)

ÖNSÖZ

Tarım sektörü; ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla, toplumun bütün kesimlerini yakından ilgilendirmektedir. Tarımın ülke nüfusunu beslemesi, milli gelire ve istihdama katkı sağlaması, diğer sektörlerle hammadde ve sermaye temin etmesi, ihracata doğrudan ve dolaylı olarak etkisi ve biyolojik çeşitlilik ile ekolojik dengeye olan katkısından dolayı tüm dünyada vazgeçilmez bir sektördür. Tarım geçmişte olduğu gibi gelecekte de önemini korumaya devam edecektir. Türkiye’de, Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen sürede farklı zamanlarda ihtiyaçlara göre farklı tarım politikaları ve destekleme araçları kullanılmıştır. 2000’li yıllardan itibaren ise neo-liberal politikaların izlenmesi, yaşanan ekonomik kriz ve bununla birlikte uluslararası kuruluşların etkisiyle tarım politikalarında da yapısal reform süreci başlamıştır.

Bu çalışmada, Türkiye’nin tarımsal yapısı, tarımın ekonomideki yeri ve 2000 yılı sonrası izlenen tarım politikaları ele alınmıştır. Tarım politikalarında geçmişte izlenen politikalar kısaca ele alınıp, 2000 sonrası politikaların dönüşüm sürecini analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışma, çeşitli kurumlardan elde edilen verilerden faydalanılarak hazırlanmıştır. Çalışmada genel olarak karşılaşılan sorun ise tarım sektörü ile ilgili verilerin güncel ve güvenilir olmayışı, eksik ve tutarsız olmasıdır.

Çalışmamda, gösterdiği ilgi ve verdiği emek için danışmanım Doç. Dr. Demet ÇAK hocama teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Prof. Dr. Seyhun DOĞAN hocama da çok teşekkür ederim. Son olarak, ailem ve arkadaşlarıma bu konuda bana destek oldukları için çok teşekkür ederim.

ZELİHA AKDENİZ

İSTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
TABLolar LİSTESİ.....	ix
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM SEKTÖRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Tarım Sektörünün Tanımı ve Kapsamı	3
1.2. Tarım Sektörünün Genel Özellikleri.....	4
1.3. Tarım Sektöründe Piyasa Düzeni.....	10
1.3.1. Tarım Ürünleri Piyasasında Fiyat Sorunu	11
1.3.1.1 King Kanunu	12
1.3.1.2 Örümcek Ağı (Cobweb) Teoremi	12
1.3.1.3 Tarımsal Ürün Fiyatlarında Konjoktürel Dalgalanmalar	13
1.3.1.4. Mevsimlik Fiyat Değişimleri.....	13
1.4. Tarımın Ekonomik Kalkınmadaki Yeri ve Önemi.....	14
1.4.1. Tarımsal Üretim	18
1.4.2. Tarımsal İstihdam ve Nüfus	18
1.4.3. Tarımsal Dış Ticaret.....	21
1.5. Tarım Politikaları	24
1.6. Dünyada Tarıma Yön Veren Kurumlar.....	25
1.6.1. GATT'ın Oluşturulması	26
1.6.2. Dünya Ticaret Örgütü	27
1.6.2.1. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Politikası	28
1.6.2.2. DTÖ Çerçevesinde Doha Kalkınma Turu.....	29
1.6.3. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası(OTP)	35

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIMIN SEKTÖREL YAPISI VE EKONOMİDEKİ ROLÜ

2.1. Tarım Sektörünün Yapısı	41
2.1.1. Türkiye’nin Su Kaynakları.....	41
2.1.2. Tarımsal Arazi ve Üretim Yapısı	43
2.1.3. Tarımsal Üretim	46
2.1.3.1. Bitkisel Üretim	47
2.1.3.1.1 Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler	48
2.1.3.1.2 Meyve ve Sebze Üretimi	53
2.1.3.1.3 Bitkisel Üretim Miktarları ve Üretim Değerleri	56
2.1.3.1.4 Bitkisel Üretimde Kendine Yeterlilik	58
2.1.3.2. Hayvansal Üretim.....	60
2.1.3.2.1 Hayvansal Üretim Miktarı ve Üretim Değeri	66
2.1.3.3. Ormancılık.....	68
2.1.3.4. Su Ürünleri	74
2.2 . Tarım Sektörünün Türkiye Ekonomisindeki Yeri	77
2.2.1 Tarım Sektörünün GSYH İçindeki Payı	77
2.2.2. Tarımsal İstihdam	79
2.2.3. Tarımın Dış Ticaret İçindeki Payı	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARIMDA İZLENEN POLİTİKALAR VE 2000 SONRASI

POLİTİKALARDA MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER

3.1 1923-1980 Dönemi Tarım Politikaları	85
3.2 1980-2000 Dönemi Tarım Politikaları	88
3.3 2000 Yılı Sonrası Tarım Politikaları	90
3.3.1 Tarımsal Reform Uygulama Projesi (TRUP)	92
3.3.1.1 Doğrudan Gelir Desteği	93
3.3.2 Alan Bazlı Tarımsal Destekler.....	95
3.3.3 Alternatif Ürün Desteği	99
3.3.4 Fark Ödemeleri	102
3.3.5 Hayvancılık Destekleri	103
3.3.6 Kırsal Kalkınma Destekleri	107

3.3.7 Tarım Sigortası Destekleri.....	109
3.3.8 Diğer Destekler.....	113
3.3.8.1 Çiftlik Muhasebe Veri Ağı Sistemi Katılım Desteği (ÇMVA).....	113
3.3.8.2 Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Hizmetleri Destekleri.....	114
3.3.8.3 Araştırma-Geliştirme (AR-GE) Desteklemeleri.....	114
3.3.8.4 Kredi Desteklemeleri.....	116
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	118
KAYNAKÇA	123

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: Dünyadaki Yetersiz Beslenme Değerleri (milyon, %)	15
Tablo 1.2: Seçilmiş Ülkelerde Tarımın GSYH içindeki Payı (%)	17
Tablo 1.3: Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal İstihdam Oranı (%).....	20
Tablo 1.4: Seçilmiş Ülkelerin Tarımsal İthalattaki Payı (%), 2016 ve 2000	22
Tablo1.5: Seçilmiş Ülkelerin Tarımsal İhracattaki Payı (%), 2016 ve 2000	24
Tablo1.6: AB Bütçesi İçinde OTP Harcamaları.....	39
Tablo 2.1: Seçilmiş Yıllarda Tarım ve Orman Alanları(Bin Hektar)	45
Tablo 2.2: Tarım Alanları (bin Hektar), 1990-2017	47
Tablo 2.3: Seçilmiş Tarla Ürünleri Üretimi (Bin Ton), 2008-2018	52
Tablo 2.4: Seçilmiş Sebzelerin Üretim Miktarı (Ton), 2009-2018	54
Tablo 2.5: Seçilmiş Meyvelerin Üretim Miktarı (ton), 2008-2018.....	54
Tablo 2.6: Bitkisel Üretimin Üretim Miktarı ve Değeri (2017-2018).....	57
Tablo 2.7: Seçilmiş Bazı Türlerle Göre Hayvan Sayısı (1991-2017)	61
Tablo 2.8: Büyükbaş-Küçükbaş Kesilen Hayvan Sayısı ve Et Üretim Miktarları	63
Tablo 2.9: Süt Üretimi (2010-2017).....	65
Tablo 2.10: Kesilen Kumes Hayvanlarının Sayısı ve Et Üretim Miktarı	66
Tablo 2.11: Tavuk Yumurtası Sayısı (2010-2017)	66
Tablo 2.12: Türkiye’de Ormanlık Alanın Ülke Genel Alanına Oranı	69
Tablo 2.13: Ormanlık Alanların Karışım Şekillerine Dağılımı	69
Tablo 2.14: Orman Alanları Dağılımı	71
Tablo 2.15: İbrelili ve Yapraklı Orman Alanları Dağılımı.....	72
Tablo 2.16: İbrelili Ağaç Odunları Üretimi.....	73
Tablo 2.17: Yapraklı Ağaç Odunları Üretimi	74
Tablo 2.18: Su Ürünleri Üretimi, İhracatı, İthalatı ve Tüketimi (Ton)	76
Tablo 2.19: Sektörlerin GSYH İçindeki Payı (Cari Fiyatlarla).....	78
Tablo 2.20: GSYH’nın Büyüme Hızı	79
Tablo 2.21: Tarımın İstihdam İçindeki Payı (15+)	81
Tablo 2.22: Tarımsal Dış Ticaret Oranı (ISIC Rev.3).....	83
Tablo 2.23: Tarımsal Dış Ticarete Genel Denge (ABD Doları)	83
Tablo 3.1: Alan Bazlı Desteklerin Dağılımı, (cari fiyatlarla, milyon TL)	96

Tablo 3.2: Mazot ve Gübre Desteği (2018)	98
Tablo 3.3: Fark Ödemeleri (2010-2017), (Cari Fiyatlarla, Milyon TL).....	102
Tablo 3.4: Hayvancılık Destek Ödemeleri, (2002-2017), (Cari Fiyatlarla, Milyon TL).....	105
Tablo 3.5: Toplam Destekler İçinde Hayvancılığın Payı (%), (2000-2017).....	105
Tablo 3.6: Kırsal Kalkınma Destekleri, (Cari Fiyatlarla, Milyon TL).....	108
Tablo 3.7: Tarım Sigortaları (2013-2016).....	111
Tablo 3.8: Diğer Destek Ödemeleri, (Cari Fiyatlarla, Milyon TL).....	113

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 2.1: Bitkisel Üretim, 2017-2018 (milyon ton).....	56
Grafik 2.2: Bitkisel Üretim Değerleri, 2017-2018 (milyar TL).....	57
Grafik 2.3: Seçilmiş Tahıl Ürünlerde Kendine Yeterlilik 2017-2018	58
Grafik 2.4: Seçilmiş Sebze Ürünlerin Yeterlilik Dereceleri, 2017-2018.....	59
Grafik 2.5: Seçilmiş Meyve ve Sert Kabuklu Ürünlerin Yeterlilik Dereceleri	60
Grafik 2.6: Hayvansal Üretim Miktarı (Milyon Baş), 2017-2018.....	67
Grafik 2.7: 2017-2018 Yılları Hayvansal Üretim Değerleri (Milyar TL)	68

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Makale
ARIP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
Ar-Ge	: Araştırma Geliştirme
a.y	: Aynı Yazı
b.	: Baskı
C.	: Cilt
ÇATAK	: Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunması
ÇKS	: Çiftçi Kayıt Sistemi
ÇMVA	: Çiftlik muhasebe Veri Ağı Katılım Desteği
DGD	: Doğrudan Gelir Desteği
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DB	: Dünya Bankası
DSİ	: Devlet Su İşleri
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EAGÜ	: En Az Gelişmiş Ülkeler
EBK	: Et Balık Kurumu
Ed.	: Editör
FAO	: Gıda ve Tarım Örgütü
FEOFA	: Avrupa Tarımsal Garanti ve Yön verme Fonu
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
GYÜ	: Gelişme Yolundaki Ülke
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
GÜ	: Gelişmiş Ülkeler
ha	: Hektar
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KAÇEP	: Kredi Alan Çiftçileri Eğitim Projesi

KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
OTP	: Ortak Tarım Politikası
S.	: Sayı
s.	: Sayfa / Sayfa aralığı
SEK	: Süt Endüstri Kurumu
TAGEM	: Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü
TARSİM	: Tarım Sigortaları Havuz Sistemi
TEAD	: Tarım Ekonomisi Araştırma Dergisi
TEAE	: Tarımsal Ekonomi Araştırma Vakfı
TEPAV	: Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı.
TEPGE	: Tarımsal Ekonomi ve Politikalar Geliştirme Enstitüsü
TİGEM	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TİM	: Türkiye İhracatçılar Meclisi
TKK	: Tarım Kredi Kooperatifleri
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TRUP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
TSK	: Tarım Satış Kredileri
TSKB	: Tarım Satış Kredileri Birliği
TUGSAŞ	: Türkiye Gübre Sanayi A.Ş.
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	: Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği
TZDK	: Türkiye Zırai Donatım Kurumu
vb.	: ve benzeri
v.d.	: Üç veya üçten çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
Yay.	: Yayınları
ZMO	: Ziraat Mühendisleri Odası

GİRİŞ

Tarım sektörü, temel ihtiyaçların giderilmesi için üretimin yapıldığı bir sektör olmasının yanında, diğer sektörlere hammadde sağlama, istihdam imkanı, tüketim, dış ticaret ve sosyo-ekonomik açıdan önemli olması nedeniyle, dünyada neredeyse tüm ülkeler tarafından desteklenen ve korunan bir sektördür. Dünyada uygulanan tarım politikalarının ekonomide üretim, ticaret, gelir ve fiyatlar üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Tarım politikası da devletin tarım sektörünün gelişmesi için yürüttüğü tüm faaliyetlerdir. Tarım politikalarıyla gerçekleştirilmek istenen amaçlar; gıda güvenliği, gıda güvencesi, ekonomik gelişme, kırsal istihdam, tarımda modernleşme, verimi artırarak üretici gelirlerinin artırılması ve üreticilerin korunması, ürün ihracatının sağlanması, tüketicinin korunması ve tarım piyasalarında istikrarın sağlanması olarak sıralanabilir.

Tarımsal üretimin doğal koşullara bağlı olması, risk ve belirsizliklerin fazla olması, üretimin mevsimse olması, üretim maliyetlerinin doğal koşullara göre oluşması gibi başlıca etkenler tarımda üretim sorunlarının yaşanmasına neden olmaktadır. Bu durum, tarımın devlet tarafından desteklenmesini gerekli kılmaktadır. Devlet, tarımda üretim sorunlarının giderilmesi için fiyat destekleme politikaları, girdi sübvansiyonları, alt yapıyı geliştirici yatırımlarla destekleme, tarımsal araştırma, eğitim, örgütlenme ve yayım hizmetleriyle destekleme, sosyal politikalar yoluyla destekleme ve ürün stoğunun fazla olması sonucunda üretimi azaltmak için doğrudan ödemeler yoluyla destekleme araçlarını kullanmaktadır.

Bu bağlamda, Türkiye tarım politikalarında farklı zamanlarda farklı tarımsal politikalar izleyerek tarım sektöründe etkili olmaya çalışmıştır. Türkiye’de 1980 yılına kadar devam eden korumacı politikalar, serbestleşme süreciyle birlikte yerini dışa açık politikalara bırakmıştır. 2000 yılından itibaren ise tarım politikalarında yeni bir reform süreç başlamıştır. Bu dönemde, tarım politikalarındaki reformların başında Dünya Bankası ile yapılan “Ekonomik Reform Kredisı Anlaşması” ile birlikte faaliyete geçirilen “Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)” yer almaktadır. Bu

proje 2001’de uygulanmaya başlanmış ve bununla birlikte tarımda radikal değişiklikler yapılmıştır.

Tez çalışmam üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde tarım ve tarım sektörünün genel özellikleri, tarımın genel olarak ülkeler için önemi ve ekonomideki yeri, tarım politikaları ile dünyada tarımı etkileyen kurumlar ele alınmıştır.

Tezin ikinci bölümde tarım sektörünün yapısı, tarımsal üretim kapsamında yer alan bitkisel üretim, hayvancılık, ormancılık ve su ürünleri gibi alt başlıklar ele alınmıştır. Ayrıca tarımın Türkiye ekonomisindeki önemini anlayabilmek adına tarımsal istihdam, dış ticaret ve GSYH içindeki payı incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise, geçmişte izlenen tarım politikalarına kısaca değinilip, 2000 sonrası tarımsal destekleme politikaları detaylı olarak ele alınmıştır.

Bu çalışmada veriler TÜİK, Orman ve Su İşleri Bakanlığı, DSİ, Kalkınma Bakanlığı, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler Gıda Tarım Örgütü’nden alınarak hazırlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM SEKTÖRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Ekonomik, sosyal ve çevresel yönleriyle tarım sektörü, toplumun tüm kesimlerini yakından alakadar etmektedir. Tarımın ülke nüfusunu beslemesi, istihdam ve milli gelire katkıda bulunması, öteki sektörlerle sermaye ve hammadde temin etmesi, ihracata katkı sağlaması ve biyolojik çeşitlilik ile ekolojik dengeye olan katkısından dolayı bütün dünyada stratejik bir sektördür.¹ Ekonomiye katma değerinden ötürü tarım, geçmişten günümüze kadar önemini hep korumuştur.

Bu bölümde tarım sektörünün tanım ve kapsamı, genel özellikleri, tarımda piyasa dönemi, tarımın ekonomik kalkınma içindeki yeri ve önemi, tarım politikaları ve dünyada tarıma yön veren kurumlar ele alınacaktır.

1.1 Tarım Sektörünün Tanımı ve Kapsamı

Tarım tarih boyunca insanoğlunun hayatında önemli bir yer kaplayan bir faaliyet alanı olmuştur. Avcılık ve hayvancılık döneminde doğadaki yiyeceklerle hayatını idame eden insanoğlu, toplumsal gelişim süresinde tarımı ortaya çıkarmıştır. Geliştirdiği farklı ilkel aletlerle toprağı işlemeye başlamış, doğada hazır bulamadığı gıdaları kendisi üreterek beslenme imkanına kavuşmuştur. Yerleşik hayata geçmekle birlikte tarım en önemli iktisadi etkinlik haline gelmiştir. Merkantalist döneme kadar önemini koruyan tarım, bu dönemden sonra ve ardından başlayan sanayi devrimiyle birlikte ekonomik gelişmenin ana faktörü olmaktan çıkmış, buna bağlı olarak GSMH'ya etkisi de gittikçe azalmaya başlamıştır. Tarımın GSMH içindeki payının azalması ve yine toplam istihdam içinde tarımsal istihdam payının az olması çağdaş dünyada gelişmişliğin bir göstergesi olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Evvelki yüzyıllarda zenginliğin ölçüsü sahip olunan toprağın miktarıyla ölçülürken, sanayi

¹Zeki Doğan, Seçkin Arslan ve Ayberk Nuri Berkman, **Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış**, , C.8, S.1, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2015, s.30, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/185141>, , 11.03.2018

devrimiyle birlikte üretim kapasitesi ve fabrikalarla değerlendirilmeye başlanmış ve 1950'lerden itibaren başlayan çok önemli teknolojik gelişmelerle birlikte artık zenginlik ölçüsü bilgiye hakim olmakla eş değer olmuştur. Yalnız, bütün bu gelişmelere rağmen tarım hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. Hemen hemen tüm dünyada tarıma özel bir yer verilmiş, farklı yöntemlerle desteklenmiş ve rekabete karşı koruma altına alınan bir sektör olmuştur.²

Evrensel olarak bir ülke ekonomisi genellikle sektörel bazda ele alınmaktadır. Ekonomiyi oluşturan unsurlara bakıldığında tarım, sanayi ve hizmet sektörü olmak üzere üç başlık altında incelenmektedir. Burada ülkeler için iki önemli unsur bulunmaktadır: birincisi, üretim açısından kendine yeterli olabilmek ve ikincisi, sanayi için gerekli hammadde kaynaklarına sahip olmaktır. Bu bağlamda tarım sektörü, insanların hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan beslenme, giyinme, sanayi için hammadde temin etmek gibi temel ihtiyaçları gidermeye yönelik faaliyetlerde bulunmakta ayrıca, birçok ekonomide birincil faaliyet alanı olarak görülmektedir.³

Tarım genel olarak, toprak ve tohumun bileşenlerinden meydana gelen ve bu yolla hayvansal ve bitkisel hammadde üretimini sağlamak ve elde edilen hammaddeyi gerektiğinde işlenmiş ya da yarı işlenmiş şekle getirmek olarak ifade edilebilir. Tarımsal üretim faaliyeti ise; bitkisel üretim, hayvansal üretim ve tarımsal teknoloji olarak üç kısma ayrılır. Tarımsal teknoloji kullanılarak hayvan üretiminden ve bitkisel üretiminden elde edilen ürünler daha kıymetli hale getirilir. Tarımsal faaliyet alanına ayrıca su ürünleri, ormancılık gibi unsurlar da dahildir.⁴

1.2 Tarım Sektörünün Genel Özellikleri

Tarımı öteki sektörlerden farklı kılan evrensel ve kurumsal özellikleri bulunmaktadır. İktisadın gelişme seviyesinden ve ekonomik sistemden bağımsız olan tarımın evrensel özellikleri, doğal koşullara bağlı olması sebebiyle her ekonomide

² Mustafa Acar, **DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği**, 1.Baskı, Ankara, Orion Yayınevi, 2006, s.21

³Cennet Oğuz ve Zeki Bayramoğlu, **Tarım Ekonomisi**, 1. Basım, Konya, Atlas Akademi, 2014, s.1

⁴ Oğuz ve Bayramoğlu, **a.g.e.** s.11

kendini gösterir. Tarımın evrensel özelliklerine bakıldığında mevsimlik iş hacmi değişimi, tarımda arz fonksiyonu, fiyat ve gelir istikrarsızlığı ile talep artış hızına kadar pek çok konuda etkisini gösterir. Tarımın kurumsal yapısı ise ekonominin gelişmişlik düzeyiyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda, piyasa ekonomisinin etkili olduğu az gelişmiş ülkelerin ve sanayileşmiş ekonomilerin arasındaki yapısal farklılıkların ile buna ilişkin olarak farklı mekanizmaların anlaşılmasına yardımcı olur. Örneğin, gizli işsizlik, tersine dönen arz eğrisi vb. gibi yapısal özellikler, az gelişmiş ekonomilerin iktisadi durumlarını açıklamak için gereklidir. Gelişmişlik seviyesi yüksek olan ekonomilerde ise bu kurumsal yapı değişmektedir. Bu ülkelerde, sanayi ve pazarlama ön plana çıkarken, bir üretim faaliyeti olarak tarım gittikçe önem kaybeder.⁵

Tarımın evrensel özellikleri: üretimin doğal koşullara bağlı olması; üretimin mevsimsel olması; üretimin maliyetinin doğal koşullar tarafından belirlenmesi; risk ve belirsizliklerin çok olması; tarımsal üretimin ekonomiye gecikmeli ayak uydurması, bağlı ürünlerin fazlalığı gibi unsurlar olarak ifade edilebilir. Evrensel özellikleri aşağıda belirtilmiştir:

Üretim fonksiyonu ve doğal şartlar: Bir üretim sürecinde üretime dahil edilen girdi ile çıktı arasındaki bağlantıyı ifade eder: $Y=f(X_1, X_2, \dots, X_n)$ şeklinde gösterilebilir. Burada Y ürün, diğer bir ifadeyle çıktıdır. $X_1..X_n$ ise üretime dahil edilen emek, sermaye, doğal kaynaklar gibi girdilerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki tarımda ürün miktarını belirleyen sadece kullanılan girdi miktarı değildir. Bunun yanında yağış, sıcaklık, türlü bitki ve hayvan hastalıkları gibi doğal faktörler de ürün miktarının belirlenmesinde etkilidir. Üreticiler bu doğal etkenleri ortadan kaldıramaz yalnızca gelişmiş teknolojiye sahipse bunu sınırlandırabilir. Tarımsal üretimde girdi ve çıktı ilişkisi net olarak bilinemez. Örnek vermek gerekirse üreticinin, üretimi azaltmak için girdiyi az kullandığı bir dönemde, hava koşulları iyiye ürün miktarı da buna bağlı olarak artar. Ya da üretimi arttırmak için daha fazla girdi kullanabilir ama kötü hava koşullardan ötürü ürün miktarı azalabilir. Bu durum tarımda verim belirsizliğinin olduğunu göstermektedir. Bunun yanında, tarımsal ürünlerin büyüme

⁵Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, 2.baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.1-2

dönemi doğal koşullara bağlı olarak gerçekleşir. Böyle bir durumda, ürünlerin fiyat değişmelerine uyumu zorlaşır. Örneğin, fiyatlar arttığı zaman bir ağaçtan daha fazla ürün elde etmek için, daha iyi bir bakım yaparak verimi artırıp, fiyat artışlarından yararlanabilir. Ancak yeni bir ağaç dikmeye kalkılırsa bunu elde etmesi yıllar sürebilir. Bu olgu hayvancılık için de geçerlidir. Dolayısıyla üretimin ekonomiye cevap vermesi gecikmeli gerçekleşir.⁶

Tarımsal üretimde azalan verim yasası geçerlidir. Birim alandan elde edilen ürün miktarını (verimi) artırmak için girdinin (gübre, ilaç, su) kullanılması bir noktaya kadar mümkün olmaktadır. Belli bir noktadan sonra girdinin artırılması verimi artırmak yerine azaltmaktadır.⁷

Üretimin mevsimsel olması: tarımsal ürünler yılın ancak belirli dönemlerinde olgunlaşır. Ürün elde edildikten sonra, o ürün ekonomi için veridir. Ve tüketimi devam ettiği sürece piyasaya arzı, ürünün stoğundan temin edilir. Mesela buğday, pamuk gibi ürünler hasadı bir kez yapıldıktan sonra gelecek seneye kadar var olan stoktan yararlanılır. Tabi bu durum çabuk bozulan ürünler için geçerli değildir. Böyle ürünler hasat edildikten kısa bir süre sonra piyasaya sunulmalıdır.⁸

Bağlı ürünlerin çokluğu: Tarım alanında üretimi birbirine bağlı ürün fazladır. Örneğin, hayvan üretimi yapılıyorsa et, süt, yün, deri gibi ürünlerde elde edilir. Aynı şekilde, bitki üretimde mesela pamuk üretiliyorsa, lif ve çekirdekte beraberinde üretilir.⁹

Tarım sektöründe üretim tekniklerini geliştirme imkanları sınırlıdır: Tarım sektörü emek yoğun bir sektör olduğundan ötürü, teknoloji ne kadar gelişmiş olursa olsun, teknolojinin tarım sektörüne katkısı sınırlı kalmaktadır.¹⁰

Tarımsal ürünler ve doğal ihtiyaçlar: tarımsal ürünlerin yaklaşık %90'ı, insanların hayatlarını devam ettirebilmesi için gerekli gıda maddelerinden oluşur.

⁶ Kazgan,a.g.e, s. 4-5

⁷ Zeynep Dernek, **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayın No: 56, Isparta, SDÜ Basımevi, 2005, s.4

⁸ Kazgan,a.g.e, s.5

⁹ Kazgan,a.g.e, s.6

¹⁰Yahşi Yazıcıoğlu, **Türkiye Ekonomisi**, 1. Baskı, Ankara, Detay Yayıncılık, 2014, s.137

Bazı ürünlerin tüketimi evrenseldir ve tüketiminden tamamen vazgeçilemez.¹¹ Tarım ürünlerinin zorunlu mal statüsünde olmasından ötürü gelir esnekliği düşüktür. Tüketicilerin gelirlerindeki değişimler tarım ürünlerine olan talebi pek değiştirmez.¹²

Kısa dönemde arz ve talep birbirine uymaz: tarımsal üretim uzun sürdüğünden talebe anında cevap vermez. Bu durum, tarım arzının esnekliğinin düşük olmasından kaynaklanmaktadır.¹³ Üretimin çok olduğu zamanlarda talebin biraz azalması, ürün fiyatlarını da hızlı bir şekilde düşürebilir; üretim az olduğu zamanlarda ise talepteki bir miktar artış fiyatlarda aşırı yükselmeye neden olabilir. Talepteki bu artışa karşılık, ürün arzını hemen artırmak mümkün olmamaktadır. Bu durumda, arzın talebe uymaması tarım ürünleri fiyatlarda yıldan yıla büyük dalgalanmalara yol açmaktadır.¹⁴

Tarımsal üretimde risk ve belirsizlikler fazladır: Tarımsal üretimde belirsizlik ve risk diğer sektörlere oranla fazladır.¹⁵ Tarımsal belirsizlik, gelecekte tarımsal üretimde öngörülemeyen subjektif olaylardır. Kuraklık, don, sel, zararlı böcekler, yangın gibi olaylar üretimde belirsizliğe yol açar. Risk ise, üretimde normal şartlar altında oluşabilecek kayıp ve zararlardır. Yaşlılık, hastalık, kaza, işsizlik, üçüncü kişilerin sebep olduğu hasarlar buna örnek gösterilebilir.¹⁶ Belirsizlik ayrıca, verim ve fiyattaki dalgalanmalarından kaynaklanan belirsizlikler ve hasıla belirsizliği olarak da ifade edilebilir. Üretici ürün çeşitlendirme yoluna giderek bu risk ve belirsizliklere karşı önlem alabilir.¹⁷

Tarımın kurumsal ve toplumsal özellikleri ise; Rekabet şartları altında arz, tarımın ekonomideki nisbi önemi, tarımsal üretimin pazara bağlılığı ve tarımda örgütlenme biçimleri olarak dörde ayrılır:

¹¹Kazgan, **a.g.e**, s.6

¹² Yazıcıoğlu, **a.g.e**, s.137

¹³ Ali Özgüven, **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, 2.baskı, İstanbul, Filiz Kitapevi,1983, s.49

¹⁴ Dernek, **a.g.e**, s.6

¹⁵Hasan Olalı ve İsmail Duymaz, **Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı**, İzmir, İzmir Ticaret Borsası Yayınları, No:28, 1987, s.8

¹⁶ İsmail Hakkı İnan, **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, Namık Kemal Üniversitesi Yay. Tekirdağ, 2006, s. 13

¹⁷Hasan Olalı ve İsmail Duymaz, **a.g.e**, s.8

Rekabet şartları altında arz: Tarımsal üretim ve ürün arzı, saf rekabet piyasasında belirlenir. Saf rekabet şartlarında gerçekleşen bazı özellikleri şunlardır: Birincisi, fiyat her üretici için veridir. Tek üretici üretim miktarını değiştirerek, piyasadaki fiyatı etkileyemez. İkincisi, tarımsal ürünler türdeşdir; bu ilke üreticinin ürününü pazarlamacıya sunarken geçerlidir. Ürün işlendikten sonra etkisini kaybeder. Gelişmişlik seviyesi artıkça, ürünün piyasaya sunumu, reklamı, ambalajı gibi unsurların etkisiyle bu ilke önemini yitirir. Ama az gelişmiş ekonomilerde ürünler, tüketiciye olduğu gibi arz edildiğinden bu özellikten bahsetmek mümkündür. Üçüncüsü, tarım piyasasına giriş ve çıkışlar sınırlı, fiyat istikrarsızdır. Üretici fiyat arttığı zaman piyasaya girme, fiyat düştüğünde ise piyasadan çekilme ya da başka bir alana yönelme durumu yoktur. Doğal koşullar piyasaya girişi engelleyebilir veya üretici piyasadan çekildiğinde iş bulamayabilir. Dördüncüsü, tarımsal üretimde, belirlilik prensibi etkili değildir. Zira üretim fonksiyonunun ve tarımsal fiyatlarının istikrarsız olması; fiyatın, ürün piyasaya geldikten sonra oluşması; fiyat değişmelerine uyum sağlamada gecikmenin olması; pazarlamadaki etkenler belirlilik ilkesini olumsuz etkiler. Fiyatlardaki bu belirsizlikler az gelişmiş ekonomilerde kendini gösterir. Gelişmiş ülkelerde ise, iletişim ve örgütlenme imkanının olması ve üretim teknolojisinin ileri seviyede olmasından ötürü, bu belirsizlik azabilmektedir.

18

Tarımın nisbi önemi: tarımsal faaliyetin ekonomideki nisbi önemi, gelişmişlik seviyesine göre değişmektedir. Sanayileşmiş ülkelerde tarımın; milli gelir, dış ticaret, istihdam, faal nüfus içindeki payı önemini kaybetmiştir. Gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerde ise, tarım ekonomide büyük bir öneme sahiptir.¹⁹

Tarımsal üretimin pazara bağlılığı: ülkelerin gelişmişlik düzeyi, tarımsal ürünlerin üretim amacını belirlemektedir. Şöyle ki, gelişmiş ekonomiler tarımsal ürünleri piyasa için ve karlılık ilkesine göre yapmaktadır. Oysaki, az gelişmiş

¹⁸ Kazgan a.g.e s.7-8

¹⁹ Kazgan, a.g.e, s.8-9

lkelerde öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılamak için üretim yapar. Temel gıda ihtiyaçları karşılandıktan sonra, gıda maddeleri ve hammaddeler piyasa için üretilir.²⁰

Tarımda rgtlenme biçimleri: Tarımda işletmelerin örgütleşme şekilleri, öteki üretim faaliyetlerinden farklılıklar gösterdiği gibi, ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye farklılıklar gösterebilmektedir. Bu farkları firmanın hukuki şekline, toprak mülkiyet şekline ve firma leğine göre olmak üzere üç şekilde ele alınabilir:

Birincisi, *Firmanın Hukuki şekline* göre örgütlenme biçimidir. Buna göre tarım dış üretim faaliyetlerinde, firmalar, daha çok anonim şirket ya da limited şirket gibi sermaye şirketi şeklinde örgütlenmektedir. Bu durumun, hem üretim için gerekli olan sermayeyi toplamak hem de rizikoyu azaltmak ve şirketin bireyden bağımsız olmasını sağlamak gibi yararları bulunmaktadır. Tarımsal retim biçimine bakıldığında ise, sermaye şirketlerinden ziyade, bireysel girişim veya aile girişim rgtleşmelerinin yaygın olduğu görülmektedir. Yalnız, tarımsal ürünlerin pazarlanmasında şirketleşme oranı yüksek, firma leği büyüktür. Firma leğini yükseltmekte ikinci örgütleşme şekli kooperatifleşmedir. Piyasa ekonomilerinde, kooperatifleşmenin üretim aşamasından ziyade pazarlama, kredi ve teçhizat kullanımı safhasında etkili olduğu görülür. Tarımsal retimde ise kooperatifleşme daha çok kişisel veya aile teşebbüslerine bağlı kaldığından firma leğinin bymemesine, yatırım riskinin bir ve birkaç kişiye mal edilmesine, işletme varlığının da bireye bağlı kalmasına sebep olmaktadır. İkincisi, *Toprak Mülkiyet Düzenine* göre yapılan örgütlenmedir: Kapitalist ekonomilerde özel mülkiyet etkilidir. Toprağın sahibi, toprağını tarımsal üretimde kullanabileceği gibi, kiralama yoluna da gidebilir. Ya da ürün paylaşımına dayalı ortakçılık tercih edilebilir. Tarımsal retimde toprak özel mülkiyete dayandığı halde bazı durumlarda ortak mlkiyetilik de söz konusu olabilmektedir. Örneğin, retim kooperatiflerinde, diğer üretim araçlarıyla birlikte toprak mülkiyeti de ortaktır. Yine başka bir rnek, Türkiye’de olduğu gibi köylerde ayır ve meraların ortak olmasıdır. Dünyanın pek çok ülkesinde çayırlar özel mülkiyette tabidir. Sonuncusu ise *Firma leğine Göre* rgtlenme biçimidir: Tarımda firma leği işlenen yüzölçümü, kullanılan sermaye

²⁰Kazgan, a.g.e. s.9

stoku veya üretim değeriyle ölçülebilir. Ancak, tarımdaki firma ölçeği sanayi, ulaştırma, iletişim gibi üretim etkinliklerinin altındadır. Gelişmekte olan ve sanayileşmiş ülkeler arasında firmaların ölçek farkları belirgindir. Gelişmişlik seviyesi düşük olan ülkelerde küçük ölçekli geçimlik aile işletmeleri yaygınken, gelişmiş ekonomilerde geçimlik aile işletmesi sınıflandırması yoktur. Bu ekonomilerde küçük ölçekli aile işletmeleri “yarı zamanlı” çalışılan firmalara dönüştürülmüştür. Böylelikle aileler senenin bir kısmını tarımda çalışarak geçirirken, kalan zamanında sanayi ya da hizmet sektöründe çalışmakta veya aile bireylerinin bazıları tarımda bazıları hizmet ve sanayide çalışmaktadır. Ekonomisi gelişmemiş ülkelerde ise böyle bir durum söz konusu değildir.²¹

1.3.Tarım Sektöründe Piyasa Düzeni

Piyasa genel olarak, arz ve talebin, başka bir deyişle alıcı ve satıcıların bir denge oluşturmak için karşı karşıya geldiği ve bunun sonucunda alım-satımın gerçekleştiği bir sistem olarak tanımlanabilir. Piyasa sistemi, tam rekabet piyasaları ve eksik rekabet piyasaları biçiminde işlemektedir. Bu kapsamda, tarım piyasa düzeni de büyük ölçüde tam rekabet koşulları içinde yer almaktadır.²²

Tarım piyasalarının işleyişi çok kısa dönem, kısa ve uzun dönem olarak üçe ayrılır: Çok kısa dönem; ürünün hasadı yapıldıktan sonra yeni hasadın elde edilmesine kadar geçen süreyi ifade eder. Bu dönem aynı zamanda piyasa dönemi olarak bilinmektedir. Ayrıca, üretimin olmadığı bu dönemde fiyatın ne olacağı talep tarafından belirlenir. Kısa dönemde; işletmeler üretim kapasitesini sınırlı şekilde artırıp azaltabilir. Üretici, elde ettiği ürünün piyasa fiyatı ortalama maliyetin üzerinde ise hasat yapabilir. Ancak, ürünün fiyatı maliyeti karşılayamıyorsa üretici ürünü toplama girişiminde bulunmaz. Son olarak, uzun dönemde ise; işletmeler üretimlerini artıracak her türlü imkana sahip bulunmaktadır. Örneğin; firmalar yatırım yaparak genişleme yoluna gidebileceği gibi üretim teknolojilerini kullanarak daha

²¹ Kazgan, a.g.e, s.11

²² Arslan Zafer Gürler, **Analitik Tarım Ekonomisi**, Geliştirilmiş 2. Basım, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2012, s:31

yüksek verim elde edebilir.²³ Kısa dönemde tarım piyasalarında arz ve talep arasında denge sağlanırken, uzun dönemde arz-talep dengesinin yanında, tarımsal uğraş sonucunda emeğin değerlendirmesi ve ekonomiye katkısı ön plana çıkar.²⁴

1.3.1. Tarım Ürünleri Piyasasında Fiyat Sorunu

Tarım, hem ürün miktarı hem de fiyat değişimleri konusunda, istikrarsızlıkların yaşandığı bir üretim faaliyetidir. Tarımsal fiyatlar, yıllık hava şartları ve verim değişikliklerinin etkisiyle, yıldan yıla; tarımın kendi has koşullarından ötürü doğan devrelere göre, devresel olarak; konjonktür dalgalanmalarından dolayı, konjonktürel veya mevsimsel olarak; ya da piyasa döneminde arz eğrisinin özelliği sebebiyle değişiklik gösterir. Aynı zamanda fiyat değişiklikleri, üretimde belirsizliğe yol açar ve üretici buna bağlı olarak kendini bir güvenceye almak ister. Üreticinin tedbirler alması, piyasa ve üretime katkısını olumsuz yönde etkiler.²⁵

Tarım piyasa fiyatı, arz ve talebe bağlı olarak belirlenmektedir. Tarımsal üretimin yukarda bahsedilen özelliklerinden ötürü fiyatlarda değişiklikler meydana gelmekte ve aynı zamanda üreticilerin gelirlerinde de belirsizlikler oluşmaktadır. Piyasa için değil de kendi ihtiyaçlarını sağlamak için üretim yapan üreticiler, kar amacından ziyade geçinememe kaygısı taşımakta ve dolayısıyla fiyat-üretim bağlantısı giderek zayıflamakta, yani arz esnekliği iyice düşmektedir. Tarım kesimindeki arz dalgalanmaları üretici gelirlerinde belirsizliklere neden olmakta ve geçinememe kaygısı üretim yapmada etkin rol oynamaktadır. Ticari amaçla yapılan üretimde ise kar amacı güdülmekte ve arz esnekliği yükselebilmektedir. Çünkü elde edilen mahsulün bir kısmı stoklanmakta ve sonra piyasaya sürülmektedir. Talep esnekliğinin de genel olarak düşük olması, arz ve talepteki dalgalanmalar fiyatta ve üretici gelirinde önemli değişikliklere yol açmaktadır.²⁶

²³Zeynel Dinler, **Tarım Ekonomisi**, Gözden Geçirilmiş 7. Basım, Bursa, Ekin Yayınları, 2014, s. 237, 240, 241

²⁴Ali Özgüven, **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, 2. Baskı, Filiz Kitapevi, 1983, s.129

²⁵Kazgan, **a.g.e.** s.189

²⁶Atilla Kesim, **Türkiye’de Tarım Ürünleri Fiyatları**, s.160,161, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/29753> , 08.09.2018

1.3.1.1 King Kanunu

Tarımsal ürünlerin üretiminde, doğal koşullar etkisini göstermektedir. Üretim, hava koşullarına bağlı olarak yıllara göre değişiklik arz etmektedir. Hava şartları kötü olduğunda mesela, yağışın az olması, don olayları ya da kuraklık gibi durumlarda, yıllık ürün miktarı olması gereken miktarın altına düşmektedir. Hava koşullarının çok iyi olduğu zamanlarda ise, rekoltenin normal ürün yılının üstüne çıktığı görülür. Rekoltenin fazla olması, arzın artmasına neden olmaktadır. Talepte önemli bir değişiklik olmadığı varsayılırsa, arzın artıp ya da azalması, fiyatların da düşmesine veya yükselmesine sebep olmaktadır. Tarımsal ürünlerin hem arzının hem de talebinin esnek olmaması, küçük bir arz değişikliğinde, tarım ürünlerinin fiyatlarında çok büyük değişmelere yol açmakta, bu durum da tarımcıların gelirlerinin büyük çapta değişmesine sebep olmaktadır. Bu olguyu ilk defa 1696 senesinde ifade eden Gregory King'den ötürü, King Kanunu ismi verilmiştir. Gregory King, ürünlerin bol olduğu yıllarda tarımcıların gelirlerinin düşük olduğunu ortaya koymuştur. Buna aynı zamanda “bolluk paradoksu” da denilmektedir.²⁷ King Kanununun sebze ve meyvelerden daha çok buğday ve buğday türü ürünlerde uygulandığı görülmektedir.²⁸ King Kanunu stoklanmayan ürün olduğunda ve dışa kapalı olan bir ekonomi söz konusu olduğunda geçerli olmaktadır. Çünkü ticarete dayalı bir ekonomide ve stoklanabilen ürünler olduğunda rekolteye bağlı fiyat dalgalanmaları ve gelir istikrarsızlığı olmayabilir.²⁹

1.3.1.2 Örümcek (Cobweb) Ağı Teoremi

Üretici tarafından planlanan, ama üretimin fiyattaki değişmelere uyumunun bir üretim dönemi gecikmeyle mümkün olan devresel miktar ve fiyat değişimleridir. Tarımsal üretimin devamlılık göstermeyip mevsimsel olması sebebiyle, üretimin fiyat değişmelerine uyumu bazı ürünlerde bir yıl, bazılarında ise daha uzun bir süreyi

²⁷ Dinler, **a.g.e**, s. 253

²⁸ Özgüven, **a.g.e**, s.171

²⁹ Sibel Doğan, “Dünya Tarım Ürünleri Ticaretinin Liberalleşmesine Yönelik Düzenlemelerin Türkiye’nin Tarım ve Ticaret Politikaları Üzerine Etkileri” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla, Muğla Üniversitesi, 2004, s.32

kapsar.³⁰ Arz edilen miktarın bir yıl önceki fiyatlara bağlı olmasından ötürü arzın fiyat değişikliklerine karşılık verebilmesi, bir üretim döneminin geçmesi gerektirmektedir. Üreticilerin her sene, hangi ürünün üretimini yapacaklarına karar vermesi bir yıl önceki piyasa fiyatlarına bağlı olduğundan, dönemler arasında, tarım ürünlerinin fiyatlarında dalgalanmalara yol açmaktadır. Fiyat dalgalanmalarını gösteren şekiller, örümcek ağını hatırlattığından, bu olaya “Örümcek Ağı Teoremi” denir. Soğan, sarımsak, patates gibi tarımsal ürünler örümcek ağı teoremiyle açıklanabilir.³¹

1.3.1.3 Tarımsal Ürün Fiyatlarında Konjonktürel Dalgalanmalar

Tarımsal ürün fiyatları, konjonktür dalgalarında farklı oranlarda ama aynı yönde değişmektedir. Konjonktür yükselme evresinde, tarım fiyatları tarım dışı ürün fiyatlarına kıyasla daha hızlı artarken; konjonktür düşüşünde ise, daha hızlı düşmektedir.³² Konjonktürel yükselmeyle birlikte ekonomide başlayan canlanma, tarım ürünlerine olan talebi de artırmaktadır. Satın alma gücünün yükselmesi ve özellikle tarımsal ürün arzının da esnek olmaması sonucunda, tarımsal ürün fiyatlarında diğer sektörlere göre daha hızlı artış meydana gelmektedir.

Konjonktör düşüş dönemlerinde ise, satın alma gücünün azalmasıyla birlikte talep de azalır. Bunun sonucunda tarımsal ürün fiyatlarında, tarım dışı sektör ürünlerinin fiyatlarından daha büyük bir azalma oluşur. Konjonktör düşüş dönemlerinde tarımla uğraşanların üretimini kısınamaması, fiyatlarda aşırı şekilde düşüşe yol açar.³³

1.3.1.4 Mevsimlik Fiyat Değişimleri

Tarımsal üretimin, mevsimlere bağlı olması ve senede bir veya birkaç kere hasat edilmesi, mevsimlik fiyat dalgalanmalarına neden olmaktadır. Hasat zamanında

³⁰ Kazgan, **a.g.e.** s.199

³¹ Dinler, **a.g.e.** s. 255-257

³² Kazgan, **a.g.e.** s.-200

³³ Dinler, **a.g.e.** s.258-259

üretim miktarı en yüksek seviyedeysen fiyatlar düşmekte, üretim azaldıkça fiyatlar yükselmektedir. Ürünlerin stoklanma durumuna göre de fiyatlarda dalgalanmalar meydana gelmektedir. Hasat döneminden sonra, stoklanamayan yani uzun süre bekletilemeyen sebze ve meyve gibi ürünlerin, piyasaya yeni geldiği ‘*turfanda*’ zamanında fiyatları çok yüksek olmaktadır. Zamanla arzdeki artışa bağlı olarak fiyatlar düşer. Döküm döneminde fiyatlar en düşük seviyede olduktan sonra, son turfanda da tekrar yükselmeye başlar. Stoklanabilen ürünler ise, tüm yıl ya da yılın büyük bir bölümünde piyasaya arz edilebilmektedir. Soğan, sarımsak, patates ya da buğday, arpa, nohut vb. baklagiller muhafaza edilerek piyasaya sunulur.³⁴ Yine bütün yıl üretimi yapılabilen et, süt, yumurta v.b gibi ürünlerin üretim miktarı her mevsim aynı olamamakta ve stoklanma zorluklarından ötürü mevsimsel fiyat dalgalanmalarına yol açmaktadır. Stoklama faaliyetleriyle birlikte bölgeler arası fiyat dalgalanmalarını azaltma kapsamında, ürünlerin bol olduğu yerden kıt olduğu yere nakledilmesinin sağlanması amaçlanmıştır. Stoklamanın başarılı olmasında maddi olanaklar, piyasanın örgütlenme şekli, ürünlerin bekletilme süresi, arz ve talep esnekliği ile ulaşım imkanları etkili olmaktadır.³⁵

1.4.Tarımın Ekonomik Kalkınma İçindeki Yeri ve Önemi

Ekonomik kalkınma iktisadi büyüme, sanayileşme, sosyo-ekonomik ve yapısal değişim ile ekonominin kendi içinde bütünleşmesi olarak ifade edilebilir. Ekonomik kalkınma sürecinde tarım, sanayileşme yolunda önemli bir sektör olarak görülmüştür. Tarihsel gelişmede, sanayileşmiş ülkelerin endüstri devriminden önce tarım sektörüne yatırım yapıp, tarımsal üretim ve verimi artırdıkları ve ardından sanayileşmeye başladıkları görülmüştür.³⁶ Bu bağlamda C. Clark’ın “**üç sektör teorisi**” olarak bilinen analizi de bunu göstermektedir. Buna göre, tarım sektörünün iktisadi gelişmenin ilk evrelerinde ekonomi içindeki payının epey yüksek olduğu, sanayi ve hizmet sektörlerinin payının ise düşük olduğu tespit edilmiştir.³⁷

³⁴ Dinler, **a.g.e.** s. 260-262

³⁵ Kesim, **a.g.m.** s.162

³⁶ Olalı ve Duymaz, **a.g.e.** s.25,29,30

³⁷ Metin Berber, **İktisadi Büyüme ve Kalkınma**, 4.Baskı, Trabzon, Derya Kitapevi, , 2011, s.9-10

Ülke ekonomilerinde tarım; gelir, gıda güvenliği, gıda güvencesi, dış ticaret ve istihdam bağlamında önemli bir yer teşkil edip aynı zamanda hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için önem arz etmektedir.

Dünya nüfusunun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşamakta ve çoğunlukla geçimini tarımla sağlamaktadır. Tarım her açıdan tüm ülkeler için stratejik öneme sahiptir. Bunun yanında birçok gelişmekte olan ülkeler ve en az gelişmiş ülkelerin kırsal kalkınmasında etkili rol oynamakta ve ekonomilerinde en önemli sektör olarak büyük önem taşımaktadır.³⁸

Nispi anlamda tarım sektörünün ülke ekonomisindeki yeri azalmakla beraber son senelerde yeniden önem kazanmıştır. Bunun sebepleri arasında küreselleşme, kentleşme, doğal kaynakların giderek azalması, iklim değişikliği, gıda fiyatlarındaki artış, gıda arzı yetersizliği ve gıda güvenliği gibi etkenler rol oynamaktadır. Ayrıca dünyada çok sayıda ekonomik krizlerin yaşanması ve 2007-2008 senelerinde meydana gelen gıda krizi bu sektörün önemini yeniden gün yüzüne çıkarmıştır.³⁹ Bütün bunların yanında dünyada yetersiz beslenenlerin sayısında da son yıllarda artış olmuştur. Buna göre, 2005 yılında dünyada yetersiz beslenen insan sayısı 945 milyon iken, 2014 senesinde en düşük seviyeye inerek 783.7 milyon olmuş ancak bu tarihten itibaren yine artış göstererek 2017 yılında 820.8 milyona çıkmıştır.⁴⁰

Tablo 1.1: Dünyadaki Yetersiz Beslenme Değerleri (milyon, %)

	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Milyon	945	820,5	811,8	805,	794,9	783,7	784,4	804,2	821,8
%	14,5	11,8	11,5	11,3	11	10,7	10,6	10,8	10,9

Kaynak: , FAO, 2018 *The State Of Food Security And Nutrition In The World*, Roma, 2018, s.3, <http://www.fao.org/3/I9553EN/i9553en.pdf>, 06.10.2018

³⁸ Mustafa İmir, “DTÖ, Tarım Müzakereleri, Türkiye’nin Tutumu ve Müzakere Sonuçlarının Türk Tarımına Olası Etkilerinin Nitel Bir Değerlendirmesi,” **Dünya Ticaret Örgütü Doha Turu Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Türkiye**, Ed. M. Sait Akman ve Şahin Yaman, Ankara, TEPAV, 2008, s.135, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271234792r5707.Dunya_Ticaret_Orgutu_Doha_Turu_Cok_Taraflı_Ticaret_Muzakereleri_ve_Türkiye.pdf, 16.02.2018.

³⁹ Bahadır Aydın vd, **Tarım Ekonomisi**, 1.baskı, İstanbul, lisans yayıncılık, 2013, s.40, 46, 52

⁴⁰ FAO , 2018 *The State Of Food Security And Nutrition In The World*, , Rome, 2018, s.3, <http://www.fao.org/3/I9553EN/i9553en.pdf>, 06.10.2018

Ekonomik kalkınmayla beraber tarımın üretim hacmi miktar bazında artmakta ve buna bağlı olarak tarımsal gelir de artış göstermektedir ancak milli gelir içinde tarımsal gelirin payı düşmektedir. Tarım sektörünün milli gelir içindeki payının düşmesinin sebebi, ekonomideki diğer sektörlerin, daha hızlı gelişmesidir. Tarım sektörünün ekonomi içindeki payı tarımın ekonomideki yerine de bağlıdır. Örneğin, İngiltere gibi sanayileşmiş bir ülke, tarımın ekonomi içindeki payını azaltmaya karar verirken, Danimarka, Yeni Zelanda, Avusturalya gibi ülkeler tarım sektörünü kalkınmanın önemli bir unsuru olarak görebilmektedir⁴¹

Güney Amerika, Afrika, Güneydoğu Asya bölgeleri tarımı; hem kırsal kesim için geçim garantisi olarak görmekte hem artan nüfuslarının beslenmesinde ve ekonomik kalkınmasında önemli bir etken olarak değerlendirmektedir. Ülkemizde de tarımın genel ekonomi içindeki payı, milli gelire katkısı, dış ticaretteki payı ve tarımdaki istihdam oranı gittikçe düşmektedir. Tarım bütün bunlara rağmen, ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan önemini korumaya devam etmektedir⁴²

⁴¹Dinler, **a.g.e**, s. 77-78

⁴²İmir, **a.g.e** s.136

Tablo 1.2: Seçilmiş Ülkelerde Tarımın GSYH içindeki Payı (%)

(Tarım, Ormancılık,1990 Balıkçılık)		2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Gelişmiş Ülkeler										
ABD	-	1,1	1,1	1,3	1,2	1,4	1,2	1,1	1,0	-
Almanya	-	1,0	0,6	0,7	0,7	0,9	0,7	0,6	0,6	0,6
İngiltere	1,3	0,8	0,7	0,6	0,6	0,7	0,6	0,6	0,5	0,5
Fransa	3,1	2,1	1,6	1,7	1,6	1,5	1,6	1,6	1,5	1,5
İtalya	3,2	2,6	1,8	1,9	2,0	2,1	1,9	2,0	1,9	1,9
Japonya	-	1,5	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,2	-
Gelişmekte Olan Ülkeler										
Rusya	15,5	5,8	3,3	3,4	3,2	3,2	3,5	4,1	4,2	4,0
Brezilya	6,9	4,8	4,1	4,3	4,2	4,5	4,3	4,3	4,9	4,6
Çin	26,6	14,7	9,5	9,4	9,4	9,3	9,1	8,8	8,6	7,9
Türkiye	17,5	10,1	9,0	8,2	7,8	6,7	6,6	6,9	6,2	6,1
Endonezya	21,5	15,7	13,9	13,5	13,4	13,4	13,3	13,5	13,5	13,1
Hindistan	27,2	21,9	17,5	17,2	16,8	17,1	16,8	16,2	16,3	15,5
Az Gelişmiş Ülkeler										
Mali	37,4	32,9	33,0	34,6	38,1	36,7	37,3	37,7	38,4	38,3
Afganistan	-	-	26,1	23,6	23,6	22,6	22,0	20,5	21,0	-
Tanzanya	42,0	31,3	29,9	29,4	31,1	31,2	28,8	29,0	29,2	30,1
Nepal	48,8	38,2	33,2	35,0	33,1	31,5	30,3	29,4	29,2	27,0
Etiyopya	49,5	44,7	41,4	41,2	44,3	41,2	38,5	36,1	34,8	34,1
Nijer	35,3	37,8	40,9	38,3	38,1	35,8	36,7	36,0	39,0	39,7
Dünya(toplam)	-	5,0	3,7	3,7	3,7	3,7	3,6	3,6	3,5	-

Kaynak: World Bank, World Development Indicators,

<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NV.AGR.TOTL.ZS#>, 01.09.2018

Tablo 1.2, ülkelerin gelişmişlik düzeyi dikkate alınarak az gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerden örnekler alınarak hazırlanmıştır. Bu tabloya göre, gelişmiş ülkelerde tarımın GSYH içindeki payının çok düşük olduğu, gelişmekte olan ülkelerde halen önemli bir paya sahip olduğu ve az gelişmiş ülkeler için ise çok önemli bir yer teşkil ettiği ifade edilebilir.

1.4.1. Tarımsal Üretim

Tarımsal üretim, çoğunlukla doğal şartların etkisinde ve biyolojik sınırlar çerçevesinde yapılmaktadır. Tarımsal üretim kapsamına bitkisel üretim, hayvancılık, su ürünleri ve ormancılık girmektedir.

Gelişmiş ülkeler, dünya nüfusunun yüzde 30'unu oluşturmalarına rağmen, gıda üretiminin yaklaşık yüzde 70'ini gerçekleştirirken; nüfusun geri kalan yüzde 70'lik kısmı, yani nüfus artış hızının yüksek olduğu gelişmekte olan ülkeler ise, gıda üretiminin yaklaşık olarak yüzde 40'ını oluşturmaktadır.⁴³

Gelişmekte olan ülkeler(GOÜ), tarımsal piyasalarda devamlı oluşan arz ve talep dalgalanmalarına karşılık olarak tarımsal ürün arzını kısırarak tarımsal üretimde karlılığa önem vermişler, gelişmiş ülkeler(GÜ) ise tarımsal teşvik ve korumacılık politikalarını benimsemişlerdir. GOÜ sanayileşmeye öncelik vererek tarımı ihmal etmiş ve sonuç olarak bu ülkelerin çoğu, tarımsal ürün ihracatçısı iken, zamanla ithalatçı konumuna düşmüşlerdir. GÜ'ler ise izledikleri tarımsal politikalar ile üretimi geliştirerek GOÜ'lerin bu alandaki karşılaştırmalı üstünlüklerine son vermiştir.⁴⁴

1.4.2. Tarımsal İstihdam ve Nüfus

Ekonomik gelişme; tarımsal geçim ekonomisinden, sanayileşmeye dayalı nakdi ekonomiye geçişle başlamıştır. İlkel ekonomilerde yalnız tarım sektörü varken, tarımda verimliliğin artmasıyla birlikte, tarım dışı sektörler oluşmaya başlamıştır. Bu sektörlerle beraber tarım dışına bir işgücü hareketi meydana gelmiştir. Tarımsal nüfusun azalması, dünyanın her tarafında aynı hızla olmamasına rağmen Batı Avrupa ülkelerinde toplam nüfusun tamamına yakını tarım dışı sektörlerle yönelmiş bulunmaktadır. Dünyadaki tarımsal nüfusun, aynı derecede olmasa da giderek

⁴³ Aydın vd. **a.g.e**, s.135

⁴⁴Oğuz Kaymakçı, **Uluslararası Ekonomi**, İstanbul, Dijital Sanat Yay. 1. Baskı, 2010, s.181,182

azalması, evrensel bir olgu olduğunu göstermektedir. Bu olguya ‘‘azalan tarımsal nüfus yasası’’ denilebilir.⁴⁵

Tarımın ekonomiye katkısı; tarım ve gıda üretim artışının nüfus artış hızından fazla olmasıyla gerçekleşebilir. Böylelikle artan tüketimden kalan fazlalık yani, ‘‘pazarlanabilir gıda maddesi fazlası’’ sanayileşmenin ilk şartı olur. Gelişmekte olan ülkelerde hızlı nüfus artışı ise ekonomik kalkınmayı olumsuz yönde etkilemektedir.⁴⁶

Tarım sektörü, dünyada en yoksul ülkelerin halen en önemli gelir unsuru olarak bilinir. Ekonomik kalkınmayla birlikte sektörün, ülke ekonomilerinin gelirleri ve istihdamları içindeki payı da azalır. Dünyada tarım sektörü 2000 yılına kadar esas istihdam kaynağı olarak görülürken, 2012 yılında hizmet sektörünün, tarım sektörünün yerini aldığı belirtilmektedir. Ancak tarımsal istihdam büyümesi azalmasına rağmen, tarımda çalışan sayısının 2012 yılı verilerine göre 1 milyar kişi olduğu ifade edilmektedir.⁴⁷

⁴⁵ Dinler, **a.g.e**, 3.b, s.85

⁴⁶ Olalı ve Duymaz, **a.g.e**, s.31

⁴⁷ Aydın vd, **a.g.e**, s 40

Tablo 1.3: Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal İstihdam Oranı (%)

	1991	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Gelişmiş Ülkeler										
ABD	2,7	1,8	1,6	1,6	1,5	1,5	1,5	1,6	1,6	1,6
Almanya	4,1	2,6	1,6	1,6	1,5	1,44	1,42	1,39	1,30	1,2
İngiltere	2,2	1,5	1,2	1,2	1,1	1,0	1,2	1,1	1,1	1,1
Fransa	5,3	4,1	2,9	2,9	2,9	3,0	2,8	2,7	2,8	2,8
İtalya	8,4	5,2	3,7	3,68	3,69	3,60	3,64	3,75	3,8	3,9
Japonya	6,7	5,0	4,0	3,9	3,8	3,7	3,67	3,63	3,5	3,4
Gelişmekte Olan Ülkeler										
Rusya	10,1	14,4	7,7	7,6	7,3	6,9	6,7	6,7	6,7	6,7
Brezilya	27,6	21,3	15,9	15,7	11,4	11,1	10,3	10,2	10,1	10,3
Çin	55,3	43,7	26,2	24,5	23,1	21,9	20,7	19,5	18,3	17,5
Türkiye	47,8	36,0	23,7	24,1	23,5	22,9	21,0	20,4	19,5	19,3
Endonezya	54,0	45,3	39,1	37,1	47,0	34,9	34,2	34,0	31,8	31,1
Hindistan	63,5	59,6	51,5	48,8	47,0	46,6	45,5	44,3	43,4	42,7
Az Gelişmiş Ülkeler										
Mali	49,9	45,6	57,4	60,1	63,6	65,2	66,7	62,2	61,6	57,6
Afganistan	71,2	79,1	64,4	62,7	61,6	61,5	61,6	61,1	61,3	62,1
Tanzanya	77,7	77,2	72,2	71,2	70,6	69,6	68,0	67,6	67,1	66,7
Nepal	82,3	72,1	74,8	75,1	74,2	73,5	72,7	72,3	72,2	71,7
Etioyopya	90,1	85,7	77,1	75,5	74,9	72,6	71,3	69,8	68,9	68,2
Nijer	75,2	77,0	77,7	77,5	76,9	76,4	76,0	76,0	75,8	75,6
Dünya(Toplam)	43,2	39,0	30,8	29,9	29,03	28,5	27,9	27,2	26,7	26,4

Kaynak:Worldbank,<https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?end=2017&locations=A-F-BR-CN-ET-JP-FR-DE-IN-ID-IT-NP-TR-TZ-RU-GB-US-ML-NE&start=1991&view=chart>., 01.09.2018

Tablo 1.3'te, ülkelerin gelişmişlik seviyesine göre az gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerden örnekler alınarak oluşturulmuştur. Tabloya göre, az gelişmiş ülkelerde tarımsal istihdam oranı fazla iken, gelişmiş ülkelerde bu oranın çok düşük olduğu ve gelişmekte olan ülkeler için ise tarımın halen önemini koruduğunu söylemek mümkündür. Tarımın gelişmiş ülke ekonomilerinde istihdam içindeki payının %5'in altında olduğu görülmektedir. Tarımın dünyadaki istihdam oranı ise azalan bir seyir izlemiştir. Buna göre, 1991'de 43,2 iken, 2017'de yüzde 26,4'e düşmüştür.

1.4.3. Tarımsal Dış Ticaret

1990'ların ortasından itibaren dünyada tarım ve gıdanın dış ticareti reel olarak yılda ortalama yüzde 5 büyümektedir. Gelişmekte olan ülkeler bu orandaki büyümenin ihracat ve ithalat kısmında yer almaktadır. Tarımsal üretim artışının en fazla olduğu bölgeler olan Güney Doğu Asya ve Güney Amerika dış ticarete ön plana çıkarken, üretim artışının daha az olduğu Kuzey Amerika ve Avrupa'nın dış ticaretteki payının azaldığı görülmektedir. Güney Amerika'nın artan üretimiyle birlikte ihracatının arttığı ve Afrika ülkelerinin de gelirlerinin artmasıyla beraber ithalatta ön plana çıktığı görülmektedir.⁴⁸

Az gelişmiş ülkelerde tarımsal ürünler, ekonomide önemli bir yere sahip olmasına rağmen bu ülkelerin ihracatında tarım ürünlerinin payının oldukça az olduğu ifade edilebilir. Bu ülkelerin 1953 yılında dünya ihracatı içindeki payı yüzde 27 iken, 1989'da bu oran yüzde 18'e düşmüştür. Bu ülkeler aynı zamanda, dünya ticaretinde hem çok az paya sahip hem de ihracat ürünlerinin yaklaşık yarısından fazlasını tarımsal ürünler ve hammaddeler meydana getirmektedir.⁴⁹ Az gelişmiş ülkelerin tarımsal ithalatına bakıldığında 2000 yılında 2.5 milyar dolardan, 2015'te büyük bir artış göstererek yaklaşık 32.8 milyar dolara ulaşmıştır. İhracatının ise zayıf bir eğilim gösterdiği söylenilebilir.⁵⁰

⁴⁸Türkiye İhracatçılar Merkezi, **Tarım Raporu 2016**, s.26, http://www.tim.org.tr/files/downloads/Raporlar/Tarim_Raporu_2017.pdf, 08.03.2018

⁴⁹ Dinler, a.g.e, s.315

⁵⁰FAO, **The State Of Agricultural Commodity Markets; Agricultural Trade, Climate Change And Food Security**, , Roma, 2018, s.8, <http://www.fao.org/3/I9542EN/i9542en.pdf> , 10.01.2019

Tablo 1.4: Seçilmiş Ülkelerin Tarımsal İthalattaki Payı (%), 2016 ve 2000

2016			2000		
Ülke	Sıra	Pay	Ülke	Sıra	Pay
AB	1	39,1	AB	1	45,3
ABD	2	10,1	ABD	2	10,1
Çin	3	8,2	Japonya	3	2,8
Japonya	4	4,2	Kanada	4	2,8
Kanada	5	2,7	Meksika	5	2,3
Meksika	6	2	Çin	6	2,3
Çin (Hon Kong)	7	1,9	Çin (Hon Kong)	7	2
Hindistan	8	1,9	Kore Cumhuriyeti	8	2
Kore Cumhuriyeti	9	1,9	Rusya	9	1,7
Rusya	10	1,9	Suudi Arabistan	10	1,2
Endonezya	11	1,4	İsviçre	11	1,2
Vietnam	12	1,3	Endonezya	12	1
Birleşmiş Arap Emir.	13	1,2	Brezilya	13	0,9
Malezya	14	1,1	Malezya	14	0,8
Avustralya	15	1	Mısır	15	0,8
Türkiye	16	1	Türkiye	16	0,8
İsviçre	17	0,9	Hindistan	17	0,7
Singapur	18	0,9	Tayland	18	0,7
Tayland	19	0,9	Filipinler	19	0,6
S. Arabistan	20	0,9	Cezayir	20	0,6
Toplam		84,5	Toplam		86,5

Kaynakça: FAO, The State Of Agricultural Commodity Markets; Agricultural Trade, Climate Change And Food Security, Roma, 2018, s.5, <http://www.fao.org/3/i9542en/i9542en.pdf> , 10.01.2019

Tablo 1.4’te bakıldığında 2000 yılında AB, ABD, Japonya, Kanada gibi gelişmiş ekonomilerin tarımsal ithalatta ön sıralarda olduğu ve 2016 yılına gelindiğinde de bu sıralamanın pek değişmediği görülmektedir. Güçlü bir ekonomi olan Çin’in tarımsal ithalat payının 2000 yılında %2.3 iken, 2016 yılında %8.2’ye çıkmış ve ABD’den sonra 3. sırada yer almıştır. Yine Rusya, Hindistan ve Endonezya gibi yükselen ekonomilerin ithalat payında da artış olmuştur. Özellikle Hindistan’ın tarımsal ithalat sıralaması dikkat çekicidir. Türkiye’nin sıralamasında ise değişiklik olmazken, ithalat değerinde artış olmuştur. Buna göre: 2000’de %0.8 olan bu pay 2016’da %1.0 olmuştur.

ABD, AB, Kanada, Avustralya gibi gelişmiş ülkelerin hem ithalat hem de ihracatta büyük bir paya sahiptir. Çin, Brezilya, Hindistan, Endonezya gibi gelişen

piyasalarda tarımsal verimliliğin artmasıyla birlikte tarım üretimi ve tarımsal ihracat da artmıştır. Bu ülkelerde aynı zamanda artan gelir düzeyi gıda talebini artırmış ve beraberinde tarımsal ithalatın artmasına neden olmuştur. Gelir artışına örnek olarak 2000’de Hindistan’da kişi başına düşen GSYH 770 \$ olurken, 2015’te 1 751 \$ olmuştur. Aynı şekilde Çin’de 2000 senesinde kişi başına düşen GSYH 1771 \$ olurken, 2015’te yükselerek 6498 \$ olmuştur. (2010 fiyatlarına göre).⁵¹

Tablo 1.5’e göre, AB ve ABD ithalatta olduğu gibi ihracatta da ön sırada yer almaktadır. Kanada ve Avustralya gibi gelişmiş ülkelerin sıralaması 2000 yılında ilk 5’te bulunurken, 2016’da gerileyerek sırayla 5 ve 7 olmuştur. Brezilya’nın ihracat payı 2000’de %3.2 iken, 2016’da %5.7’ye yükselmiş ve ihracatta 3. sırada yer almıştır. Çin’in payı 2000’de %3.0, 2016’ya gelindiğinde %4.2’ye çıkmış ve 4. sıraya yerleşmiştir. Yine, Hindistan ve Endonezya gibi ekonomisi büyüyen ülkelerinde payı da, 2016 yılına gelindiğinde artış göstermiştir. Türkiye, 2000 yılında %0.9’luk pay ile 14. sırada bulunurken, 2016’da %1.3 oranında pay ile 15. sırada yer almıştır.

⁵¹ FAO, a.g.m., s.6,7

Tablo 1.5: Seçilmiş Ülkelerin Tarımsal İhracattaki Payı (%), 2016 ve 2000

2016			2000		
Ülke	Sıra	Pay	Ülke	Sıra	Pay
AB	1	41.1	AB	1	46.9
ABD	2	11	ABD	2	14
Brezilya	3	5.7	Kanada	3	3,9
Çin	4	4,2	Avustralya	4	3.7
Kanada	5	3.4	Brezilya	5	3.2
Arjantin	6	2.8	Çin	6	3
Avustralya	7	2.5	Arjantin	7	2.7
Endonezya	8	2.4	Meksika	8	1.9
Meksika	9	2.3	Yeni Zelanda	9	1,6
Hindistan	10	2.2	Tayland	10	1,5
Tayland	11	2.0	Malezya	11	1.4
Malezya	12	1.8	Hindistan	12	1.2
Yeni Zelanda	13	1,6	Endonezya	13	1.1
Vietnam	14	1,3	Türkiye	14	0,9
Türkiye	15	1.3	Kolombiya	15	0,7
Rusya	16	1.1	Şili	16	0.7
Şili	17	0.9	Singapur	17	0.7
Singapur	18	0,8	Vietnam	18	0,6
İsviçre	19	0,7	G. Afrika	19	0,6
G. Afrika	20	0,7	İsviçre	20	0,6
Toplam		89.8	Toplam		90.9

Kaynakça: FAO, a.g.m, s.6

1.5. Tarım Politikası

Tarım sektörü, temel ihtiyaçların giderilmesi için üretimin yapıldığı bir sektör olmasının yanında, diğer sektörlerle hammadde sağlama, istihdam imkanı, tüketim, ihracat ve sosyo-ekonomik açıdan önemli olması nedeniyle, dünyada neredeyse tüm ülkeler tarafından desteklenen ve korunan bir sektördür. Dünyada uygulanan tarım politikalarının ekonomide üretim, ticaret, gelir, ve fiyatlar üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Tarım politikası da, devletin tarım sektörünün gelişmesi için yürüttüğü tüm faaliyetlerdir. Tarım politikalarıyla gerçekleştirilmek istenen amaçlar; gıda güvenliği, ekonomik gelişme, kırsal istihdam, tarımda modernleşme, verimi artırarak üretici gelirlerinin artırılması ve üreticilerin korunması, ürün ihracatının sağlanması, tüketicinin korunması ve tarım piyasalarında istikrarın sağlanması olarak ifade etmek mümkün.⁵²

⁵² Aydın, a.g.e, s.245

Tarımda üretim sorunlarının giderilmesi için devlet; fiyat destekleme politikaları, girdi sübvansiyonları, alt yapıyı geliştirici yatırımlarla destekleme, tarımsal araştırma, eğitim, örgütlenme ve yayım hizmetleriyle destekleme, sosyal politikalar yoluyla destekleme ve ürün stoğunun fazla olması sonucunda üretimi azaltmak için doğrudan ödemeler yoluyla destekleme araçlarını kullanmaktadır.⁵³

1.6 Dünyada Tarıma Yön Veren Kurumlar

20.yüzyılda başlayan ikinci dünya savaşıyla birlikte dünya ticaretinin serbestleştirilmesi çabaları büyük önem kazanmıştır. Savaşın son bulmasıyla birlikte ABD'nin Bretton Woods kasabasında bazı uluslararası oturumlar gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda, savaş sonrasında Avrupa ve Asya ekonomilerini canlandırmak, uluslararası ticareti geliştirmek, yatırımları teşvik etmek ve ekonomik ilişkileri geliştirmek amacıyla üç önemli kurum oluşturulmuştur. Bunlar: “Uluslararası para fonu (IMF), Dünya Bankası (DB) ve GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması)”.⁵⁴ Ayrıca Birleşmiş Milletler'e bağlı olan Gıda Tarım Örgütü'nde (FAO) bu kapsamda değerlendirilebilir. FAO'nun dünyadaki açlık ve kötü beslenme ile mücadele etmek, beslenme seviyesini iyileştirmek, kırsal alanda hayat standardını yükseltmek ülkelerin sürdürülebilir tarımsal faaliyetlerde bulunmasını sağlamak gibi amaçları bulunmaktadır.⁵⁵

IMF, uluslararası ödemeleri düzenleyecek, ülkelerin ödemeler bilançosunda meydana gelen dengesizlikleri gidermeye yardımcı olacak; Dünya Bankası savaşta ekonomileri çöken ülkeleri yeniden canlandırmak için kalkınma projelerini uzun vadeli ucuz kredilerle destekleyecek ve GATT ise ticaret engellerini minimize edecek ve ülkeler arasında ayırım yapan ticaret anlaşmalarını sınırlandırarak, dünya ticaretinin serbestleştirilmesine olanak tanıyacaktı. GATT bu amaçla ‘en çok gözetilen ülke’ ilkesine son verip, ülkeler arasında yapılan dış ticarete fırsat

⁵³Dernek, a.g.e, s.32

⁵⁴Acar, a.g.e, s.29

⁵⁵Ergün İçöz, “1980 Sonrası Tarım Politikalarının Sosyo-Ekonomik Etkileri: Özlüce Köyü ve Doğanköy Örneği”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, Muğla Üniversitesi, 2009, s.15

eşitliğini ön plana alarak, herhangi bir ticaret ortaklarına verdikleri bir imtiyazı bütün diğer ticaret ortaklarına da ayırım gözetmeksizin vermeye çalışacaklardı.⁵⁶

Türkiye’de de izlenen tarım politikalarında Avrupa Birliği, IMF, DTÖ ve Dünya Bankası’nın büyük bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Özellikle AB’ye üye olma süreci, izlenen tarım politikalarını önemli ölçüde etkilemiştir.

1.6.1 GATT’ın Oluşturulması

GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) dünya ticaretinin serbestleştirilmesini hedefleyen küresel bir sistem olmanın yanında, üye ülkelerin ticaret ilişkilerini, hukuki haklarını ve sorumluluklarını da içeren kurallar ve prosedürler bütünü olarak ifade edilebilir.⁵⁷

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, (1947’de) kurulan GATT’ın çok az amacı bulunuyor. Bunlar: Üye ülkeler arasında anlaşma yoluyla sınai mamullerde korumacılığın azaltılmasına ve dış ticarete “en fazla kayırlan ülke” kuralına dayanmaktadır.⁵⁸ Bu kurala göre, bir ülke ticari partnerine tanıdığı ayrıcalıkları üye ülkelere de tanımak zorundadır. Asıl amacı da, ihracatçı ülkeleri aniden oluşabilecek olumsuzluklardan korumak ve rekabette eşit gümrük yükü oluşturmaktır.⁵⁹ Sanayi mallarının ticaretinde ise korumacılığın azaltılması için GATT’ın büyük bir etkisi olmuştur. Nitekim, 1947 yılında %40 olan sanayi mallarına uygulanan tarife oranı 1970’lerde %10’un altına düşmüş ve giderek azalarak % 5’e kadar inmiştir.⁶⁰

Uluslararası ticareti sağlayan kuralları belirlemek maksadıyla çok taraflı çeşitli müzakereler gerçekleştirilmiş ayrıca ticaretin serbestleştirilmesine yönelik bir takım önemli kararlar verilmiştir.⁶¹ Bu bağlamda yapılan müzakereler sırasıyla: “Cenevre Turu (1947), Annecy Turu (1949), Torquay Turu (1950-1951), Cenevre

⁵⁶ Acar, **a.g.e** s.30

⁵⁷ Uğur Yiğit, **Avrupa Topluluğu Ortak Tarım Politikası**, Ankara, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yay. 1996, s.206

⁵⁸ Gülten Kazgan, **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. 2005, s.119,

⁵⁹ Emin Ertürk, **Uluslararası İktisat**, İstanbul, Alfa Yay. 2.Baskı, 2001, s.240-241

⁶⁰ Yiğit, **a.g.e**, s.206-207

⁶¹ Aydın vd **a.g.e** s.249

Turu (1956), Dillon Turu (1960-61), Kennedy Turu (1964-67), Tokyo Turu (1973-79), Uruguay Turu (1986-93).” Uruguay turu üzerinde 1993’te mutabakata varılmış ve 111 ülkenin katılımıyla 15 Nisan 1994’te Fas’ın Marekesh şehrinde imzalanarak, yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşmayla birlikte geçici olarak kurulan GATT yerini 1 Ocak 1995 tarihinde Dünya Ticaret Örgütü’ne bırakmıştır. Uruguay Turuna kadar yapılan bütün görüşmelerde özellikle sanayi ürünlerinin ticaretinin serbestleştirilmesi bakımından önemli gelişmeler sağlanmış ancak tarım, özellikle de 1955 yılından sonraki yapılan turlarda hep ikinci planda yer almıştır. Bu yüzden tarım ticaretinin serbestleştirilmesi epey sınırlı düzeyde kalmıştır. Tarımsal ürünlerin ticaretiyle ilgili tek gelişme, Tokyo Turunda gerçekleştirilen et ve süt ürünlerinin kısmen serbestleştirilmesi olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Uruguay Turu’yla birlikte tarım doğrudan görüşme sürecinde yer almış, tarımsal ürünlerin giderek serbestleştirilmesinin de önü açılmıştır. Pazara giriş, ihracat ve iç pazar desteğinde farklı oranlarda serbestleştirme sağlanmış ayrıca üretim sırasında sağlanan desteklere de bir takım kısıtlamalar getirilmiştir. Yani, üye ülkeler tarımsal ürünlerde; ithalatta uyguladıkları tarifeleri düşürecek, üretimdeki destekleri ve ihracattaki teşvikleri azaltacaktır. Bunun yapılmasının amacı, tarımsal ürün ticaretindeki iktisadi faaliyetleri serbest rekabet koşulları altında gerçekleştirmektir⁶².

1.6.2 Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)

DTÖ, 1993 yılında imzalanan Marekeş Anlaşmasıyla kurulmuş olup, çok-yönlü ticaretin kurumsal yapısını oluşturmaktadır. Bu anlaşma 01.01.1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Mal, hizmet ticareti ve uyuşmazlıkların çözümü ile fikri mülkiyet haklarının korunması gibi amaçlara hizmet eden DTÖ’nün, bu amaçları gerçekleştirmek için Bakanlar Konferansı organı bulunmaktadır. Bakanlar Konferansı en yüksek karar organı olup tüm üyelerin temsilcilerinden oluşmaktadır. Yılda en az iki kere toplanmaktadır. Diğer bir organ olan Genel Kurul ise günlük faaliyetleri gerçekleştirmek için iki ayda bir kez toplanır.⁶³

⁶² Acar, a.g.e, s.30, 31

⁶³ Ertürk, a.g.e, s.252,252,253

DTÖ'nün Marekeş Anlaşmasındaki amaçları ise, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin dünya ticaretinden hisse almalarına yardım etmek, GATT ve Uruguay Turu'yla uyumlu, uygulanabilir ve kalıcı nitelikte çok taraflı ticareti geliştirmek ve bu sistemin ilkelerini korumak, yaşam standardını yükseltmek ve ekonomik gelişmişlikleri farklı olan ülkelerin ihtiyaçlarına karşılık vermek olarak nitelendirilebilir. Çok Taraflı Ticaret Sistemiyle; taraflar arasında ticari uyumsuzlukları çözüme ulaştırmak, serbest ticaretle birlikte maliyetleri azaltmak, kaliteli mal üretiminin yapılması ve tüketicilere ulaştırılması gibi hedefleri bulunmaktadır.⁶⁴

1.6.2.1 Dünya Ticaret Örgütünde Tarım Politikası

Daha önce de bahsedildiği gibi, tarımın doğal koşullara bağlı olması, arz esnekliğinin az olması, gıda güvencesi ve kırsal kalkınma gibi sebeplerden ötürü tarım uzun süre çeşitli politikalarla koruma altına alınmış ya da desteklenmiştir.

Bu bağlamda tarım anlaşmasının amacı da; adil ve piyasa sistemine yönelik bir tarım ticaretinin oluşmasını sağlamak, bu reform sürecini destek ve koruma yoluyla güçlendirmek ve daha etkili hale getirilen GATT kuralları yoluyla faaliyete geçmektir. Böylelikle, tarımsal ürün ihracatı ve ithalatını gerçekleştiren ülkeler için öngörülebilirliğin ve güvenliğin oluşması amaçlanmıştır.⁶⁵

Uruguay Turu'nda tarım en tartışmalı konu olmuştur. Çünkü tarım piyasalarının istikrarsız olması, küresel tarım piyasalarında sübvansiyon krizlerine yol açmış ve tarımsal ürünlerinde DTÖ'nün serbest ticaret politikalarını izlemesine yol açmıştır. Uruguay Tur'u özellikle tarımsal üretimi çok fazla olan AB ,ABD ve Cairns Grubunu oluşturan ülkelerin (Brezilya, Avustralya, Arjantin, Kanada, Yeni Zelanda) tartışma ve pazarlıklarında yer edinmiştir. Cairns ülkelerinin sahip olduğu doğal kaynaklar ve iklim şartlarının tarımsal faaliyetlere uygun olması ve bunun sonucunda tarımsal üretimin fazla olması nedeniyle daha az korumacı bir politika

⁶⁴Aydın, a.g.e. s.251

⁶⁵Ahmet Ay ve Sinem Yapar, **Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2005, s.59, <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/669>, 10.02.2018

benimseyip tarımsal ticareti liberalleştirmeyi ve gelirlerini artırmayı hedeflemişlerdir.⁶⁶

Uruguay Tur'unda yapılan Tarım anlaşmasıyla tarımsal dış ticarete tam bir serbestleşmeden ziyade, tarım ticaretinin liberalleşmesini engelleyen korumacı politikalar oluşturulmuş ve tarımın kontrol altına alınması hedeflenmiş aynı zamanda tarımsal alanda korumacılığın yavaş yavaş azaltılması amaçlanmıştır.⁶⁷

1.6.2.2 DTÖ Çerçevesinde Doha Kalkınma Turu

DTÖ 4. Bakanlar Konferansı'yla başlayan ve yeni ticaret müzakere turu olarak bilinen "Doha Kalkınma Gündemi" Katar'ın başkenti Doha'da 9-14 Kasım 2001 tarihlerinde düzenlenmiştir.⁶⁸

Doha Turu'yla ilk kez "kalkınma" adı altında başlayan görüşmeler Gelişmiş Ülkeler(GÜ) ve Gelişme Yolundaki Ülkeler (GYÜ) arasında temel tartışmaları belirginleştirmiştir. Doha Turu'nun esas müzakere konuları, "tarım, hizmet ticareti, pazara giriş, ticarete yönelik fikri mülkiyet hakları, kamu sağlığı, çevre, Singapur konuları olarak bilinen kamu alımlarında şeffaflık, yatırımlar, ticaretin kolaylaştırılması, rekabet ve diğer DTÖ kuralları" olmuştur. Doha müzakerelerinde sistemin aktörleri olan "ABD, AB, Kanada, Japonya, Brezilya, Avustralya, Çin, Hindistan ve öteki G-20 ülkeleri" Uruguay Turuna göre çok daha etkin olmuştur.⁶⁹

DTÖ Tarım Anlaşması ile getirilen kural ve disiplinlerin önemli olmasının yanında, bugün dünyadaki tarımsal ürünlerin ticareti gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler bakımından bir dengesizliğin olduğunu göstermektedir. Gelişmekte olan pek çok ülkede tarım sektörü nüfusun büyük bir bölümü için geçim kaynağını oluşturmakta, gelişmiş ülkelerin ise uyguladığı tarım politikaları yüzünden haksız

⁶⁶ Aydın, **a.g.e.**, s.253

⁶⁷ Ay ve Yapar, **a.g.e.**, s. 59

⁶⁸ Vural Altay, "Dünya Ticaret Örgütü Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum," <http://www.mfa.gov.tr/dunya-ticaret-orgutu-dto-doha-kalkinma-gundemi-muzakerelerinde-sodurum.tr.mfa>, 15.02.2018

⁶⁹ Akman, "Doha Kalkınma Turu DTÖ: Sorunların Açmazında Çözüm Arayışları", **a.g.e.**, s. 17

rekabet koşulları etkili olmaktadır. Bu yüzden müzakereler, gelişmekte olan ülkeler için bu haksız rekabetin giderilmesinin bir yoludur.⁷⁰

Dünya ticaretinde tarım ürünlerinin payı az olmasına rağmen, tarım müzakereleri, bu görüşmelerin en çok tartışmalı ve en belirleyici unsuru olmuştur. Dünya ticaretinde tarım ürünlerinin payı miktar ve değer bakımından gittikçe azalmakta ama yine de bu durum tarımın değerini düşürmemektedir. Bunun sebebi, tarımın evrensel özellikleri ve üye ülkelerin hemen hemen tamamının tarıma verdiği önemle ifade edilebilir. Gıda hammadde fiyatlarının artmaya devam etmesi; dünya nüfusunun büyük bir kısmının kırsalda yaşaması ve tarımla ilgilenmesi; tarım sektörünün çoğu ülke için kalkınmada, açlık ve yoksullukla mücadelede ana unsur olması stratejik önemini tekrar gözler önüne sermiştir.⁷¹

11 Eylül saldırılarının ardından, GYÜ'ye yönelik kalkınma görüşmelerini ve öte yandan dünya ekonomisini canlandırmak için küresel ticaretin önündeki engelleri kaldırmayı amaçlayan Doha Turunun, bu çabalarına rağmen geleceğe yönelik başarılı adımlar attığını söylemek pek mümkün değil. 2003 yılında “Cancun Bakanlar Konferansı”nda tartışmaların yoğun bir şekilde yaşanması ve bütün katılımcıların beklentilerin fazla olmasına rağmen olumlu sonuç alınamaması, yine 2005 yılında “Hong Kong Bakanlar Konferansı”da bir başarı sağlanamaması müzakerelerin geleceğiyle ilgili endişelere yol açmıştır.⁷²

2006 yılında ertelenen görüşmeler 2007'nin başlarında yeniden başlamış, bu görüşmelerde özellikle tarım ve tarım-dışı ürünlerde pazara giriş konularında önemli adımlar atılmış ve indirim taahhütlerine ait taslak hükümler 2008 yılında büyük oranda oluşturulmuştur. 2008 yılı sonuna kadar Doha paketinin tümü olmasa da tarım ve tarım dışı ürünlerde müzakere modalitelerinin tamamlanması hususunda kararlılık oluşmuş ama tam olarak bir uzlaşmaya varılamamıştır. 2009 yılından bu yana hem

⁷⁰“Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum,” s.3, [⁷¹ İmir, **a.g.e**, s.135](https://www.ekonomi.gov.tr/portal/content/conn/UCM/path/Contribution%20Folders/web/D%C4%B1%C5%9F%20%C4%B0li%C5%9Fkiler/%C3%87ok%20Taraf%C4%B1%20B%C3%B6lgesel%20%C4%B0li%C5%9Fkiler/ekler/DT%C3%96/03.Doha%20Kalk%C4%B1nma%20G%C3%BCndemive, 15.02.2018</p></div><div data-bbox=)

⁷² Akman ve Yaman, **a.g.e**, s.2

tarım hem de tarım dışı ürünlerde yapılan görüşmelerde sorunların giderilmesi için bazı toplantılar gerçekleştirilmiş; ancak yaşanan ekonomik krizle birlikte somut bir ilerleme sağlanmamıştır.⁷³

Tarım ürünlerinin ticaretinde “Doha Bakanlar Deklarasyonu’yla” birlikte ihracatta sübvansiyonların en aza indirilmesi ya da sonlandırılması, pazara giriş şartlarının düzeltilmesi ve ticareti olumsuz etkileyen iç desteklerin büyük çapta azaltılması amaçlanmış ve bunun için iç destekler, pazara giriş ve ihracat sübvansiyonlarıyla ilgili görüşmeler yapılmıştır. Bu kapsamda, 2008 yılında ülkelerin yerine getirmesi gereken taahhütler baz alınarak “modalite”ler büyük oranda belirlenmiştir. 2007-2008 süresince, tarım müzakerelerine ilişkin modaliteler belirlenmiş de olsa, 2008 yılında kesintiye uğramıştır.⁷⁴

Tarım Anlaşması kapsamında *pazara girişte* önemli olan bir konu, ithalat sınırlandırılmasının azaltılmasıdır.⁷⁵ Tarife indirimlerinde gelişmekte olan ülkelerin 10 yıl boyunca minimum ortalama %36 indirim yapması belirtilirken; Gelişmiş ülkelerde bu oran 5 yıllık bir takvimde %54 olarak ifade edilmiştir. İndirimlerin uygulanma ilkesi, tarifeler yüksek olduğunda buna bağlı olarak daha çok indirim yapılmasıdır. Gelişmekte olan ülkeler için “özel ürünler” ve “hassas ürünler” dahilinde bazı esneklikler öngörülürken; gelişmiş ülkeler için “hassas ürünler” kapsamında esneklik öngörülmüştür. *İç desteklerin* indirim oranı; iç desteğe verilen miktarına bağlı olarak aşamalı olarak belirlenmiştir. Ülkelerin İç destek miktarı çok ise, yapılan indirim oranı da buna bağlı olarak daha fazla olması gerekmektedir. Son olarak *İhracat sübvansiyonlarında*, gelişmiş ülkelerde 2013 yılında; gelişmekte olan ülkelerde ise 2016 yılında kaldırılması için uzlaşma sağlanmıştır.⁷⁶

Cenevre’de 15-17 Aralık 2011 tarihleri arasında gerçekleştirilen 8. Bakanlar Konferansı’nda, Ticarete kolaylaştırılması, tarım, pamuk, kalkınma ve En Az

⁷³“Dünya Ticaret Örgütü Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum” s.1

⁷⁴“Dünya Ticaret Örgütü Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum” s.3

⁷⁵ Barış Can Ensari, **Dünya Tarım Ticaretinde DTÖ Müzakereleri Kapsamında Pazara Giriş Uygulamaları ve Türkiye’nin Tutumu**, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Ankara, 2015, s.28, <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/%C4%B0DAR%C4%B0%20%C4%B0%C5%9ELER/Uzmanl%C4%B1k%20Tez%20Eyl%C3%BCl%202015/Bar%C4%B1s%20Can%20Ensari.pdf>, 16.05.2019

⁷⁶“Dünya Ticaret Örgütü Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum” s.3-4

Gelişmiş Ülke (EAGÜ)'lere yönelik kararları kapsayan paketin 9.Bakanlar Konferansı'nda sunulmasına yönelik müzakereler yürütülmüştür. Bunun sonucunda, Endonezya'nın Bali kentinde 3–6 Aralık 2013 tarihlerinde gerçekleştirilen 9. Bakanlar Konferansı'nda tam olarak mutabakata varılamayan 'mini paket' üzerinde ikili ve çoklu görüşmeler sürdürülmüştür. Sonuç olarak, Bali paketi 7 Aralık 2013 tarihinde kabul edilmiştir.⁷⁷ Buna göre:

- “Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması
- Tarım başlığı altında, genel hizmetler, gıda güvenliği amaçlı kamu stok programları, ihracatta rekabet ve tarım ürünlerinde tarife kota yönetimi,
- Pamuk
- Kalkınma ve EAGÜ'ler başlığı altında, EAGÜ'ler için tercihli menşce kuralları, EAGÜ'ler kaynaklı hizmet ve hizmet tedarikçilerine tercihli muameleye ilişkin istisnaların uygulanması, EAGÜ'ler için vergisiz ve kotasız pazara giriş ve DTÖ içerisindeki özel ve lehte muamele hükümlerine yönelik izleme mekanizması”⁷⁸ konularında kararlar alınmıştır.

ABD ve Hindistan arasında ve “Gıda Güvenliği Amaçlı Kamu Stok Programları Kararı”nın ve “Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması”nın uygulanmasıyla ilgili uyuşmazlıkların çıkması yüzünden süreç tıkanmış ama 13 Kasım 2014 tarihinde iki ülke arasında uzlaşmanın sağlanmasıyla çözüme ulaşılmış ve 27 Kasım 2014 tarihinde⁷⁹ “DTÖ Genel Konsey Toplantısı'yla Bali Paketi'nde;

- Gelişme Yolundaki Ülkelerde Gıda Güvenliği Amaçlı Kamu Stokları
- Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması'nın Yürürlüğe Konulmasına İlişkin Tadilat Protokolü

⁷⁷ “Dünya Ticaret Örgütü Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum” s.2

⁷⁸ Ceren Fırat, “Dünya Ticaret Örgütü 9. Bakanlar Konferansı Toplantı Sonuçları”, 2013, s.2, <http://www.aso.org.tr/kurumsal/media/kaynak/TUR/tamim2013/Dosyalar/tamim5604.pdf>, 16.05.2019

⁷⁹ “Dünya Ticaret Örgütü Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum” s.2

- Bali Sonrası Çalışma Programı” konularında yeniden düzenlemeye gitmiştir

DTÖ üyelerinin 2015 yılı Bakanlar Konferansı’nda ilk amacı Bali görüşmelerinin ardından bir çalışma taslağın yapılması ve “Bali Paketi”nde yer alan tüm kararların uygulanmasıdır. Bu program çerçevesinde 2015 yılından itibaren, tarım müzakereleri hız kazanmıştır. 2015 yılında Kenya’nın başkenti Nairobi’de yapılan Bakanlar Konferansı’nda alınan bazı kararlar önem arz etmektedir. Tarım alanında ihracat sübvansiyonların kaldırılması, pamuk ticareti ve özel korunma mekanizmalarıyla ilgili alınan bu kararlar, özellikle en az gelişmiş ülkeler açısından büyük önem taşımaktadır. Tarım ticaretinin serbestleştirilmesiyle birlikte ithalatın artması, yerli üreticileri korumak amacıyla başvurulmuş özel korunma mekanizması ve yine tarım alanında, bazı Afrika ülkeleri için önemli bir ihraç ürünü olan pamuk ve pamukla ilgili ürünlere tarife ve kotasız pazara giriş imkânının sağlanması öngörülmüştür.⁸⁰

Son olarak 10-13 Aralık 2017 tarihinde Arjantin’in başkenti Buenos Aires’te gerçekleştirilen 11. Bakanlar Toplantısı’nda tarım, hizmetler ve tarım-dışı ürünler gibi ana konularda halen önemli sorunların olduğu ve bir uzlaşmaya varılmadığı görülmektedir. Tarım alanında uzlaşmanın gıda arzı güvenliğini sağlamak için kamu alımlarında uygulanan fiyatların ithal ürünler üzerinde oluşturacağı olumsuz rekabetin giderilmesi hususunda Brezilya, Endonezya, Çin, Hindistan’ın liderlik ettiği G-33 ülkelerinin geri adım atmamasıyla bir anlaşmaya varılamamıştır. Tarımsal desteklerde ise tarım ihracatçısı Cairns Grup üyeleri ile Çin ve Hindistan arasında desteklerin azaltılmasına yönelik görüş ayrılıkları bunun yanında Çin ve ABD arasında ticareti çarpıtıcı etkiye sahip destekler konusundaki karşılıklı suçlamaların sürmesiyle bir sonuca ulaşılmamıştır. Tarım alanında bir diğer tartışma konusu ise özel korunma mekanizması olmuştur. Ani ithalat artışı ya da fiyat dalgalanmaları karşısında özellikle GYÜ’lerin tarifeler yoluyla yerli üretimi korumak istemesi, bu konuda da uzlaşmanın olmasını engellemiştir. Bu konu Türkiye’nin de

⁸⁰“Dünya Ticaret Örgütü Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum” s.2

diğer G-33 grubu üyeleri ile birlikte taviz vermek istemediği bir alandır. Tarımsal üretimin bir kolu olan balıkçılık alanında ise sübvansiyonlar kaldırılmıştır.⁸¹

Üye sayısının 160'ın* üzerinde olan DTÖ'nün yapılan müzakereler konusunda bir çözüme varamadığı görülmektedir. Etkinliği olan bazı ülkeler arasında fikir ayrılıklarının olması ve uyumun sağlanamaması sebebiyle Doha Turu'nun bundan sonra 'Kalkınma Gündemi' olarak devam etmesi mümkün gözükmemektedir. Bir yandan ABD, Avrupa Birliği, Japonya gibi gelişmiş ülkelerin Doha Turu'nun tamamlanması için adımlar atmak yerine alternatif yolları gündeme getirerek tartışma konusu yapması, diğer taraftan Çin, Hindistan, Güney Afrika, Ekvator, Venezüella ve Afrika grubu ülkeleri gibi üyelerin Doha Turu'nun devam etmesini istemesi Doha Turu'nda uzlaşmaya varmayı engellemektedir. Bununla birlikte, tarım ürünlerinde ihracat sübvansiyonlarının kaldırılması atılan önemli bir adımdır.⁸² Ayrıca DTÖ'nün sektör çeşitliliğine geçmesi, üye sayısının artması, GYÜ'lerin de bu süreçte isteklerinin artması ve gelişmiş ülkelerin kurumu yönetmekten kaçınması müzakereleri çıkmaza sokmuştur.

Doha kalkınma sürecinde Türkiye; tarım ürünlerine yönelik tarifelerde indirim sağlanması, gelişmiş ülkelerin ticareti bozucu iç desteklerin indirilmesi, ticaretin kolaylaştırılması-serbesleştirilmesi gibi bir tutum sergilerken aynı zamanda, pazara girişte AB gibi korumacı bir politika izlemiştir⁸³. Yine, tarım ürünlerinin dış ticaretinde de gelişmiş ülkelerin yanında yer almıştır. AB ile Gümrük Anlaşması sonucu düşük gümrük vergisi uygulamasıyla GYÜ'lerden daha fazla vergi indirimi yapması Türkiye'nin bu şekilde hareket etmesine neden olmuştur.⁸⁴

* Üye sayısı bugün 164'tür

⁸¹M.Sait Akman ,“Küresel Ticaret Sistemi'nin Açmazları: Buenos Aires Bakanlar Toplantısı Sonrası Elde NeVar?”,TEPAV,2017, http://www.tepav.org.tr/upload/files/15139238501.Kuresel_Ticaret_Sistem_nin_Acmazlari_Buenos_Aires_Bakanlar_Toplantisi_Sonrasi_Elde_Ne_Var.pdf, 17.02.2018

⁸² Bozkurt Aran ve Sait Akman, “DTÖ Nairobi Bakanlar Konferansı ve Dünya Ticaretinin Geleceği,”TEPAV, Ankara, 2015, http://www.tepav.org.tr/upload/files/14510449262.DTO_Nairobi_Bakanlar_Konferansi_ve_Dunya_Ticaretinin_Gelecegi.pdf, 17.02.2018

⁸³Ziya Öniş ve Koray Mutlu, “Bölgesel ve Küresel Dengelerin Kısacasında Bir Ülke: Yolunda Türkiye ve Doha Kalkınma Müzakereleri”, **a.g.e**, s.113

⁸⁴ “Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum” s.7

1.6.3 Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası (OTP)

2. dünya savaşının ardından Avrupa'da ortaya çıkan gıda yetersizliğini engellemek, tarımda çalışanların gelir seviyesini yükseltmek, tarım kesiminin meydana gelebilecek fiyat dalgalanmalarından korunmak ve üye ölkelerde izlenen farklı tarım politikalarının önüne geçmek gibi unsurlar Ortak Tarım Politikası'nın (OTP) kurulmasına neden olmuştur. OTP'nin yasal sınırları 1957 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğunu kuran Roma Anlaşmasıyla oluşturulmuştur. OTP'nin amaçları ise, verimliliği artırmak, tarım piyasasında istikrarı sağlamak, tüketiciye uygun fiyatlarla satış yapılmasını sağlamak, tarım kesiminin hayat standardını yükseltmek ve gıda arzını garantilemek olarak ifade edilebilir.⁸⁵

Ortak Tarım Politikası, Avrupa Birliği'nin (AB) ilk ortak politikası olup, AB üyesi ölkelerde tarım politikalarının ekonomik ve siyasi açıdan ortak bir şekilde uygulanması esasına dayanmaktadır. Birçok defa değişiklik yapılarak oluşturulan OTP 1967'de uygulanmaya başlanmıştır.⁸⁶

1958 yılında Stresa Konferans'ında OTP'nin üç temel ilkesi (tek Pazar, topluluk tercihi ve mali dayanışma) ortaya konulmuştur.⁸⁷ Buna göre, *Tek Pazar İlkesi*; piyasa bütünleşmesi olarak da adlandırılan bu ilkeyle ortak fiyatların oluşturulması, ürünlerin üye ölkeler arasında serbest dolaşımının sağlanması ve mevzuatın uyumlaştırılması amaçlanmıştır. Böylelikle, Birlik içinde tarım ürünlerinin serbest dolaşımını engelleyen bütün kısıtlamalar kaldırılacak ve ortak rekabet kuralları, istikrarlı döviz kuru ile dış pazarlara karşı ortak bir koruma sağlanmış olacaktır. 1999 yılında ortak para birimine geçilmesiyle döviz kuru dalgalanmaları sona ermiştir.⁸⁸ *Topluluk Tercihi ilkesi*; toplulukta yürütölen pazar politikası kapsamında topluluktaki ölkeler arasında yapılan tarımsal ürün ticaretinde üye ölkelere öncelik verilmesi, topluluğu üçöncü ölkelerden gelebilecek düşük fiyatlara karşı korumak ve böylelikle hem üreticilerin hem de tarımsal üretimin zarar

⁸⁵ Aydın vd, **a.g.e**, s.257

⁸⁶ Cihan Dura ve Hayriye Atık, **Avrupa Birliği, Gümrük Birliği ve Türkiye**, 4. Basım, Ankara, Nobel Yay. 2014, s.352-353

⁸⁷ Dinler, **a.g.e**, s.353

⁸⁸ Dura ve Atık, **a.g.e**, s.353-354

görmesini engellemek amaçlanmıştır. *Mali Dayanışma İlkesi* ise; üye ülkeler tarafından OTP'nin faaliyete geçirilmesi için gerekli olan parasal harcamaların ortak olan bir fondan karşılanmasına dayanır. Bu amaçla, 1962'de "Avrupa Tarımsal Garanti ve Yön verme Fonu (FEOFA)" oluşturulmuştur.⁸⁹

Avrupa Birliği (AB) bütçesinden tarıma yapılan destekler tartışmalara neden olmuştur. İlk zamanlar bütçenin %90'ına sahip olan FEOFA'nın zamanla payı azalmıştır. 1980 yılında %70 civarındayken, 2009'da %40, 2013'te ise %35'e gerilemiştir. Sanayi, ticaret ve çevre alanında ortak politikaların izlenmesiyle tarıma ayrılan fon da azalmıştır.⁹⁰

OTP çerçevesinde yapılan tarımsal reformlardan da bahsetmek gerekir. 1962'den günümüze kadar yapılan reformlara değinilecektir:

Manshold Planı: Ortak tarım politikası kapsamında Topluluğun izlediği "yüksek fiyat politikasının" uygulanmasıyla üretim tüketimden daha hızlı artmış ve bunun sonucunda tarımsal ürünlerde bir arz fazlası ortaya çıkmıştır. Stoklarda artış olması, Topluluğun bütçesine ağır bir mali yüke neden olmuştur. Buna bir çözüm bulmak için ilk olarak 1968'de Manshold Planı yapılmıştır. İlk reform çalışması olan bu planda, sorunun kaynağının tarımsal talep yetersizliği olduğu ifade edilmiştir. Plan 5 milyon hektar arazisinin ekilmemesi gerektiğini, 5 milyon çiftçinin üretimin yapmamasını ve küçük işletmelerin yerine büyük işletmelerin kurulmasını belirtmekteydi. Ancak bu plana itiraz edilince zamanla yumuşatılarak diğer reformlara zemin hazırlamıştır.⁹¹ 1970'li yıllarda tarımda yapılan reformlarda; tarımda çalışanların sosyo-ekonomik bilgi seviyelerinin ve mesleki becerilerinin artırılması, işletmelerin yenilenmesi, emekli olanların arazilerinin başka işletmelere tahsis edilerek yapısal iyileştirmenin yapılması için harcamalar yapılmıştır.⁹²

⁸⁹ İ. Hakkı İnan vd. **Gelişmiş Ülkelerde Tarım Piyasalarının Organizasyonu**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yay. 2003, s.51

⁹⁰ Dinler, **a.g.e.**, s.356-357

⁹¹ Dura ve Atik, **a.g.e.**, s.364

⁹² İnan vd. **a.g.e.** s.59

1980’li yıllarda yapılan reformlar: 1983 yılında kapsamlı reformlar yapılmıştır. Öncelikle, 1984’te garanti harcamalarının %40’ını oluşturan süt ürünlerinde kota uygulanmasına gidilmiştir. Yine 1985 yılında üretim artışlarını azaltmak için *Yeşil Belge* adında bir reform yapılmıştır. Bununla, üretimin ve tarımsal harcamaların azaltılması, küçük çiftçilerin durumunun iyileştirilmesi, ürün kalitesinin yükseltilmesi, kırsal kalkınmanın sağlanması, çiftçilerde çevre bilincinin artırılması hedeflenmiştir.⁹³

1992 MacSharry Reformu: 1980’li yıllarda aşırı üretimi azaltmaya yönelik yapılan reformlar yetersiz kalınca, tarım alanında yeni bir reform arayışına gidilmiş ve 1992’de MacSharry Reformunu gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamında çiftçiye fiyat destekleri sağlamak yerine, doğrudan gelir desteği sağlayan bir uygulama getirilmiştir. Böylelikle önceden üretim miktarına bağlı olan destekler hektar başına verilmeye başlanmıştır. Yardımların üretimden bağımsız olarak yapılması stokların azalmasında etkin bir rol oynamıştır.⁹⁴

Gündem 2000 Reformu: AB’nin “genişleme” politikasının bütçeye yük getirme endişesi ve 1999 yılında Seattle’da yeniden görüşülmesi planlanan DTÖ müzakereleri, “Gündem 2000 reformu” için bir temel oluşturmuştur. İlk olarak, 1997 yılında Lüksemburg Zirvesi’yle aday statüsü elde eden Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomilerinde tarımın payının diğer AB ülkelerine oranla çok fazla olması ve tarımsal mekanizmalarının farklılığı, bu ülkelerinin AB’ye uyum sürecinde yüksek maliyete neden olacağı öngörülmüştür. Ayrıca, tarımsal üretim potansiyeli olan bu ülkelerin, AB stoklarında, arz-talep dengesinde ve bütçenin üzerinde negatif etkiye yol açacağı düşünülmüştür. İkincisi ise, AB’ye katılmayla birlikte, bu ülkelerin düşük olan gümrük tarifelerinde artış olması ve AB’nin DTÖ Tarım Anlaşması’yla sınırlanan ihracat sübvansiyonlarını artırmış olması diğer DTÖ üyelerinin tepkine sebep olacağı ileri sürülmüştür.⁹⁵

⁹³ Dura ve Atik, **a.g.e**, s. 364-365

⁹⁴ Sinan Varol, **Dünden Bugüne Ortak Tarım Politikası ve AB Tarımının Yönetim Yapısı**, ZMO, s.4 http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/e740b84bb48a64d_ek.pdf, 01.06.2018

⁹⁵ Erhun Baş, “Avrupa Birliğinde Ortak Tarım Politikası Alanında 2003 ve 2004 Yıllarında Gerçekleştirilen Reformların Genişleme Süreci ve Türkiye’nin Adaylığı Göz Önüne Alınarak

Bunların dışında, tarımda koruma ve desteğin azaltılması, kırsal kalkınma desteğinin artırılması, tarım alanında AB mevzuatının sadeleştirilmesi, çevrenin korunmasının OTP ile bütünleştirilmesi, hayvan sağlığı, gıda güvenliği, tüketici hakları, üreticilere telafi edici ödemeler yapılması amaçlanmıştır.⁹⁶

2003 OTP Reformu: 2000’li yıllarda da devam eden OTP’nin dönüşüm süreci, 2003 reformuyla birlikte destekleme politikalarına yönelik önemli değişiklikler içermektedir. Bu bağlamda, küresel piyasalarda AB tarımının rekabet gücünün artırılması, kırsal kalkınmanın sağlanması, çevre ile tarımsal üretimin entegrasyonu yapılan değişikliklerinin temel unsurudur. Bunlara bağlı olarak, Tek Ödeme Planı (Single Payment Scheme) oluşturulmuş, böylelikle üretim ile doğrudan destekler arasındaki ilişki son bulmuştur. Ayrıca, çevre, hayvan ve bitki sağlığı, halk sağlığı, kaliteli üretim gibi başlıca alanlarda AB mevzuatına ve iyi tarım ve çevre uygulamalarına göre hareket edilmesi amaçlanmıştır. Son olarak, bölgesel farklılıkları gidermek amacıyla kırsal kesimin kalkınmasına doğrudan desteklerle fon aktarılması kararlaştırılmıştır.⁹⁷

2020’ye Doğru Ortak Tarım Politikası Reformu: “2020 Stratejisi” kapsamında 2013 ve sonrası için OTP’nin yeniden düzenlenmesinde, 12 Nisan 2010-11 Haziran 2010 tarihlerinde gerçekleştirilen kamuoyu araştırması ve sonrasında yapılan konferansın sonuçları büyük önem taşımıştır. 2020’ye doğru tarım politikalarında ekonomik, sosyal ve çevre odaklı politikalar yer almaktadır. Bu doğrultuda hazırlanan Komisyon Tebliği’nde tarımın ve kırsal kesimlerin geleceğinin daha modern bir yaklaşımla ele alınarak, çevre ve su yönetimi, bitki ve hayvan sağlığı, kamu sağlığı düşünülerek, tüketicilere nitelikli ürün sunulması ve ürün çeşitliliğinin artırılması ile doğal kaynak yönetimine önem verilmesi vurgulanmıştır. Bunlara ek olarak, bilgi teknolojisinin iyileştirilmesi, ürünlerin katma değerinin artırılması, yenilebilir gıda arzı ve sürdürülebilir tarım arazisi yönetimi, çiftçilerinin

İncelenmesi”, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Uzmanlık Tezi, Ankara, 2004, s.14, https://www.ab.gov.tr/files/Uzmanl%C4%B1k%20Tezleri/erhun_bas.pdf, 03.06.2018

⁹⁶ Aydın, a.g.e. s. 264

⁹⁷ Avrupa Birliği Bakanlığı, **2013 Sonrası Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası**, Ankara, 2012, s.4, <https://www.ab.gov.tr/files/TarimBalikcilikBsk/otpreformu.pdf>, 09.06.2018

gelir düzeyinin artırarak kırsal ekonomiyi canlandırma bu reform kapsamında yer almaktadır.⁹⁸

“Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası”nın kuruluş dönemine bakıldığında, tarımsal üretimi artırmaya yönelik politikalara ağırlık verdiği görülmektedir. Ancak zamanla bu politikadan vazgeçip üreticiyi destekleme politikalarına yöneldiği söylenilebilir. “AB 2020 Avrupa Stratejisi”yle birlikte yeni hedefler belirlemiştir: Sürdürülebilir doğal kaynakları yönetme, iklim değişikliği, gıda üretiminde devamlılığın sağlanması ve bölgesel alanlarda dengeli gelişmenin sağlanması buna örnek gösterilebilir.

Tablo 1.6: AB Bütçesi içinde OTP Harcamaları

	1968	1975	1980	1990	1996	2000	2014
AB Bütçesi	1488	5817	15857	44,378	82,015	77,879	134,318
OTP Harcamaları	1292	4404	11940	28,422	43,043	41,844	55,883
OTP/AB Oranı %	87	73	82,60	65,60	55,20	54	41

Kaynak: Ceran Arslan Olcay, **Avrupa 2020 Stratejisi Doğrultusunda Ortak Tarım Politikasının Değişim Trendleri ve Yönelimleri**, C.15 No.2, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Ankara, 2016, s.102, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/16/2175/22539.pdf> , 09.06.2018

Tablo 1.6’da OTP harcamalarının, bütçe içindeki payının 1980 yılından itibaren devamlı azaldığı görülmektedir.1975 yılında yüzde 73 olan bu oran 2014 yılında yüzde 41’e kadar inmiştir. Bu düşüş AB’nin genişlemesine rağmen devam etmiştir. AB bütçesinde OTP harcamalarındaki azalma AB’nin OTP reformu ve diğer politikalarındaki payının artmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁹

Türkiye’nin OTP’ye yönelik izlediği politikadan bahsetmek gerekirse, Türkiye’nin OTP’ye karşı pasif bir politika izlediği belirtilebilir. AB’nin yaptığı

⁹⁸ Ceran Arslan Olcay, **Avrupa 2020 Stratejisi Doğrultusunda Ortak Tarım Politikasının Değişim Trendleri ve Yönelimleri**, C.15 No.2, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Ankara, 2016, , s. 105-107, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/16/2175/22539.pdf>, 01.06.2018

⁹⁹ “CAP Expenditure in The Total EU Expenditure,” 2018, https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/cap-post-2013/graphs/graph1_en.pdf, 01.06.2018

reform ve uygulamalarda hiçbir söz hakkı bulunmamaktadır. Türk tarımı halen korunmaya muhtaçken, OTP'ye göre hareket etme zorunluluğu Türkiye'yi zor durumda bırakmaktadır.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Atilla Yeşilada, Murat Üçer ve İbrahim Aksoy, **Türkiye'de Tarım Sektörü**, İstanbul, Elma Basım, 2010, s.67

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIMIN SEKTÖREL YAPISI VE EKONOMİDEKİ ROLÜ

Tarım, temel ihtiyaçların giderilmesini sağlayan ve bu açıdan stratejik değere sahip bir sektördür. Ülkeler, tarım ürünlerinin üretiminde kendi kendine yeterli olabilme ya da tarımsal ürünlerini çoğunlukla yurtiçinden elde etme çabasındadır. Tarım sektörü gelişmekte olan ekonomilerin en önemli kalemlerinden birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’de de tarım, gerek GSYH’ya katkıda bulunması gerek istihdam yaratması açısından önemini korumaya devam etmektedir. Türkiye’nin ekonomisine bakıldığında tarımın payı, sanayi ve hizmetler sektöründeki büyümeden ötürü giderek düşmesine rağmen toplam üretim ve istihdamdaki payı birçok ülkeye nazaran daha fazladır.¹

Bu bölümde Türkiye’nin tarımsal yapısı ve tarımın Türkiye ekonomisindeki yeri analiz edilecektir.

2.1. Tarım Sektörünün Yapısı

Bölümün bu kısmında Türkiye’nin su kaynakları, tarım arazisinin yapısı ve tarımsal üretim ele alınacaktır.

2.1.1. Türkiye’nin Su Kaynakları

Su kaynağı: bir ülkenin topraklarına düşen yağışlar neticesinde meydana gelen yeraltı ve yer üstü sularının birikimi ile milli sınırlar dışından gelen suların toplamından oluşmaktadır.²

Türkiye’de göllerin ve nehirlerin oluşturduğu önemli tatlı su kaynakları bulunmasına karşın, su kaynakları bakımından zengin değildir. Bu yüzden, gereken

¹TOBB, **Türkiye Tarım Sektörü Raporu 2013**, Ankara, Afşaroğlu Matbaası, 2014, s.81, https://www.tobb.org.tr/documents/yayinlar/2014/turkiye_tarim_meclisi_sektor_raporu_2013_int.pdf, 11.03.2018

² Feyza Eldeniz, **Sulamada İşletme Yönetimi Etkinliğinin İyileştirilmesi**, Kalkınma Bakanlığı, 2016, s.5

tedbirler alınmazsa su sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalan bir ülke olacağı ifade edilmektedir.³ Türkiye’de kişi başına düşen yıllık kullanılabilir su miktarının 1.519 m3 civarında olması da ülkemizde su sıkıntısının bir göstergesidir.⁴ Bu sebeple su kaynaklarının akıllıca ve verimli bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

Ülkemizde bir yılda harcanan 44 milyar m3 suyun 32 milyar m3’ü sulama alanında, 7 milyar m3’ü içme-kullanmada, 5 milyar m3 de sanayi sektöründe kullanılmaktadır.⁵ Diğer bir ifadeyle, suyun %73’ü tarım alanında, %16’sı içme-kullanmada (evsel) ve %11’i sanayide tüketilmektedir. Kullanılan toplam su miktarı, kullanılabilir 112 milyar metreküp su potansiyelinin %39’una denk düşmektedir. Su tüketimine genel olarak bakılırsa 1990-2008 yılları arasında tüketilen su miktarının %40 oranında arttığı görülmektedir. Gelecek 15 yıl için yapılan tahminlerde su tüketiminin bugünkü tüketimin üç katı olacağı belirtilmektedir.⁶

Türkiye’de göllerin bulunduğu toplam dört bölge vardır: “Güney Marmara (Sapanca, İznik, Ulubat, Kuş Gölle), Göller Yöresi (Eğirdir, Burdur, Beyşehir ve Acıgöl), Van Gölü ve çevresi ile Tuz Gölü” ve çevredir. Doğal olan bu göller dışında Türkiye’de 706 tane baraj gölü vardır.⁷ Ülkemizde yerüstü suyundan yararlanılarak inşa edilen ve işletmeye açılan sulama amaçlı 217 baraj ve 485 gölet olduğu belirtilmektedir. Bunun dışında su kaynaklarının havza yönetimi anlayışı kapsamında entegre nehir havza yönetim şekli benimsenmekte ve hidrolojik sınırların esas alındığı 25 nehir havzası* bulunmaktadır. Nehir havzasında yer alan barajların

*nehir havzası, yeraltı ve yerüstü sularını kapsayan ve ortak bir alana (deniz, göl, delta veya körfez) ulaşan suların toplandığı doğal coğrafi sınırlarla tanımlanmış bölgedir

³Ahmet Ruhi Mermut, “Türkiye’nin Toprak ve Su Kaynakları ve Tarımsal Desenleri,” **Türkiye’nin Tarımsal Gücü ve Geleceği**, , Ed: Ahmet Ruhi Mermut ve İbrahim Öztürk, İstanbul, Müsiad yay. 2010,s.69,http://www.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/Ara%C5%9Ft%C4%B1rma%20Raporlar%C4%B1/Ara%C5%9Ft%C4%B1rma%20Raporlar%C4%B1/Turkiye%E2%80%99nin_Tarimsal_Gucu_ve_Gelecegi.pdf, 12.03.2018

⁴Orman ve Su İşleri Bakanlığı, **Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü 2016 Yılı Faaliyet Raporu**, Ankara, 2016, s.40, <http://www.dsi.gov.tr/docs/stratejik-plan/dsi-2016-faaliyet-raporu.pdf?sfvrsn=2#page=69>, 11.03.2018

⁵ DSİ, **Su ve İstihdam**, Ed: Kaan Başak ve Ömer Ünal, S.152, Su Dünyası Dergisi, Ankara, Devlet Su İşleri Vakfı Yayını, 2016 s.12, <http://www2.dsi.gov.tr/sudunyasi/152/files/assets/basic-html/index.html#1> 11.03.2018

⁶ Orman ve Su İşleri Bakanlığı, **Türkiye Arazi Tahribatının Dengelenmesi Ulusal Rapor 2016-2030**, 2016, s.31, <http://www.cem.gov.tr/erozyon/files/yayinlarimiz/brosurler/atd%20turkiye%20raporu2016.pdf> 11.03.2018

⁷ DSİ, “Toprak Su Kaynakları”, <http://www.dsi.gov.tr/toprak-ve-su-kaynaklari>, 11.03.2018

doluluk oranı 2013 yılında ortalama yüzde 52, 2014 yılında ise yağışların azalmasından ötürü yüzde 46 civarında olduğu görülmüştür.⁸

2.1.2. Tarımsal Arazi ve Üretim Yapısı

Türkiye'nin ortalama yükseltisi fazla (1.132 m) ve toplam yüz ölçümü 783.577 km² diğer bir deyişle 78 milyon hektardır. Barajlar ve doğal göller çıkarıldığında 769.600 km²'lik bir alan kalmaktadır. Türkiye'de toprakların yarısından fazlası dağlarla kaplı⁹, arazilerin %55,9'u 1.000 m'nin üzerindeki bir yükseltiye sahip ve %62,5'inin eğim değerleri %15'in üzerindedir.¹⁰ Türkiye'de tarımsal olarak işlenebilir arazi miktarı 28,5 milyon hektar ve ekonomik sulanabilir arazi miktarı ise 8,5 milyon hektardır. 2015 yılının sonunda sulamaya açılan arazi miktarı da 5,5 milyon ha seviyesine çıkmıştır.¹¹

Türkiye'nin coğrafi bölgelerinin arazi yapısı, iklim özellikleri ve arazi kullanımı arasında sıkı bir bağ vardır. Örneğin, nemli bölgelerde ormancılık; kurak, dağlık ve yükseltinin fazla olduğu bölgelerde hayvancılık; tüm bölgede bitkisel üretim yapmak mümkündür. Türkiye'nin genel olarak dağlık bir araziye sahip olması ve aynı zamanda ekolojik çeşitlilik açısından zengin bir konumda bulunmasından ötürü her bölgenin kendine has tarımsal ürünleri üretmesine olanak sağlamaktadır. 2015 yılı verilerine göre Türkiye'nin alanlarının yaklaşık %31'ini tarım alanı, %28,5'i orman alanı ve yaklaşık olarak %19'unu mera alanları oluşturmaktadır.¹²

Makinalı tarımla birlikte Türkiye'nin tarıma açılan arazi miktarında yıllar itibariyle önemli artışlar olmuştur. Ancak 1990'lardan itibaren bu artışlar durmuş ve bundan sonra tarım arazileri giderek azalmaya başlamıştır. Bu azalmanın başlıca

⁸ Eldeniz, a.g.e. s. 50-51

⁹ Orman ve Su İşleri Bakanlığı, **Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü 2016 Yılı Faaliyet Raporu**, s.37

¹⁰ TOBB, a.g.e, s.1

¹¹ DSİ, **Arazi Topulaştırmasıyla birlikte Gelen Büyük Fayda**, S.156, Ed: Kaan Başak ve Ömer Ünal, Su Dünyası Dergisi, Ankara, Devlet Su İşleri Vakfı Yayını, 2016, s.27, <http://www2.dsi.gov.tr/sudunyasi/156/files/assets/basic-html/index.html#1>, 11.03.2018

¹² Uludağ İhracatçıları Birliği, **Tarımın ve Organik Tarımın Türkiye İhracatındaki Yeri, Önemi, Gücü, Geleceği ve Tarım Sektörünün İhracatta Karşılaştığı Problemler ile Sektörü Geliştirmenin Yolları**, 2017, s.6, www.uib.org.tr/Home/KbDownload/tarim-raporu, 12.03.2018; Orman ve Su İşleri Bakanlığı, **Türkiye Arazi Tahrifatının Dengelenmesi Ulusal Rapor 2016-2030**, s.88

nedenleri; yanlış zirai uygulamalardan kaynaklı toprak tahribi, kırsal alandan kente göç, mülkiyet sorunları, tarım işletmelerinin küçülmesi ve çok parçalı olması,¹³ tarım alanlarının yerleşime açılması, tarım arazilerinin tarım dışı amaçlarla kullanımı tarım arazilerinin daralmasına yol açmıştır.¹⁴

Türkiye'nin arazileri, çeşitli toprak ve iklim özellikleriyle sahip olduğu topografik yapısından dolayı kuraklık ve çoraklaşmadan büyük oranda etkilenmektedir. Türkiye'de çölleşmenin önemli unsurlarından birini su erozyonu oluşturmaktadır. Arazinin eğimli ve yükseltinin fazla olmasından ötürü tarım arazileri %59, orman arazileri %54 ve meralar %64 oranında erozyona maruz kalmaktadır.¹⁵ Küresel ısınma, su ve rüzgar erozyonu toprak kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir.

Türkiye'de ormanların%50'si bozuk ve ıslah edilmesi gerekmektedir. Bunun dışında, bozkır alanlarının büyük bir bölümü aşırı otlatma ve tarımsal faaliyetleri yapmak için tarım arazilerine dönüştürülmesi sonucunda tahrip edilmiştir. Sulak alanlar ise en çok tahrip edilen doğal yaşam alanlarıdır.¹⁶

Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin seçilmiş yıllara göre tarım ve orman alanlarında meydana gelen değişimler verilmiştir. 1950 yılında 14.542 olan tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin alanı, 1980'de büyük bir artış göstererek 24.560 ha olmuştur. 1980'den 2017 yılına kadar geçen sürede ise genel olarak azalmaya başlamış ve 2017 yılında 19,229 hektara kadar düşmüştür. Aynı şekilde sebze bahçelerin alanı da 1970-2000 dönemleri arasında artış gösterirken, 2000 yılından sonra azalmıştır. Süs bitkilerinin ise 2011 yılından itibaren üretimi yapılmaya başlanmıştır. Uzun ömürlü bitkilerden de bahsedecek olursak; diğer meyveler, içecek ve baharat bitkilerinin alanlarında yıllar itibariyle artış olmuş ve 2017 yılında en yüksek seviyeye çıkmıştır. Bağ alanları, 1980'e kadar artış gösterip, ardından azalmaya başlamış; zeytin

¹³ Orman ve Su İşleri Bakanlığı, **Türkiye Arazi Tahribatının Dengelenmesi Ulusal Rapor 2016-2030**, s.14-15,

¹⁴ Olalı ve Duymaz, **a.g.e**, s.121

¹⁵ Orman ve Su İşleri Bakanlığı, **Türkiye Arazi Tahribatının Dengelenmesi Ulusal Rapor 2016-2030**, s.8

¹⁶ **a.g.e**, s.9

ağaçlarının alanı ise 1990-2000 yılları haricinde artış göstermiş ve son olarak orman alanlarında artış meydana gelmiştir.

Tablo 2.1: Seçilmiş Yıllarda Tarım ve Orman Alanları(Bin Hektar)

Yıl	Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı			Sebze bahçeleri	Süs bitkileri	Uzun ömürlü bitkiler			Orman Alanları (bin Ha)
	Tarım alanı	Ekilen alan	Nadas Alanı			Diğer meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Bağ alanı	Zeytin ağaçlarının kapladığı alan	
1950	14 542	9,868	4,674	–	–	608	561	297	10,418
1960	23 264	15,305	7,959	–	–	730	782	548	10 584
1970	24 296	15,591	8,705	448	–	1,019	845	731	18,273
1980	24 560	16,372	8,188	596	–	1,386	820	813	20,199
1990	24 192	18868	5,324	635	–	1,583	580	866	20 199
2000	22 864	18,038	4,826	904	–	1,476	535	600	20,763
2010	20582	16,333	4,249	802	–	1,749	478	784	21 537
2011*	19 709	15,692	4,017	810	4	1,820	473	798	21 537
2012	19 749	15 463	4 286	827	5	1 925	462	814	21 678
2013	19 766	15 613	4 148	808	5	1 937	469	826	21 678
2014	19,890	15 782	4 108	804	5	1 950	467	826	21 678
2015	19,837	15,723	4,114	808	5	1,985	462	837	22 343
2016	19,573	15,575	3,998	804	5	2,048	435	846	22 343
2017*	19,229	15 532	3 697	798	5	2 080	417	846	22 343

* Veriler 2011 yılından itibaren derlenmeye başlanmıştır. **Bilgiler geçicidir.

Kaynak: TÜİK, **İstatistik Göstergeler, 1923-2013**, s.172, http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160, 09.03.2018; TÜİK, “Tarım ve Orman Alanları (1988-2017)” ,http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=53 , 09.03.2018

Tarım arazilerinin etkili kullanımı ve sulama alanında bir dizi çalışma başlatılmıştır:

“Tarım Arazilerinin Korunması, Kullanılması ve Arazi Toplulaştırmasına İlişkin Tüzüğün” 2009 yılında yayınlanmasıyla arazi toplulaştırması çalışmalarına başlanmıştır. 2010 yılından bu yana 70 bin hektar arazinin toplulaştırma çalışmaları

tamamlanmıştır. Arazi toplulaştırması; çeşitli nedenlerle parçalanmış, şekilleri bozulmuş ve dağınık şekilde bulunan parsellerin modern tarım işletmeciliği kapsamında birleştirilmesi ve yeniden düzenlenmesidir. Arazi toplulaştırması; tarımsal verimin arttırılması, üretim girdilerinden tasarruf edilmesi ve iklim değişikliği ile mücadelede açısından önem arz etmektedir. Bunun yanında su kaynaklarının verimli kullanılması için 2010 yılında 25 su havzasının “Havza Master Plan Raporu” çalışmaları başlamıştır. Bütüncül Havza Yönetimiyle akarsu havzalarındaki doğal kaynakların korunması ve kullanımının sürdürülebilir şekilde yönetilmesi, planlanması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, havzada su kaynakların miktarının ve niteliğinin tespit edilmesi, ihtiyaca göre sulama potansiyelinin belirlenmesi, tarıma dayalı problemlerin saptanması, sanayi sektöründe ve içme-kullanmada su ihtiyacının belirlenmesi, su baskınlarını engellemesi gibi çalışmalar yapılmaktadır.¹⁷

2.1.3. Tarımsal Üretim

Türkiye’de tarımın üretim yapısına bakıldığında, istihdam oranı, üretim değeri, toprak ve sermaye girdisi kullanımında bitkisel üretimin ön planda olduğu görülmektedir. Ardından sırasıyla hayvansal üretim, ormancılık faaliyetleri ve son olarak su ürünleri gelmektedir.¹⁸ Türkiye’nin coğrafi konumu ve iklim şartlarının uygun olması tarımsal faaliyetlerin yapılmasını da sağlamaktadır. Tarım sektöründeki üretim artışı 1963 yılına kadar ekim alanlarındaki ve hayvan sayısındaki artışa bağlıyken, 1963’te planlı döneme geçişle birlikte üretim artışı tarım tekniklerinin geliştirilmesi ve girdi kullanımındaki gelişmelere bağlı olmuştur. Üretim tekniğinin gelişmesi, tarımsal ilaçlar, tohum, kimyasal gübre, vb. üretim girdileri verimliliği yükselterek üretimi artırmaktadır.¹⁹

¹⁷Orçun Taşkın, “Mücadelede DSİ’nin Rolü”, **Başı Dertte Olan Yalnız O değil**, Ed: Kaan Başak ve Ömer Ünal, S.153 Su Dünyası Dergisi, Ankara, Devlet Su İşleri Vakfı Yayını, 2016, , s.37, 43, 44, , <http://www2.dsi.gov.tr/sudunyasi/153/index-s.html> , 11.03.2018

¹⁸ Rıdvan Karluk, **Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim**, 6.baskı, İstanbul, Beta Basım, 1999, s.189

¹⁹ Karluk, **a.g.e**, s.185

2.1.3.1. Bitkisel Üretim

Bitkisel üretim, yapılan tüm bitkisel faaliyetleri kapsamaktadır. Bu bağlamda, bitkisel üretim türlerine tahıllar, baklagiller, sanayi ürünleri, tohumlar, meyve ve sebzeler, tekstil hammaddeleri, çayır ve meralar dahil edilebilir.²⁰

Tablo 2.2: Tarım Alanları (bin Hektar), 1990-2017

	Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı					Uzun ömürlü bitkiler			
Yıl	Toplam tarım alanı	Ekilen alan	Nadas Alanı	Sebze bahçeleri	Süs bitkileri	Diğer meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	Bağ alanı	Zeytin ağaçlarının kapladığı alan*	Çayır ve mera arazisi
1990	42 033	18 868	5 324	635	—	1 583	580	866	14 177
1995	39 212	18 252	5 124	—	—	1 399	565	556	12 378
2000	38 757	18,038	4,826	904	—	1,476	535	600	12,378
2005	41 223	18 005	4 876	894	—	1 653	516	662	14 617
2010	39 011	16,333	4,249	802	—	1,749	478	784	14,617
2011	38 231	15,692	4,017	810	4	1,820	473	798	14,617
2012	38 399	15 463	4 286	827	5	1 925	462	814	14 617
2013	38 423	15 613	4 148	808	5	1 937	469	826	14 617
2014	38 558	15 782	4 108	804	5	1 950	467	826	14 617
2015	38 551	15,723	4,114	808	5	1,985	462	837	14,617
2016	38 328	15,575	3,998	804	5	2,048	435	846	14,617
2017*	37 992	15 532	3 697	798	5	2 080	417	846	14,617

*Bilgiler 1980, 1991 ve 2001 Genel Tarım Sayımı sonuçlarıdır, **veriler geçicidir

Kaynak: TÜİK, “Tarım ve Orman Alanları (1988-2017)”

http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1561, 09.03.2018

²⁰Yahşi Yazıcıoğlu, **Türkiye Ekonomisi**, 1. Baskı, Ankara, Detay Yayıncılık, 2014, s.139

Tablo 2.2’de, Türkiye’nin seçilmiş yıllara göre toplam tarım alanı verilmiştir. 1990 yılında toplam tarım alanı 42 033 iken, 2017 yılında 37 992 hektara düşmüştür. Ekilen alan ve nadas alanlarında da azalma meydana gelmiştir.

2.1.3.1.1 Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler

Türkiye’de 2016 yılında, bitkisel üretim alanında en fazla üretim %49 pay ile tahıllar grubuna aittir. Tahılların toplam alanı içerisinde buğday ekim alanı %67 payla ilk sırada yer almaktadır. Ardından %24 payla arpanın, %6 payla mısırın ve %1 payla çeltiğin ekim alanı bulunmaktadır. Üretimi yeterli düzeyde olan yulaf ve çavdarın payı ise %1’lere tekabül etmektedir. Türkiye’de buğdayın ve arpanın verimi yıllar içinde artmasına karşın, hala dünya ortalamasının altında bulunmaktadır. Ayrıca bazı yıllarda iklim koşulların kötü olmasından dolayı ürünün üretimi ve kalitesi ile ilgili sorunlar yaşanmakta ve talebi karşılayamadığı için ithalat gerçekleştirilmektedir. Mısır üretimi, 2006 -2016 yılları arasında %68 oranında bir artış göstererek 6,4 milyon ton olmuştur. Üretim artışında; hibrit tohum kullanımının artması, teknik gelişmeler, sulanabilir alanların artması sonucu verimin artması gösterilebilir. Son yıllardaki artışlara rağmen hâlâ üretim tüketimi karşılayamamakta ve ithalat yoluna gidilmektedir. Arpa, buğday ve mısır üretimi genel olarak yurtiçi talebi sağlayacak seviyededir ama mamul madde ihracatının artmasıyla birlikte ihtiyaç duyulan hammaddenin karşılanması için ithalat yapılmaktadır.²¹ Çeltik üretimi ise Türk tarımında hem önemli bir konumda bulunmakta hem de üretim miktarı bakımından buğday, arpa ve mısırdan sonra dördüncü sırada bulunmaktadır.²² 2000 yılından önce pirinç ve çeltik üretimi yetersiz olduğundan ithalat yapılırken, 2000 sonrası izlenen politikalar, yapılan desteklemeler ve çeltik yetiştirme tekniğinin geliştirilmesiyle çeltik üreticisinin modern tarım yöntemlerini kullanması

²¹Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, **2016 Yılı Hububat Raporu**, s.18, 21-23-52, 92-96, <http://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/hububat/hububataraporu2016.pdf>, 17.03.2018

²² Gonca Gül Yavuz vd. **Buğday, Dane Mısır ve Çeltik Üretiminde Fark Ödemesi Desteklerinin Etkisi**, Ankara, Tepge Yayını, 2016, s.133, <https://arastirma.tarim.gov.tr/tepge/Lists/Haber/Attachments/33/BugdayDaneMisirCeltikFarkOdemesi.pdf>, 21.03.2018

verimde ciddi artışlar sağlamıştır. 2007’de 648 bin ton civarında bulunan çeltik üretimi,2016’da %42 artarak 920 bin ton civarına çıkmıştır.²³

Türkiye’nin tarımsal ürünlerinden biri olan baklagillerin ekim alanı, tahılların ardından ikinci sırada yer almaktadır. 2016’da 7.1 milyon dekar alanda 1 milyon ton üretim yapılmıştır. Toplam baklagil üretiminin %95’ini nohut, fasulye ve mercimek oluşturmaktadır. 1980’lerde Türkiye dünyada baklagil üretimi sıralamasında başta gelen ülkelerden biri iken, zamanla bu konumunu yitirmiş ve son 10 yıl içinde ekim alanlarında %37 üretiminde de %28 oranında düşüş gerçekleşmiştir. Ayrıca baklagil üretiminin tüketim miktarını karşılama oranı %84,3’e düşmüş, üretimde azalmasıyla birlikte fiyatlar da artmıştır. 2015 yılında mercimeğin ithalat miktarı 310 bin ton iken, ihracat miktarı 236 bin ton; nohuttun ithalat miktarı 7 bin ton iken, ihracat miktarı 29 bin ton ve kuru fasulyenin ise ithalat miktarı 53 bin tondayken, ihracat miktarı 4 bin ton olmuştur. 2015 yılı verilerine göre baklagil üretiminde nohuttun payı %43; kırmızı mercimeğin payı 31 ve kuru fasulyenin payı %21’dir.²⁴

Türkiye’nin yağlı tohum grubunda ilk sıralarda ayçiçeği, pamuk tohumu (çiğit), kolza ve soya fasulyesi yer almaktadır. Bunun dışında yağ üretimi için 17 çeşit bitki de yetiştirilmektedir. Ülkemizde ayçiçeği tohumu, ekim alanı ve üretim miktarı en çok olan yağlı tohum olarak bilinmektedir. 2014-2015’te toplam yağlı tohum üretiminin %88’i pamuk tohumundan ve ayçiçeğinden yapılmıştır.²⁵ Ülkemiz, ayçiçeği üretiminde dünyada sayılı ülkeler arasında bulunmakta ve dünyadaki üretim payı %3; ekim alanının payı %2’dir. Yine ayçiçeğinin verimi de dünya ortalamasının üzerindedir.²⁶ Ancak bitkisel yağ sektöründe hammaddede dışa bağımlılık söz konusudur. Sektörün hammadde ithalat oranı %60-70 seviyesindedir. Pamuk tohumu dışında diğer yağlı tohum ürünlerinde üretimin tüketimi karşılama

²³TMO,, a.g.e, s.116-117

²⁴Merve Bolat F.İlknur Ünüvar ve İlkay Dellal, **Türkiye’de Yemeklik Baklagillerin Gelecek Eğilimlerinin Belirlenmesi**, C.3, S.2, TEAD, 2017, s.8, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/393717>, 17.03.2018

²⁵ Ayşe Betül Öztürk, “Türkiye’de Bitkisel Yağ Sektörü” **Bitkisel Yağ İmalatı Sektörü**, Türkiye İş Bankası, 2016, s.16, https://ekonomi.isbank.com.tr/UserFiles/pdf/sr201605_bitkisel_yagimalatisektoru.pdf, 17.03.2018

²⁶ TOBB, a.g.e, 12

oranı epey düşük seviyededir. 2015 yılında %72'lik payı ile soya tohumu en çok ithalatın yapıldığı yağlı tohumdur. Yine palm yağında %100 dışa bağımlı ve son olarak ayçiçeği ham yağında da ithalat oldukça yüksektir.²⁷

Türkiye'deki başlıca sanayi bitkileri tütün, şeker pancarı ve pamuktur. Şeker pancarı hem endüstri hammaddesi hem de besi hayvancılığı için çok önemli bir yem bitkisidir.²⁸ Şeker hem temel gıda maddelerinden biri hem de stratejik öneme sahiptir. Günümüzde tüketilen şekerin tamamına yakını ülke içinde üretilmektedir.²⁹ Pamuk, ülkemiz için önemli olan diğer bir bitkidir. 1995-2015 dönemi arasında toplam ekim alanlarında %42'lik bir daralma olmuştur. Ekim alanlarının ciddi oranda azalmasına rağmen üretimin aynı ölçüde azalmaması, verim artışıyla ifade edilebilir. Pamuk üretimin tüketimi karşılama oranı 2011/12 %73 iken, üretim azalışı ve tüketim artışıyla birlikte 2015/16 'da bu oran %49'a düşmüştür. Ülkemizde, pamuk üretiminin yıllar itibariyle azalması ve tüketiminin artmasıyla beraber pamuk ithalatı da artmıştır.³⁰ Tablo 2.3'e bakıldığında pamuk üretiminin, 2015 yılından sonra düzenli bir artış gösterdiği görülmektedir. Şeker pancarı üretimi de 2008-2018 yılları arasında dalgalı bir seyir göstermesine rağmen artmıştır. 2008'de 15 milyon 488 ton iken, 2018'de 18 milyon 900 bin ton olmuştur; ancak, önceki yıla göre azalmıştır. Ekim alanında meydana gelen azalmaya karşın verimle birlikte üretiminde artış olmuştur. Son olarak, Tütün üretiminde ise, 2008-2018 yılları arasında dalgalanmalar olmuş ve 2000 yılında 200 bin 280 ton iken, 2018 yılında büyük bir düşüş göstererek 80 bin 200 ton olmuştur.

Türkiye'de üretilen temel yumru bitkileri patates, sarımsak ve kuru soğandır. Soğan ve patates ekim alanlarının daralmasına rağmen üretimindeki azalmayı sınırlandıran etken nitelikli ve yüksek verim getiren tohumun

²⁷ Öztürk, a.g.e. s.17-18

²⁸ Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., "Sektör Raporu 2016", s.30 http://www.turkseker.gov.tr/sektor_raporu_2017.pdf, 20.03.2018

²⁹ Fatma Tosun, "Ürün Raporu: Şeker Pancarı ve Şeker 2015", TEPGE, 2016, s.8, <http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/79c6fa36b12645029a30be169bf09e4c.pdf>, 20.03.2018

³⁰ Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, "2015 Yılı Pamuk Raporu", s.7-11, <http://koop.gtb.gov.tr/data/56e95b3a1a79f5b210d9176f/2015%20Pamuk%20Raporu.pdf>, 20.03.2018

kullanılmasıdır.³¹ Yalnız bu ürünlerde depolama olanaklarının azlığı, hastalıklar, yurtdışı pazarlarında belirsizliğin olması, fiyat dalgalanmalarının etkisi, talebe göre üretimin yapılmaması, ürünlerin pazarlamasında etkili kuruluşların olmaması gibi etkenler istenilen sonucun alınmasını engellemiştir.³² Patates ve soğan üretiminde yıllar itibariyle dalgalanmalar olsa da 2008’den 2017’ye kadar geçen sürede artış olmuştur. Ama 2018’de azalmıştır. (Tablo 2.3)

³¹İrfan Donat,”Patates ve Soğan” Bloomberght, 21.03.2018, <https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/2132404-patates-ve-sogan>, 15.05.2019; TOBB, a.g.e, s.11

³² TOBB, a.g.e, s.11

Tablo 2.3: Seçilmiş Tarla Ürünleri Üretimi (Bin Ton), 2008-2018

Yıl(ton)	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Hububat											
Buğday	17,782	20,600	19,674	21,800	20,100	22,050	19,000	22,600	20,600	21 500	20.000
Mısır	4,274	4,250	4,310	4,200	4,600	5,900	5,950	6,400	6,400	5 900	5 700
Çeltik	753	750	860	900	880	900	830	920	920	900	940
Arpa	5,923	7,300	7,250	7,600	7,100	7,900	6,300	8,000	6,700	7 100	7 000
Yumru bitkiler											
Patates	4,225	4,425	4,548	4,648	4,822	3,955	4,175	4,763	4,750	4,800	4 550
Soğan(kuru)	2,007	1,850	1,900	2,141	1,736	1,905	1,790	1,879	2,120	2 131	1 930
Baklagiller											
Nohut	518	562,564	530,634	487,477	518	506	450	460	455	470	630
K. Fasulye	154,630	181,205	212,758	200,673	200	195	215	235	235	239	220
Mercimek	131,188	302,181	447,400	405,952	438	417	345	360	365	430	310
Sanayi bitkileri											
Tütün	93,403	81053	53,018	45,435	73,285	93,158	74,696	67 990	74 238	93 666	80 200
Şeker Pancarı	15,488	17,275	17,942	16,126	14,920	16,488	16,743	16,023	19,5927	21 149	18 900
Pamuk(Kütlü)	1,820	1,725	2,150	2,580	2,320	2,250	2,350	2,050	2,100	2,450	2 570
Yağlı tohumlar											
Ayçiçeği	992	1,057	1,320	1,335	1,370	1,523	1,637,900	1,680,700	1,670,716	1 964 385	1 949 229
Yer fıstığı	85	90	97	90	123	128	123 600	147 537	164	165330	173835
Soya	34	38	86 540	102	122	180	150	161	165	140	140

Kaynak: TÜİK, “Bitkisel Üretim İstatistikleri” ,http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001,05.05.2018; TÜİK, “Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarları,2018,”
http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001# , 04.04.2019

Tablo 2.3’te, 2008-2018 yılları arasında seçilmiş tarla ürünlerinin üretim miktarları verilmiştir. Buna göre, seçilmiş tarım ürünleri üretiminde dalgalanmaların yaşandığı ifade edilebilir. 2008 ve 2018 yılları karşılaştırıldığında, soğan ve tütün miktarı azalırken diğer ürünlerin miktarları artmıştır. 2018 yılında, bir önceki yıla göre soya üretimi değişmezken çeltik, nohut, pamuk ve yer fıstığı dışındaki ürünlerde azalmaların olduğu görülmektedir.

2018 yılı üretim miktarı 2017 yılıyla karşılaştırıldığında; buğday %7’lik bir azalmayla 20 milyon ton, arpa %1.4’lük azalmayla 7 milyon ton, kırmızı mercimek %22.5’lik bir azalmayla 310 bin ton, patates % 5,2’lik azalmayla 4 550 milyon ton, tütün %14,4’lük azalmayla 80 bin 200 ton, şeker pancarı %10,6’lık azalmayla 18, 9 milyon ton, soğan %9,4 azalmayla 1 milyon 930 ton, mısır %3,4’lük azalmayla 5,700 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.³³ Ayrıca, ayçiçeği 1,964 milyon tondan 1,949 milyon tona düşmüş ve kuru fasulye 239 bin tondan 220 bin tona düşmüştür. üretimi artış gösteren ürünlere bakıldığında ise; çeltik üretiminin 900 bin tondan 940 bin tona, nohut 470 bin tondan 630 bin tona, kütlü pamuk 2 milyon 450 tondan 2 milyon 570 bin tona ve yer fıstığı 165 bin tondan 173 bin tona yükseldiği görülmektedir. (Tablo 2.3)

2.1.3.1.2 Meyve ve Sebze Üretimi

Türkiye, meyve ve sebze üretiminde dünyanın önde gelen ülkelerinden biridir. Meyvecilik üretimi, emek yoğun ve sermayeye dayalı bir tarımsal üretimdir. Meyvecilik üretiminde, tarımsal altyapının gelişmesi ve sertifikalı fidan üretimin artmasıyla birlikte üretiminde de yıllar itibariyle artış meydana gelmiştir. Ancak, meyve üretimiyle ilgili bir sorun bulunmamasına rağmen kaliteyle ilgili sorun yaşanmaktadır. Sebze üretiminde ise, çoğunlukla eski yöntemlere göre üretim yapılmasına karşın hem birim alanda hem de kişi başına üretim fazla olmaktadır. Türkiye, dünyada pek çok sebze çeşidinin üretiminde ilk beş ülke arasında bulunmaktadır. Bunun yanında, sebze üretiminin önemli bir kısmının küçük ve dağınık işletmelerde yapılması büyük bir sorun teşkil etmektedir.³⁴

³³TÜİK, “Bitkisel Üretim İstatistikleri, 2018,” <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27635>, 15,05,2019

³⁴ TOBB, **a.g.e**, s.14-17

Tablo 2.4: Seçilmiş Sebzelerin Üretim Miktarı (Ton), 2009-2018

Yıl/sebze	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Domates	10 745	10 052	11 003	11 350	11 820	11 850	12 61	12 600	12 750	12 150
Hıyar	1 735	1 739	1 749	1 742	1 754	1 780	1 823	1 812	1 827	1 848
Biber (sivri)	752	816	879	910	946	907	919	967	945	930
Patlıcan	816	846	821	799	826	827	805	854	883	836
Kavun	1 679	1 611	1 648	1 688	1699	1 707	1 719	1 854	1 813	1753
Karpuz	3 810	3 683	3 864	4 022	3 887	3 885	3 918	3 929	4 011	4 031

Kaynak: TÜİK, “Bitkisel Üretim İstatistikleri 1988-2018”

http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=62 , 09.05.2019

Tablo 2.4’te seçilmiş sebzelerin üretim miktarları verilmiştir. 2009-2018 yılları arasında ürünlerin üretiminde dalgalanmalar olmasına rağmen miktar olarak artmıştır. 2018 yılı bir önce yıla kıyaslandığında ise hıyar ve karpuzda artış olurken, diğerlerinde düşüş yaşanmıştır.

Tablo 2. 5: Seçilmiş Meyvelerin Üretim Miktarı (ton), 2008-2018

Yıl/Meyve	Elma	Üzüm	İncir	Zeytin	Ceviz	Antep Fıstığı	Fındık	Çay(Yaş)
2008	2 504	3 918	205	1 464	170 ,897	120	800,791	1,100
2009	2 782	4,264 720	244	1 290 654	177	81,95	500	1,103
2010	2,600	4 255	254 838	1 415	178	128	600	1,305,566
2011	2 680	4 296	260, 508	1,750	183	112	430	1,231
2012	2,888 985	4 234	275	1,820	203	150	660	1,250
2013	3 128	4 011	298 914	1 676	212	88,600	549	1,180
2014	2 480	4,175	300	1 768	180,807	80	450	1,266
2015	2,569 759	3 650	300, 600	1,700	190	144	646	1,327 934
2016	2 ,925 828	4000	305 450	1 730	195	170	420	1,350
2017	3 032 164	4,200	305 689	2,100	210	78	675	1,300
2018	3,625 960	3,933	306,499	1 500	215 000	240	515	1 500

Kaynak: TÜİK, “Meyveler ,İçecek ve Baharat Bitkileri”,

http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1564;

http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=71;

http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=66, (09.03.2019);

Tablo 2.5’te ise seçilmiş meyvelerin üretim miktarı verilmiştir. Buna göre, 2017 yılında elma üretimi bir önceki yıla göre %3,6, üzüm üretimi %5 artış

gösterirken, antep fıstığı %54,1 oranında azalmıştır.³⁵ 2018 yılında ise üzüm miktarı %6,4, zeytin %28,5, fındık %23,7 oranında azalırken; elma, %19,6, incir %0,3, ceviz %2,4, Antep fıstığı %207,7 ve çay %15,4 artış göstermiştir.³⁶ Elma üretimi 2014 yılından sonra devamlı artmış ve 2018’de en yüksek seviyeye ulaşmıştır. İncir üretimi yıllar itibariyle artış göstermiş ve 2018 yılında en yüksek seviyeye çıkmıştır. Sert kabuklu meyvelerden biri olan ceviz üretiminde de son yıllarda sürekli artış gerçekleşmiştir. Diğer birçok ürünlerin üretiminde olduğu gibi meyve üretiminde de yıllar itibariyle dalgalanmaların olduğu görülmektedir. Bir sene çok fazla üretim yapılan bir ürün, bir sonraki sene büyük bir düşüş gösterebilmektedir. Mesela, Antep fıstığı üretiminde 2017’de büyük bir azalmaya olurken, 2018’de de büyük bir artış olmuş; 2017 yılında fındık üretimi önceki yıla göre büyük artış gösterirken, 2018 yılında önemli oranda azalmış; zeytin en fazla üretimi 2017 yılında yapılmış ama 2018 yılında önemli oranda azalmıştır.

Türkiye üzüm üretiminde yüksek verim elde etmiş olsa da verim düzeyi dünya ortalamasının altındadır. Kuru üzüm üretiminde hem iç piyasada talebi karşılayabilmekte hem de dış ticarete net ihracatçı konumundadır.³⁷ Fındık üretiminde Türkiye, dünyadaki fındık alanlarının %80’ine sahip ve Türkiye’de dünya fındık üretiminin yaklaşık %70’i yapılmaktadır. Fındık verimi ise yıllara göre değişiklik arz etmektedir.³⁸ Ceviz üretiminde ise dünyada 4. sırada bulunmasına rağmen, üretim tüketimi karşılayamadığı için ithal edilmektedir.³⁹

Türkiye, dünyada İran ve ABD’nin ardından en çok Antep fıstığı üreten ülkedir.⁴⁰

³⁵ TÜİK “Bitkisel Üretim İstatistikleri 2017”,<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24581>, 17.03.2018

³⁶ TÜİK, “Bitkisel Üretim İstatistikleri 2017-2018”
<http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27635>, 17.04.2019

³⁷ Selda Arslan, “Ürün Raporu: Üzüm 2015,” TEPGE, s.13-17,
<http://www.tepge.gov.tr/dosyalar/yayinlar/df75be1354b64da684b9322c053c4b0e.pdf>, 24.03.2018

³⁸ ZMO, “Fındık Raporu 2016,”
http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=26370&tipi=17&sube=0, 24.03.2018

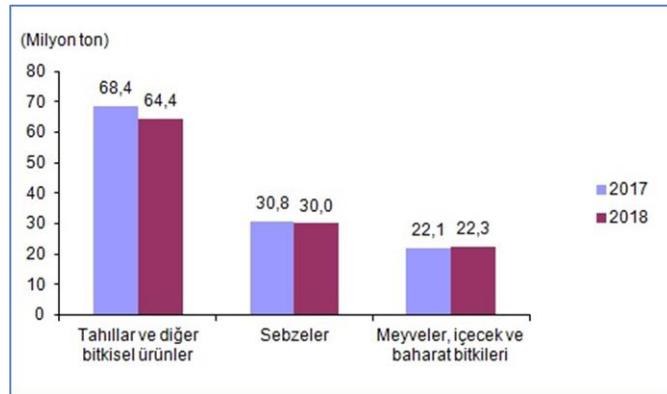
³⁹ Yılmaz Sesli, “Ceviz Yetiştiriciliği”, No:61, Meyvecilik Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, s.2,
<https://arastirma.tarim.gov.tr/marem/Belgeler/Yeti%C5%9Ftiricilik%20Bilgileri/Ceviz%20Yeti%C5%9Ftiricilik%C4%9Fi.pdf>, 24.03.2018

⁴⁰ ZMO, “Antep Fıstığı Raporu (2015),”
http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=25199&tipi=42&sube=0, 24.03.2018

2.1.3.1.3 Bitkisel Üretim Miktarları ve Üretim Değerleri

2017-2018 yıllarında, tarımsal ürünlerin üretim miktarlarında meydana gelen değişimler aşağıdaki grafikte verilmiştir. Buna göre, 2018 yılında ürünlerin üretim miktarında 2017 yılına göre tahıl ve öteki bitkisel ürünlerde %5,8’lik düşüşle 68 milyon 61 bin tondan 64,4 milyon tona gerilemiş, sebzeler %2,6’lık düşüşle 30 milyon 826 bin tondan 30 milyon tona gerilemiş ve meyve, içecek ve baharat bitkileri %0,8’lik artış göstererek 22,1 milyon tondan 22,3 milyon tona yükselmiştir. Süs bitkilerinde ise %5,7’lik artış olmuştur.⁴¹ Ürünler arasında sadece meyve grubunda biraz artış olduğu görülmektedir. (Grafik 2.1)

Grafik 2.1: Bitkisel Üretim, 2017-2018 (milyon ton)

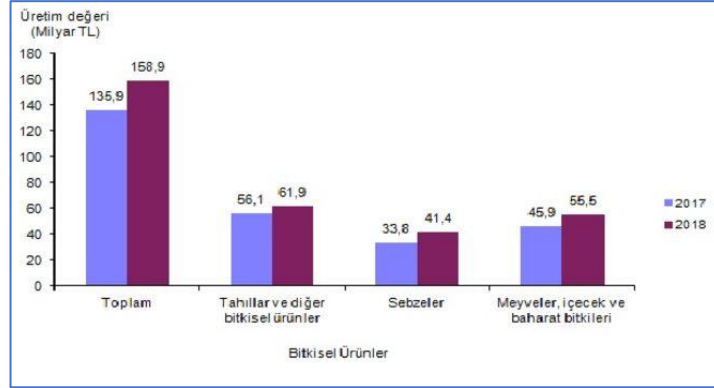
Kaynak: TÜİK, “Bitkisel Üretim İstatistikleri, 2017-2018”,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27635>, 17.03.2019

2018 yılında 2017 yılına göre bitkisel üretim değerinde %16,9’luk bir artış gerçekleşerek 135,9 milyardan 158,9 milyar TL’ye yükselmiştir. Tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin üretim değerinde %10,4 oranında bir artış olmuş ve 56,1 milyardan 61,9 milyara yükselmiştir. Sebzelerde %22,3’lük bir artış olup 33,8 milyardan 41,4

⁴¹TÜİK, “Bitkisel Üretim İstatistikleri, 2018” <http://www.tuik.gov.tr/ZipGetir.do?id=27635>, 17.02.2019

milyara çıkmış ve meyve, içecek ve baharat bitkilerinde %20,9'luk artış göstererek 45,9 milyardan 55.5 milyar liraya çıkmıştır.⁴²

Grafik 2.2: Bitkisel Üretim Değerleri, 2017-2018 (milyar TL)

Kaynak: TÜİK “Bitkisel Üretim Değerleri 2018'de Yüzde 16.9 Yükseldi”, 07.03.2019, <https://www.haberler.com/tuik-bitkisel-uretim-degerleri-2018-de-yuzde-16-9-11810382-haberi/>, 07.05.2019

Tablo 2.6: Bitkisel Üretim Üretim Miktarı ve Değeri (2016-2018)

Milyon ton Milyar tl	Toplam	Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler	Sebzeler	Meyve, İçecek baharat bitkileri
2017				
Üretim miktarı	121,3	68,4	30,8	22,1
Üretim değeri	135,8	56,1	33,8	45,9
2018				
Üretim miktarı	116,7	64,4	30	22,3
Üretim değeri	158,9	61,9	41,4	55,5

Kaynak: yukardaki grafiklerden oluşturulmuştur.

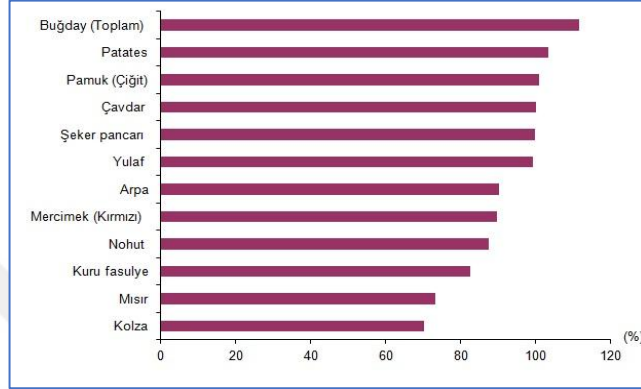
2017 yılı ile 2018 yılı karşılaştırıldığında üretim miktarında azalma olmasına rağmen üretim değerinde artış olduğu görülmektedir. Bu durumun fiyatlardaki artıştan kaynaklandığı söylenilebilir. Tahıllar ve diğer bitkisel ürün miktarları ve sebze miktarında azalmayla birlikte üretim değerlerinde artış olmuştur. Meyve, içecek ve baharat bitkilerinin üretim miktarında çok az artış gerçekleşmiş, üretim değerinde de artış görülmektedir. Üretim değerinde en az artış tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerde olmuştur. (Tablo 2.6)

⁴² TÜİK, “TÜİK - Bitkisel Üretim Değerleri 2018'de Yüzde 16.9 Yükseldi”, 07.03.2019, <https://www.haberler.com/tuik-bitkisel-uretim-degerleri-2018-de-yuzde-16-9-11810382-haberi/>, 07.05.2019

2.1.3.1.4 Bitkisel Üretimde Kendine Yeterlilik

Kendine yeterlilik dışı bağımlı olmadan talebi karşılayacak miktarda üretim yapabilmektir. Diğer bir ifadeyle arz ve talepte bir dengenin olmasıdır.

Grafik 2.3: Seçilmiş Tahıl Ürünlerde Kendine Yeterlilik-2017-2018

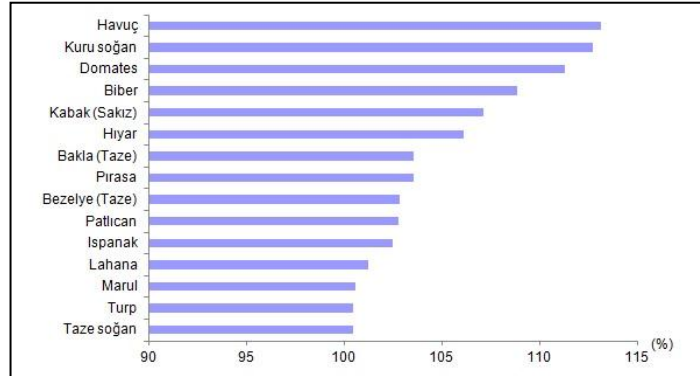

Kaynak: TÜİK, “Bitkisel Ürün Denge Tabloları; ‘Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler’, 2017-2018”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30693>, 14.05.2019

2017-2018 döneminde yeterlilik düzeyi en yüksek %111,7 oranıyla tahıl grubunda bulunan buğdayda gerçekleşmiştir. Yeterlilik derecesi patatesten %103,5, arpada % 90,2, mısırdan %73,3, kırmızı mercimekte %89,6, nohutta %87,5 düzeyinde gerçekleşmiştir. Ayçiçeğinin yeterlilik düzeyi %64,3, soyanın %4,8 ve kolzanın %70,3 seviyesinde olmuştur. Şeker pancarında %116,1 oranında olurken;⁴³ pamuk, çavdar ve yulafta yeterlilik derecesi %100’ün üzerindedir. Arpa, mısır, nohut, kuru fasulye, kırmızı mercimek, kolza ve soya gibi önemli ürünlerde yeterlilik derecesinin %100’ün altında olduğu dolayısıyla üretimin tüketimi karşılayamadığı görülmektedir. (Grafik2.3)

⁴³, TÜİK, Bitkisel Ürün Denge Tabloları; ‘Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler’, 2017-2018”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30693>, 14.05.2019

Grafik 2.4: Seçilmiş Sebze Ürünlerin Yeterlilik Dereceleri, 2017-2018

Kaynak: TÜİK, “Bitkisel Ürün Denge Tabloları; ‘Sebzeler’, 2017-2018”,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30694>, 15.04.2019

2017-2018 yılında sebze üretiminin, tüketimi karşılama oranı %106.6 olarak gerçekleşirken, yapılan üretimin yalnızca %6,6’lık kısmı ihraç edilmiştir. Kendine yeterlilik seviyesi en yüksek olan sebze %115.9 ile havuç olmuştur. Ardından %108,2 ile soğan gelmektedir. Yeterlilik seviyesi en az olan sebze %100,2 oranıyla taze fasulye olmuştur.⁴⁴ Seçilmiş sebzelerin yeterlilik derecesine bakıldığında yurt içi talebi karşılayacak düzeyde olduğu görülmektedir. (Grafik 2.4.). TÜİK verilerine bakıldığında, kuru soğanın tüketimi karşıladığı görülmektedir. Ancak 2018’de kuru soğan fiyatı %72,6 oranında artış göstermiştir.⁴⁵ 15 Ocak 2019 tarihinde kuru soğanda, yurt içi fiyatları dengelemek için “sıfır gümrük vergisi” ile ithalat yapılmaya başlandı.⁴⁶

Aşağıda yer alan Grafik 2.5’te ise fındık, greyfurt, İncir ve kayısı ürünlerinin yeterlilik derecelerinin hayli yüksek olduğu görülmektedir. Yine turunçgil grubu, diğer meyve ve sert kabuklu ürünlerin de yeterlilik dereceleri %100’ün üzerindedir.

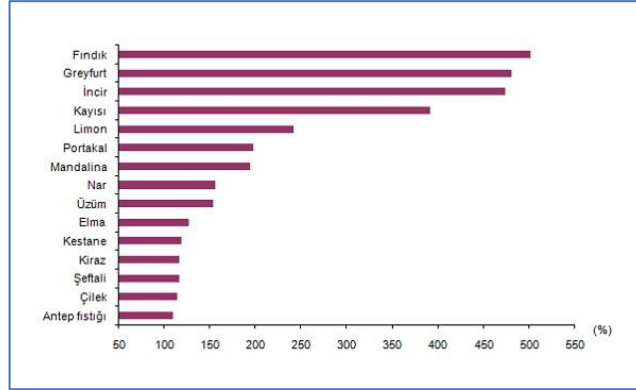
⁴⁴TÜİK, “Bitkisel Ürün Denge Tabloları; ‘Sebzeler’, 2016-2017”,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27641>, 14.04.2018

⁴⁵“Türkiye’nin Soğan Sorunu: Üretim Tüketimi Karşılıyor Ama Fiyatı Enflasyonun Üç Katı Arttı”,
euronews, 23.11.2018, <https://tr.euronews.com/2018/11/23/uretim-tuketimi-karsiliyor-ama-kuru-soğan-fiyatı-enflasyonun-uc-katı-arttı>, 15.05.2019

⁴⁶“Kuru soğanda sıfır gümrük vergisinin süresi uzatıldı” Habertürk, 28.02.2019,
<https://www.haberturk.com/kuru-soganda-sifir-gumruk-vergisinin-suresi-uzatildi-2388049-ekonomi>,
16.05.2019

“Çayın büyük bir kısmı yurt içi üretimden karşılanmakta olup, yeterlilik derecesi %93,2’dir.”⁴⁷

Grafik 2.5: Seçilmiş Meyve ve Sert Kabuklu Ürünlerin Yeterlilik Dereceleri

Kaynak: TÜİK, “Bitkisel Ürün Denge Tabloları; Meyveler, Sert Kabuklular ve İçecek Bitkileri”, 2017-2018, <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30695> 14.05.2019

2.1.3.2. Hayvansal Üretim

Hayvancılık sektörü; insanların sağlıklı ve dengeli beslenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Yine milli gelire, istihdama ve kalkınmaya katkısı, süt, et, deri, tekstil, ilaç ve kozmetik sanayilerine hammadde temin etmesi ve ihracatla birlikte döviz girişini sağlaması gibi önemli ekonomik ve sosyal fonksiyonları bulunmaktadır.⁴⁸

Türkiye’nin hayvansal ürün tüketimi, özellikle et tüketimi yeterli düzeyde olmadığından kişi başına düşen hayvansal protein değeri düşüktür. Benzer şekilde, toplam protein tüketiminde hayvansal üretimden elde edilen proteinin payı %33.6’dır ve bu oran ile dünya ortalamasının (%39.6) altında yer almaktadır.⁴⁹

⁴⁷ TÜİK, “Bitkisel Ürün Denge Tabloları; Meyveler, Sert Kabuklular ve İçecek Bitkileri”, 2017-2018, <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30695> 14.05.2019

⁴⁸ TİGEM, “Hayvancılık Sektörü Raporu 2016”, s.6, <https://www.tigem.gov.tr/WebUserFile/DosyaGaleri/2018/2/a374cc25-acc1-44e8-a546-63b4c8bce146/dosya/9F02B146-D86C-404D-9564-93509F3E18B7.pdf> , 29.03.2018

⁴⁹ Numan Akman, Övgü Şen ve Fatın Cedden, “Türkiye’de Sığır Yetiştiriciliği,” **Tarım Haftası 2017: Türkiye’nin Hayvansal Üretimi (Mevcut Durum ve Gelecek) Sempozyumu**, ZMO, Ankara, 2017, s.58 http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/c9668ee82377f12_ek.pdf, 28.03.2018

Tablo 2.7: Seçilmiş Bazı Türlerle Göre Hayvan Sayısı (1991-2017)

Yıl	Büyükbaş(baş)		Küçükbaş(baş)			Kümes Hayvancılığı(adet)		Arı (kovan)
	Sığır	Manda	Koyun	Keçi-kıl	Keçi-tiftik	Tavuk	Hindi	
1991	11 972 923	366 150	40 432 340	9 579 256	1 184 942	139.206.204	3 132 676	3.428.442
1993	11 910 000	316 000	37 541 000	9 192 000	941 000	178.259.982	3 340 241	3.685.447
1995	11 789 000	255 000	33 791 000	8 397 000	714 000	129.014.427	3 291 000	3.916.038
1997	11 185 000	194 000	30 238 000	7 761 000	615 000	166.272.485	5 327 501	4.002.302
2000	10.761 000	146 000	28 492 000	6 828 000	373 000	258.168.320	3 681 558	4.267.123
2003	9 788 102	113 356	25 431 539	6 516 088	255 587	277.532.596	3 994 093	4.288.853
2005	10 526 440	104 965	25 304 325	6 284 498	232 966	317.497.114	3 697 103	4.590.013
2007	11 036 753	84 705	25 462 293	6 095 292	191 066	269.368.542	2 675 407	4.825.596
2009	10.811.165	87 207	21 749 508	4 981 299	146 986	229.969.403	2 755 349	5.339.224
2010	11 369 800	84 726	23 089 691	6 140 627	152 606	234,918.385	2 942 170	5,465,806
2011	12 386 337	97 632	25 031 565	7 126 862	151 091	237,873,469	2 563 330	6,011,332
2012	13 914 912	107 435	27 425 233	8 199 184	158 102	253,711,573	2 760 859	6,348,009
2013	14 415 257	117 591	29 284 247	9 059 259	166 289	266,153,454	2 925 473	6,641,348
2014	14 223 109	121 826	31 140 244	10 167 125	177 811	293,727,620	2 990 304	7,082,732
2015	13 994 071	133 766	31 507 934	10 210 338	205 828	312,255,634	2 827 731	7,748,287
2016	14 080 155	142 073	30 983 933	10 137 534	207 765	329,011,317	3 182 751	7,900,364
2017	15 943 586	161 439	33 677 636	10 419 027	215 645	342,801,349	3 872 460	7,991,072

Kaynak: TÜİK, “Hayvancılık, İstatistikleri”, (1991-2017)

http://www.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=681 ;

http://www.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=682

http://www.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=683 14.03.2018

Tablo 2.7’de 1991-2017 yılları arasında Türkiye’deki hayvan sayıları verilmiştir. Buna göre, hayvan varlığının 1991’den itibaren önce azalmaya başladığını ardından arttığını, özellikle de 2009 yılından sonra büyük bir artış gösterdiği ifade edilebilir. Yine tablo 2.7’ye göre, büyükbaş hayvan varlığının neredeyse tamamının sığırdan oluştuğu görülmektedir. 1991’de 11 972 923 baş olan sığır sayısı 2003 yılında en düşük seviyeye düşerek 9 788 102 baş olmuş, sonrasında önemli bir artış gerçekleştirerek 2017 yılında 15 943 586 baş olmuştur. 1991’de

manda sayısı da 366 150 baş iken, 2007 yılına kadar devamlı azalmış sonra yeniden yükselerek 2017 yılında 161 439 baş olarak gerçekleşmiştir. Küçükbaş hayvan varlığının da önemli bir bölümü koyundan oluşmaktadır. Koyun-keçi sayısı, 2009 yılına kadar azalmış ve bu yıldan sonra büyük artış göstermiştir. Koyun sayısı 1991’de 40 432 340 baş, 2009 yılında en düşük seviyeye inerek 21 749 508 baş ve sonrasında büyük bir artış göstererek 2017’de 33 677 636 baş olmuştur. 1991 senesinde toplam 10 764 198 baş olan keçi sayısı devamlı azalarak 2009 yılında 5 128 285 baş olmuş ardından artarak 2017’de 10 634 672 baş olarak gerçekleşmiştir. Keçi sayısı içinde tiftik keçisi en büyük düşüşü göstermiş, ayrıca az paya sahip olmuştur. Tiftik keçisi, 1991 yılında 1 184 942 baş iken 2009 yılında 146 986 başa kadar düşmüş ardından artarak 2017 yılında 215 645 baş olmuştur. Koyun-keçi sayısının 1991-2009 yılları arasında yaklaşık yarı yarıya azaldığı görülmektedir. Kümes hayvancılığında ise, tavuk sayısının 2009 yılına kadar dalgalı bir seyir gösterdiği ve sonrasında devamlı arttığı, hindi sayısında da dalgalanmaların olduğu ve son iki yılda artış olduğu görülmektedir. Tavuk sayısı 1991’de 139.206.204 adet iken, 2009 yılında 229.969.403 adet ve 2017’de ise 342,801,349 adet olmuştur. Son olarak, arı (kovan) sayısında devamlı artış meydana gelmiştir.

2015 yılında, toplam kırmızı et üretiminin %88,3’ü büyükbaş ve%11,7’si küçükbaş hayvan grubundan elde edilmiştir. Et üretim miktarındaki artışta hayvan sayısının artmasının yanında birim başına düşen verim artışı da etkili olmuştur. Mesela, 2011’de sığır karkas ağırlığı ortalama 250 kg. iken, 2015’te 270 kg.’a çıkmıştır.⁵⁰ 1991 yılında Küçükbaş et üretiminin toplam et üretimindeki payı %24 iken, 2003’te %6’ya, 2015’te %4’e kadar düşmüştür. Manda etinin payı ise 2015 yılında %1 den daha düşüktür. Bu durumun oluşmasında küçükbaş üretiminin azalması ile sığır ve tavuk eti üretimindeki hızlı artış etkili olmuştur.⁵¹

⁵⁰İsa Yıldırım ve Umut Gül, “Durum ve Tahmin: Kırmızı Et 2016” TEPGE, s.8, <http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/18b65e6405d044bca05ee68ddcd43d9b.pdf>

⁵¹ Mehmet Ertuğrul, Gürsel Dellal ve Erkan Pehlivan, “Türkiye Küçükbaş Hayvancılığının Et ve Süt Üretimine Katkısı ve Geleceği,” **Tarım Haftası 2017: Türkiye’nin Hayvansal Üretimi (Mevcut Durum ve Gelecek) Sempozyumu**, ZMO, Ankara, 2017, s.84-85, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/c9668ee82377f12_ek.pdf, 28.03.2018

Tablo 2.8: Büyükbaş-Küçükbaş Kesilen Hayvan Sayısı ve Et Üretim Miktarları

	Sığır		Koyun		Keçi		Manda	
	Kesilen hayvan sayısı (baş)	Et Üretim miktarı (ton)	Kesilen hayvan sayısı (baş)	Et Üretim miktarı (ton)	Kesilen hayvan sayısı (baş)	Et Üretim miktarı (ton)	Kesilen hayvan sayısı (baş)	Et Üretim miktarı (ton)
1991	2 162 860	309 563	7 926 513	128 626	1 198 008	19 570	59 913	8 803
1993	2 085 350	296 066	6 868 528	112 806	959 262	16 166	50 300	7 131
1995	1 820 770	292 447	5 493 520	102 115	842 770	14 124	38 310	6 094
1997	2 382 346	379 541	6 488 056	116 104	922 322	15 592	36 296	5 640
2000	2 101 583	354 636	6 110 853	111 139	1 166 169	21 395	23 518	4 047
2003	1 591 045	290 455	3 554 078	63 006	607 006	11 487	9 521	1 709
2005	1 630 471	321 681	4 145 343	73 743	688 704	12 390	8 920	1 577
2007	2 003 991	431 963	6 428 866	117 524	1 256 348	24 136	9 532	1 988
2008	1 736 107	370 619	5 588 906	96 738	767 522	13 752	7 251	1 334
2009	1 502 073	325 286	3 997 348	74 633	606 042	11 675	4 857	1 005
2010	2 602 246	618 584	6 873 626	135 687	1 219 504	23 060	15 720	3 387
2011	2 571 765	644 906	5 479 546	107 076	1 254 092	23 318	7 255	1 615
2012	2 791 034	799 344	4 541 122	97 334	926 799	17 430	7 426	1 736
2013	3 430 723	869 292	4 958 226	102 943	1 340 909	23 554	2 403	336
2014	3 712 281	881 999	5 197 289	98 978	1 570 239	26 770	2 176	526
2015	3 765 077	1 014 926	5 008 411	100 021	1 999 241	33 990	1 391	326
2016	3 900 307	1 059 195	4 083 620	82 485	1 756 360	31 011	1 499	351
2017	3 602 115	987 482	5 134 338	100 058	2 068 866	37 525	6 123	1 339
2018	3 426 180	1 003 859	4 652 525	100 831	693 405	13 603	1 880	402

Kaynak: TÜİK ,“ Tür ve Irklarına Göre Büyükbaş ve Küçükbaş Kesilen Hayvan Sayısı ve Et Üretim Miktarları”, (1991-2017), http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=685, 14,01,2018

Tablo 2.8’de, kesilen küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısı ile et üretim miktarı verilmiştir. Tabloda, kesilen hayvan sayısına bağlı olarak et üretiminde de değişiklik meydana gelmiştir. Büyükbaş ve küçükbaş et üretim miktarında yıllar itibariyle dalgalanmalar gerçekleşmiştir. Sığır et üretimi, 1991 yılında 309 563 ton iken, 2003 yılında en düşük seviyeye inerek 290 455 ton olmuştur. 2009’da da, 325 286 ton olan sığır et üretimi büyük bir artış göstererek 2016 yılında 1 059 195 tona

yükselmiştir. 2017 'de ise 987 482 tona düşmüştür. Manda eti üretimi ise, 1991 yılında 8 803 ton iken 2015 yılına gelindiğinde 326 tona kadar düşmüştür. 2016 yılında ise yeniden artmıştır. Ancak 2016 yılında kesilen manda sayısı 1 499 ve et üretimi 351 ton iken, 2017 yılında kesilen manda sayısında (6 123) çok büyük bir artış olmuş ve buna bağlı olarak et üretimi de artarak 1 339 tona yükselmiştir. Koyun eti üretim ise, 1991 yılında 128 626 ton iken, 2003 yılında 63 006 ton ile en düşük seviyeye inmiştir. 2017 yılında da önceki yıla göre artarak 100 058 ton olmuştur. Son olarak keçi üretimi 1991 yılında 19 570 ton, ve 2003 yılında ise en az üretimle 11 487 tondur. Yine 2009 yılında 11 675 ton iken 2017 yılına gelindiğinde büyük bir artış göstererek 37 525 tona kadar yükselmiştir. Bu üretim miktarı 1991-2017 yılları arasında elde edilen en yüksek miktardır. 2018 yılında ise, sığır ve koyun sayısı önceki yıla göre azalma gösterirken, et üretiminde önceki yıla göre artış olmuştur. Kesilen manda ve keçi sayısı ise önceki yıla göre büyük bir düşüş göstermiştir.

Hayvancılıkta 2010 sonrasında olumlu gelişmelerin yaşanmasına rağmen verimin düşük olması, et üretiminde süt sığırının ağırlıkta olması, laktasyon dönemi, sığıra %90 düzeyinde bağımlı olma, mera kalitesinin düşük olması ve kaba yem açığı gibi sorunlar hayvansal üretimi olumsuz etkilemektedir.⁵²

Türkiye’de üretilen süt üretim miktarına bakıldığında, 1991’de büyükbaş hayvancılıkta üretim payı %85,7 ve küçükbaş hayvancılıkta bu pay %14,3 düzeyindeyken, 2015 yılına kadar geçen süre zarfında, büyükbaş hayvancılığın payı %91,1’e yükselmiş ve küçükbaş hayvancılığın payı ise %8,9 seviyesine gerilemiştir. Küçükbaş hayvancılığın payın azalmasında, özellikle süt sığırıcılığının gelişmesi için kamu kaynaklarının kullanılması etkili olmuştur. Küçükbaş hayvancılıkta üretilen sütün %71’i koyun ve %29’luk kısmı keçiden elde edilmektedir. Küçükbaş hayvan sayısı ve sağılabilir keçi-koyun sayısı göz önünde bulundurulduğunda, süt veriminde birim başına değer keçide 80 kg ve koyunda 60 kg. olarak gerçekleştiği

⁵² Selim Çağatay ve Mehmet Mert, **Yapısal Sorunlar Perspektifinden Gıda Enflasyonu**, İstanbul, TÜSİAD Yayınları, 2016, s.135
http://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/download/7706_12feca8afdc53f67e209446b121fe00d,,, 29.03.18

görülmektedir. Bu verim seviyesi göz önüne alındığında koyun-keçi sütü üretiminde artış sağlamak için büyük gayret gösterilmesi gerekmektedir.⁵³

Tablo 2.9: Süt Üretimi (2010-2017)

	Süt Üretimi (ton)				
	Sığır	Koyun	Keçi	Manda	Toplam
2010	12.418.544	816.832	272.811	35.487	13.543.674
2011	13.802.428	892.822	320.588	40.372	15.056.211
2012	15.977.838	1.007.007	369.426	46.989	17.401.262
2013	16.655.009	1.101.013	415.743	51.947	18.223.712
2014	16.998.850	1.113.937	463.270	54.803	18.630.859
2015	16.933.520	1.177.228	481.174	62.751	18.654.682
2016	16.786.263	1.160.413	479.401	63.085	18.489.161
2017	18.762.319	1.344.779	523.395	69.401	20.699.894

Kaynak: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, “Hayvancılık Verileri”, 2018, s.6, <https://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/HAYGEM.pdf>, 25.03.2018

Tablo 2.9 verilere bakıldığında, Türkiye’deki toplam süt üretiminin 2010 yılında 13. 543.674 ton iken, 2017 yılında 20.699.894 tona yükseldiği görülmektedir. 2010-2017 yıllar arasındaki süt üretim artışının neredeyse tamamı sığır sütü üretiminden sağlanmıştır.

Tablo 2.10’da kesilen tavuk-hindi sayısı ve et miktarları verilmiştir. Buna göre, 2000-2016 yılları arasında kanatlı et üretimi yaklaşık 3 kat artış göstermiştir. Kanatlı et üretimi sadece 2016 yılında azalmıştır.⁵⁴ 2016’da üretimindeki bu azalmanın nedeni dış pazarın daralmış olmasıdır. Toplam et üretiminde kanatlı etin payı, 1991’de %26, 2003’te %68 ve 2015’de de %63 olmuştur.⁵⁵

⁵³ Mehmet Ertuğrul, Gürsel Dellal ve Erkan Pehlivan, **a.g.e**, s.80-81

⁵⁴ Sait Koca, “Broiler Yetiştiriciliği”, **Tarım Haftası 2017: Türkiye’nin Hayvansal Üretimi (Mevcut Durum ve Gelecek) Sempozyumu**, ZMO, Ankara, 2017, s.104, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/c9668ee82377f12_ek.pdf, 28.03.2018

⁵⁵ Mehmet Ertuğrul, Gürsel Dellal ve Erkan Pehlivan **a.g.e**, s.84-85

Tablo 2.10: Kesilen Kümes Hayvanlarının Sayısı ve Et  retim Miktarı

	Tavuk		Hindi	
	Kesilen Hayvan Sayısı (adet)	Et (ton)	Kesilen Hayvan Sayısı (adet)	Et (ton)
1995	215 280 442	282 038	226 960	1 027
2000	413 962 500	643 457	2 292 350	19 274
2005	538 900 235	936 697	4 417 319	42 709
2009	717 401 256	1 293 315	2 981 847	30 242
2010	843 897 793	1 444 059	3 656 578	31 965
2011	963 245 455	1 613 309	4 043 525	36 331
2012	1 047 782 683	1 723 919	4 764 322	41 931
2013	1 060 673 395	1 758 363	4 574 443	39 627
2014	1 109 742 317	1 894 669	5 174 055	48 662
2015	1 118 719 413	1 909 276	5 359 763	52 722
2016	1 101 571 912	1 879 018	4 663 446	46 501
2017	1 228 444 095	2 136 734	5 218 613	52 363

Kaynak: T  K, “Kümes Hayvanları”,

http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=690 14.03.2018

Tablo 2.11’e bakıldığında yumurta sayısının 2015 yılı dışında sürekli arttığı görülmektedir. 2010 yılında 11 840 396 iken, büyük bir artış göstererek 2017’de 19 281 196 bin adede çıkmıştır. Buna ek olarak, kümes hayvanları sayısında da 2016 yılına göre %3,2 artış olmuştur.

Tablo 2.11: Tavuk Yumurtası Sayısı (2010-2017)

Yumurta Sayısı (bin adet)								
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Yumurta sayısı	11 840 396	12 954 686	14 910 774	16 496 751	17 145 389	16 727 510	18 097 605	19 281 196

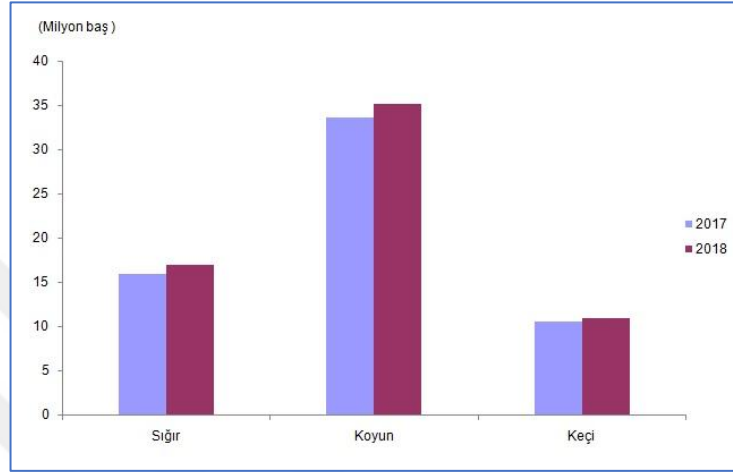
Kaynak: T  K, “Tavuk Yumurta Sayısı,” http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=689, 26.03.2018

2.1.3.2.1 Hayvansal  retim Miktarı Ve  retim Değeri

Grafik 2.6’ya göre 2018 yılı 2017 yılıyla karşılaştırıldığında, büyükbaş hayvan sayısında %6,9 oranında bir artış ile 17 milyon 43 bin baş, k  kbaş hayvan sayısında da %4,1 artışla 46 milyon 117 bin baş olmuştur. Sığır sayısı %6,9 oranında artış göstererek 17 milyon 43 bin baş olurken, manda sayısı %10,5 artış ile 178 bin

397 baş olmuştur. Koyun sayısı %4,5'lik bir artışla 35 milyon 195 bin baş ve keçi sayısı ise %2,7 artarak 10 milyon 922 bin baş olarak meydana gelmiştir. Kümes hayvanları sayısında da %3,2 artış göstermiştir.⁵⁶

Grafik 2.6: Hayvansal Üretim Miktarı (Milyon Baş), 2017-2018

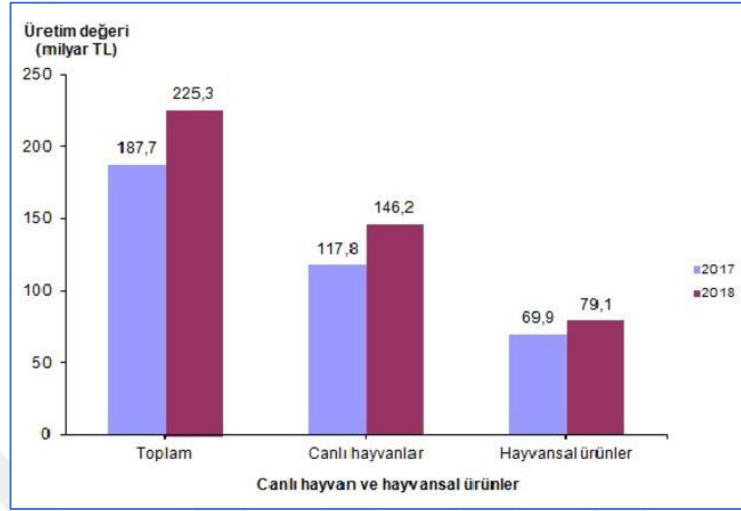
Kaynak: TÜİK, “Hayvansal Üretim İstatistikleri, 2018”
<http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30728>, 26.04.2019

2018 yılında canlı hayvan değeri 2017 yılına göre %24,1 oranında artış göstererek 146,2 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Büyükbaş hayvanların değerinde %23,4 artışla 104 milyar TL, küçükbaş hayvanların değerinde %32,6 artışla 37 milyar TL ve kümes hayvanlarının değeri ise %7,2 azalarak 4,9 milyar TL olmuştur. Hayvansal ürün üretim değerinde de %13,2 artış meydana gelerek 79,1 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Kırmızı et üretim değeri 32,5 milyar TL, yumurta üretim değeri 7,5 milyar TL, süt üretim değeri 35 milyar TL ve bal üretim değeri 3,7 milyar TL olmuştur.⁵⁷

⁵⁶TÜİK, “Hayvansal Üretim İstatistikleri, 2018”
<http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30728>, 26.04.2019

⁵⁷“Canlı hayvan fiyatları 2018'de arttı” : Habertürk, 27.03.2019, <https://www.haberturk.com/canli-hayvan-fiyatlari-2018-de-artti-2415445-ekonomi> 28.03.2019

Grafik 2.7: 2017-2018 Yılları Hayvansal Üretim Değerleri (Milyar TL)

Kaynak: “Canlı Hayvan Fiyatları 2018'de Arttı” : Habertürk, 27.03.2019, <https://www.haberturk.com/canli-hayvan-fiyatları-2018-de-artti-2415445-ekonomi> 28.03.2019

Canlı hayvan değeri, 2010 ve sonrasında büyük artış göstermiştir. Bu durumun oluşmasında, fiyat artışları, yapılan desteklerle birlikte hayvan sayısında artış olması ve TÜİK veri toplama sisteminde hayvansal üretime yönelik değişiklik yapılmasıdır.⁵⁸

2.1.3.3 Ormancılık

“Orman: Oldukça geniş bir alanda kendine özgü bir iklim oluşturabilen, belirli yükseklik, yapı ve sıklıktaki ağaçlar, ağaççık, çalı ve otsu bitkiler, yosun, eğrelti ve mantarlar, toprağın altında ve üstünde yaşayan mikroorganizmalar ve çeşitli böcek ve hayvanlarla orman toprağının birlikte oluşturduğu yaşam alanı olarak tanımlanabilir. Ormanların insanlığa gıda, yakıt, barınak, temiz hava ve su, ilaç, gelir kaynağı, istihdam, dinlenme, peyzaj gibi maddi-manevi birçok ekonomik, ekolojik, sosyokültürel yararları bulunan doğal bir kaynaktır.”⁵⁹

⁵⁸ TÜSiAD, a.g.e, s. 87

⁵⁹Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, **Türkiye Orman Varlığı 2015**, s. 4.5, <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Yayinlar/T%C3%BCrkiye%20Orman%20Varl%C4%B1%C4%9F%C4%B1-2016-2017.pdf>, 18.03.2018

Tablo 2.12: Türkiye’de Ormanlık Alanın Ülke Genel Alanına Oranı

Arazi Kullanımı	Alan (ha)	(%)
Orman	22.342.935	28,6
Diğer (*)	55.661.709	71,4
Genel Alan	78.004.644	100

(*) Diğer arazi kullanımları; Ağaçsız orman toprağı, yayla, bozkır, kayalık taşlık araziler, kum, bataklık, ziraat, iskan, mezarlık, ocak, mera, su alanları, izin verilmiş tesisler vb. alanları kapsar

Kaynak: Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, “**Türkiye Orman Varlığı 2015**”, s.6,<https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Yayinlar/T%C3%BCrkiye%20Orman%20Varl%C4%B1%C4%9F%C4%B1-2016-2017.pdf>, 18,03,2018

Ülkemizde, 78 milyon hektarlık alan bulunmakta ve ormanlık alan miktarı 22.342.935 milyon hektar olup, toplam alanın %28.6’sını oluşturmaktadır. (Tablo 2.12)

Tablo 2.13: Ormanlık Alanların Karışım Şekillerine Dağılımı

Karışım	Normal Kapalı (ha)	Boşluklu(bozuk) Kapalı (ha)	Toplam (ha)	%
Saf	8.309.694	5.638.453	13.948.147	62
Karışık	4.394.454	4.000.334	8.394.788	38
Genel Toplam	12.704.148	9.638.787	22.342.935	100

Kaynak: Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, **a.g.e**, s.22

Türkiye’de saf orman alanı 13,9 milyon hektar ve saf ormanlık alanların oranı % 62’dir. Karışık orman alanı ise yaklaşık 8,4 milyon hektar ve karışık ormanlık alanların oranı % 38’dir.⁶⁰

Ülkemizde ormanlar kapalılık bakımından iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan normal kapalı ormanlar %11-100 arası kapalılığa sahip verimli ormanlardır. Ülke ormanlık alanının yaklaşık olarak %57’sine (127.000km²) denk gelmektedir. Bozuk

⁶⁰ Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, **Türkiye Orman Varlığı 2015.**, s.22

(boşluklu) ormanlar ise %5-10 arası kapalılığa sahip ve orman alanlarının yaklaşık %43'ünü(97.000km2) oluşturmaktadır.⁶¹

Ormanlar işletme türleri bakımından baltalık, korulu baltalık ve koru olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Toplam orman alanında koru 19,6 milyon hektar ve baltalık ormanı 2,7 milyon hektardır⁶² Baltalık ormanlar kök ve kütük sürgünlerinden oluşurken, koru ormanları tohumdan yetişmiş ya da yetiştirilmiş ormanlardır.⁶³ Aşağıdaki tabloda 1973'ten 2015 yılına kadar yapılmış tarım envanterleri sonuçlarına göre ormanlık alan dağılımı verilmiştir. Buna göre, zaman içinde koru alanlarında artış olurken, baltalık alanlarda azalma meydana gelmiştir. 1973 yılında koru alanları %54 ve baltalık alan % 46 iken, 2015 yılında koru alanı %88 ve baltalık alan % 12 olmuştur. Ayrıca bozuk tarım alanları 1973 yılında %56 hektar iken, 2015 yılında %43'e düşmüştür. Bozuk tarım alanlarında azalma olmasına rağmen, bu alanların halen çok fazla olduğu ifade edilebilir.

⁶¹Orman ve Su İşleri Bakanlığı, **Türkiye Arazi Tahribatının Dengelenmesi Ulusal Rapor 2016-2030**, s.12

⁶² Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, **Türkiye Orman Varlığı 2015** s.21,

⁶³Çevre ve Orman Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, "Baltalık Ormanlarının Koruya Dönüştürülmesi Eylem Planı 2006-2015" s.5,
<https://www.ogm.gov.tr/Ekutuphane/Yayinlar/Baltalik%20Ormanlari%20Koruyaya%20Donusturulmesi%20Eylem%20Plan%C4%B1.pdf>, 18.03.2018

Tablo 2.14: Orman Alanları Dağılımı

Orman formu	Toplam(ha)	%	Normal(ha)	%	Boşluk kaplı(ha) (Bozuk)	%
1973	20 199 296	100	8 856 457	44	11 342 839	56
Koru Ormanı	10 934 607	54	6 176 899	31	4 757 708	23
Baltalık Orman	9 264 689	46	2 679 558	13	6 585 131	33
1999	20 763 248	100	10 027 568	49	10 735 680	51
Koru Ormanı	14 418 340	69	8 237 753	40	6 180 587	29
Baltalık Orman	6 344 908	31	1 789 815	9	4 555 093	22
2005	21 188 747	100	10 621 221	50	10 567 526	50
Koru Ormanı	15 439 595	73	8 940 215	42	6 499 380	31
Baltalık Orman	5 749 152	27	1 681 006	8	4 068 146	19
2009	21 389 783	100	10 972 509	51	10 417 274	49
Koru Ormanı	16 305 210	76	9 494 322	44	6 810 888	32
Baltalık Orman	5 084 573	24	1 478 187	7	3 606 386	17
2010	21 537 091	100	11 202 837	52	10 334 254	48
Koru Ormanı	16 662 379	77	9 782 513	45	6 879 866	32
Baltalık Orman	4 874 712	23	1 420 324	7	3 454 388	16
2012	21 678 134	100	11 558 668	53	10 119 466	47
Koru Ormanı	17 260 592	79	10 281 728	47	6 978 864	32
Baltalık Orman	4 417 542	21	1 276 940	6	3 140 602	15
2015	22 342 935	100	12 704 148	57	9 638 787	43
Koru Ormanı	19 619 718	88	11 919 061	54	7 700 657	34
Baltalık Orman	2 723 217	12	785 087	3	1 938 130	9

Kaynak: Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, “Ormancılık İstatistikleri 2016”, <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Istatistikler/Orman%C4%B1%C4%B1k%20%C4%B0statistikleri/Orman%C4%B1%C4%B1k%20%C4%B0statistikleri%202016.rar>, 18.03.2018

Türkiye’de ormanların önemli bir kısmı iklimin etkisi, insan müdahaleleri ve başka faktörlerden ötürü zarara uğramıştır. Bunun yanında orman alanlarının verimliliği de düşüktür. Verimin düşük olmasında; kaçak odun kesimi, tarla açma, otlatma, orman alanlarının kentsel yerleşim, turizm, madencilik, enerji, vb. amaçlarla kullanıma açılması gibi unsurlar gösterilebilir.⁶⁴

Türkiye’deki ormanlık alanlar ibreli, yapraklı ve ibreli-yapraklı olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Meşe, kızılğaç, kayın, gürgen, kestane gibi ağaç türlerini oluşturan yapraklı ormanlar %33 paya sahipken; karaçam, kızılçam, sarıçam, ladin, göknar, sedir gibi ağa türlerini oluşturan iğne yapraklı (ibreli) ormanlar %48 ve

⁶⁴Orman ve Su İşleri Bakanlığı , **Türkiye Arazi Tahribatının Dengelenmesi Ulusal Rapor 2016-2030**, s.12-14

yapraklı -ibreli karışımından oluşan ormanlar ise %19 paya sahiptir. Ormanlarda 5,9 milyon ha alana sahip olan meşe ağacı en fazla yayılış alanı bulunan ağaç türüdür. Ardından alan büyüklüğüne göre sırayla kızılçam, karaçam, kayın, sarıçam, ardıç, göknar, sedir, ladin, fıstıkçamı, kızılğaç, kestane, gürgen, kavak, ıhlamur, dişbudak ve okaliptüs gelmektedir.⁶⁵

Tablo 2.15: İbreli ve Yapraklı Orman Alanları Dağılımı*

(ha)	Toplam	İbreli	Yapraklı	İbreli+ Yapraklı Karışık
Normal	12 704 148	6 825 672	3 792 220	2 086 256
Boşluklu Kapalı	9 638 787	3 803 161	3 554 631	2 280 995
Toplam	22 342 935	10 628 833	7 346 851	4 367 251

*2015 yılı verileri

Kaynak: Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü “Ormancılık İstatistikleri 2016”, <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Istatistikler/Orman%C4%B1%C4%B1k%20%C4%B0statistikleri/Orman%C4%B1%C4%B1k%20%C4%B0statistikleri%202016.rar>, 18.03.2018

Ormancılık faaliyetleri sonucu orman alanlarında “tomruk, tel direği, maden direği, sanayi odunu, kâğıtlık odun, lif-yonga odunu, sırik, çubuk ve yakacak odun gibi orman ürünleri elde edilmektedir ve bu ürünler; inşaat, mobilya, maden, lif ve yonga levha, kâğıt sektörleri ile ahşaba dayalı diğer sektörlerde kullanılmaktadır.”⁶⁶

⁶⁵ , Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü , **Türkiye Orman Varlığı 2015**, s.23

⁶⁶ , Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, **Orman Genel Müdürlüğü 2017 Yılı İdare Faaliyet Raporu**, Ankara, 2018, s.15, <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Faaliyetraporu/Orman%20genel%20m%C3%Bcd%C3%Bcr%C3%Bc%C4%9f%C3%Bc%202017%20y%C4%B1%C4%B1%20faaliyet%20raporu.Pdf>, 18.03.2018

Tablo 2.16: İbrelİ Ağaç Odunları Üretimi

	İbrelİ Endüstriyel Ağaç Odunları								
	Topla m	Tomru k	Tel Direğ i	Maden Direği	Sanayi Odunu	Kağıtlı k Odun	Lif- Yonga Odunu	Sırı k	Yakacak Odun
2010	9 501 980	3 491 460	55 618	499 185	486 189	1 982 738	2 967 689	19 10	2 894 512
2011	10 390 865	3 937 571	70 920	614 589	563 116	2 193 516	2 995 900	15 253	2 866 688
2012	10 744 778	4 055 160	59 613	597 880	540 099	2 115 138	3 367 271	9 617	2 578 048
2013	10 848 147	3825 965	32 639	473 866	504 741	1 986 497	4 011 007	13 42	2 496 347
2014	11 307 865	4 032 980	37 527	513 142	508 666	1 730 378	4 476 718	8 454	2 120 632
2015	12 807 215	4 786 774	54 257	619 556	548 661	2 147 495	4 641 753	8 720	2 176 826
2016	12 715 352	4 584 455	57 574	586 683	573 573	2 188 926	4 714 753	9 388	2 203 385

Kaynak: Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, “Ormancılık İstatistikleri 2016”, <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Istatistikler/Orman%C4%B1%C4%B1k%20%C4%B0statistikleri/Orman%C4%B1%C4%B1k%20%C4%B0statistikleri%202016.rar,18.03.2018>, 18.03.2018

Tablo 2.16 incelendiğinde, 2010-2016 yılları arasında ibrelİ endüstriyel ağaç odunlarının toplam üretiminde artış olduğu görülmektedir. Lif-yonga odunu bu dönemde devamlı artış gösterirken, diğerlerinde yıllara göre dalgalanmalar olmuştur. Yakacak odunda ise 2010-2014 aralığında azalma olurken, 2015 yılında artış göstermeye başlamıştır.

Tablo 2.17: Yapraklı Ağaç Odunları Üretimi

Yapraklı Endüstriyel Ağaç Odunları									
	Toplam	Tomruk	Tel Direği	Maden Direği	Sanayi Odunu	Kağıtlık Odun	Lif-Yonga Odunu	Sırık	Yakacak Odun
2010	3 066 539	883 380	-	77 605	301 373	162 868	1 640 482	831	4 299 860
2011	3 141 597	901 568	-	71 155	310 992	189 813	1 666 678	1 391	3 911 413
2012	3 679 587	972 578	-	95 064	334 694	218 513	2 057 523	1 215	3 854 626
2013	2 819 840	803 864	2	67 905	196 947	209 937	1 540 390	795	3 485 356
2014	3 615 344	968 81	-	57 014	220 306	236 585	2 131 698	860	3 137 362
2015	3 830 383	1 117 242	-	44 134	215 349	227 677	2 224 603	1 378	2 846 160
2016	4 294 646	1 201 651	-	45 485	261 584	297 669	2 486 710	1 548	2 673 683

Kaynak: Orman ve Su İşleri Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, “Ormancılık İstatistikleri 2016”

Yapraklı ağaç odunları üretiminde ise 2013 yılı hariç, toplam olarak artış göstermiştir. Tomruk ve lif-yonga odunu da 2013 dışında artmış diğerlerinde ise dalgalanmalar olmuştur. Yakacak odunda da büyük bir düşüş meydana gelmiştir.

2.1.3.4. Su Ürünleri

Balıkçılık, eskiden beri bir uğraş alanı olup, sosyal ve ekonomik açıdan dünyada ve Türkiye’de önemini korumaya devam etmektedir.⁶⁷ Balıkçılığın yenilenebilir kaynaklara sahip olması onun uzun yıllar sürmesinde etkili olmuştur.⁶⁸

Türkiye’nin üç tarafının denizlerle kaplı olması ve denizlerin sıcaklık ortalaması ile tuzluluk oranı bakımından farklı özellikler taşıması balıkçılık için

⁶⁷Murat Dağtekin “Türkiye Denizlerinde Balıkçılık” ⁶⁷ **Tarımsal Araştırmalardan Bakış**, Ed. Kemalettin Taşdan, Selda Arslan ve Zehra Çiçekgil, Ankara, TEPGE yay, 2015, s.123, https://arastirma.tarim.gov.tr/tepge/Lists/Haber/Attachments/29/TarimsalArastirmalardanBakis_2015.pdf, 29.03.2018

⁶⁸Eurostat, „Agriculture, Forestry And Fishery Statistics 2017”, s.130 <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8538823/KS-FK-17-001-EN-N.pdf/c7957b31-be5c-4260-8f61-988b9c7f2316>, 29.03.2018

uygun bir ortam oluşturmaktadır.⁶⁹ Su ürünleri üretimi için Türkiye'deki su kaynaklarının alanı, orman alanlarından daha büyük ve nerdeyse ekilebilir alanlara eşittir.⁷⁰ Denizlerin 8333 km'lik kıyı şeridine sahip olması ve bunun yanında taşıdığı farklı özellikleri avcılık ve yetiştiricilik faaliyetlerini etkilemektedir. Ülkemizde su ürünleri üretiminde önemli olan 200'e yakın göl, 300'den fazla baraj gölü, yaklaşık 750 gölet ve 33 adet büyük akarsu vardır.⁷¹

Türkiye'deki su ürünleri üretimi denizlerde ve iç sularda, avcılık ve yetiştiricilikle yapılmaktadır. Su ürünleri üretimi avcılığa dayalı olmakla birlikte, yetiştiriciliğinin de üretim içindeki payı artış eğilimindedir.⁷² Su ürünleri avcılığının %72,7'si Karadeniz'den elde edilmektedir. Yapılan avcılıkta hamsinin payı %50-75 arasındadır. Yine sardalya, istavrit, palamut ve çaça gibi balık türleri de önemli bir yere sahiptir. Balıkçılıkta stokların devamlı izleme programları bulunmamasına rağmen, birçok balığın miktarında azalmalar olduğu görülmektedir. Mersin balıkları, köpek balıkları vb balık türlerinin de nesli tükenmekle karşı karşıyadır. Bunun dışında bu sektörde, binlerce insanın doğrudan ya da dolaylı olarak yer alması ulusal bütçeye önemli bir girdi olmaktadır.⁷³

Tablo 2.18'de su ürünlerinin üretimi, ihracatı, ithalatı ve tüketim miktarları verilmiştir. Buna göre, Türkiye'nin balık üretimi ve tüketimi inişli çıkışlı bir görünüm sergilemektedir. İhracatta yıllar itibariyle devamlı artış olurken, ithalat değerleri dalgalı bir seyir izlemektedir.

⁶⁹ZMO, "Su Ürünleri Raporu",

http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=27302&tipi=17&sube=0, 29.03.2018

⁷⁰Süheyla Balcı Akova, "Aquaculture And Its Distribution In Turkey" s.163
<http://www.scientificwebjournals.com/JAEFR/Vol1/issue4/JAEFR15018.pdf>, 29.03.2018

⁷¹, ZMO, "Su Ürünleri Raporu"

⁷² a.y

⁷³ Murat Dağtekin, **a.g.e**, s.125-130

Tablo 2.18: Su Ürünleri Üretimi, İhracatı, İthalatı ve Tüketimi (Ton)

	Üretim	İhracat	İthalat	Tüketim		Değerlendirile -meyen	Kişi Başına Tüketim (kg)
				İç tüketim	Bal. un/yağ*		
2000	582.376	14.533	44.230	538.764	71.000	2.309	8,0
2001	594.977	18.978	12.971	517.832	62.755	8.383	7,5
2002	627.847	26.860	22.532	466.289	156.000	1.230	6,7
2003	587.715	29.937	45.606	470.131	120.000	13.253	6,7
2004	644.492	32.804	57.694	555.859	105.000	8.523	7,8
2005	544.773	37.655	47.676	520.985	30.000	3.809	7,2
2006	661.991	41.973	53.563	597.738	60.000	15.843	8,2
2007	772.323	47.214	58.022	604.695	170.000	8.436	8,6
2008	646.310	54.526	63.222	555.275	95.742	3.989	7,8
2009	622.962	54.354	72.686	545.368	90.211	5.715	7,6
2010	653.080	55.109	80.726	505.059	168.073	5.565	6,9
2011	703.545	66.738	65.698	468.040	228.709	5.756	6,3
2012	644.852	74.007	65.384	532.347	94.201	9.682	7,1
2013	607.515	101.063	67.530	479.708	87.896	6.378	6,3
2014	537.345	115.682	77.545	420.361	73.667	5.180	5,5
2015	672.241	121.053	110.761	479.741	176.138	6.070	6,1
2016	588.715	145.469	82.074	426.085	93.096	6.139	5,4

Kaynak: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, “Su Ürünleri İstatistikleri” “ s.5,
<https://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/BSGM.pdf>, 29.03.2018

2015 yılında su ürünlerindeki üretim 2014 yılına göre %25 artış göstererek 672 bin 241 ton olmuştur. Su ürünleri üretiminde deniz balıkları %51,4, öteki deniz ürünleri %7,7, iç su ürünleri %5,1 ve yetiştiricilik ürünleri %35,8 paya sahiptir.⁷⁴ 2016 yılında ise, su ürünleri üretimi %12,4'lük bir azalmayla 588 bin 715 ton olmuştur. Su ürünleri üretimi %44,8 oranında deniz balıklarından, %6,4 oranında öteki deniz ürünlerinden, %5,8 oranında iç su ürünlerinden ve %43 oranında yetiştiricilik ürünlerinden meydana gelmiştir. Yetiştiriciliğin payının arttığı görülmektedir.⁷⁵

FAO 2014 verilerine göre, dünyadaki balık tüketimi yıllık kişi başına 17.8 kg, Avrupa’da kişi başına 23.3 kg, Türkiye’de ise kişi başına 5.4 kg seviyesindedir. Türkiye’de yeterli bir balık tüketim alışkanlığının olmayışı, avcılık yoluyla elde

⁷⁴ TÜİK, “Su Ürünleri 2015”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21720>, 31.03.2018

⁷⁵, TÜİK, “Su Ürünleri 2016”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24657>, 31.03.2018

edilen balık üretiminin büyük kısmının balık-unu yağı fabrikalarının hammaddesi olarak kullanılmasına neden olmuştur.⁷⁶

2.2 Tarım Sektörünün Türkiye Ekonomisindeki Yeri

Ülkemizde tarım sektörünün, ekonomi içindeki payı giderek azalıyor olsa da, gıda güvenliği ve kırsal kalkınma açısından stratejik önemini korumaya devam etmektedir.⁷⁷ Bu daha iyi açıklamak için tarımın GSYH ve istihdam içindeki payı ve tarımsal dış ticaret konuları ele alınacaktır.

2.2.1 Tarım Sektörünün GSYH İçindeki Payı

Türkiye’de Cumhuriyet döneminden itibaren genellikle ekonomik gelişme sürecinde sanayi sektörüne ağırlık verilmişse de tarım sektörü, ekonomideki önemini korumayı sürdürmüştür. Ekonomik gelişmede tarım ve öteki sektörlerin sağladığı katkı dönemine göre farklılık göstermiştir. 1923-1924 yıllarında tarımın gayrisafi milli hasıla (GSMH) içinde payı %43 (cari faktör fiyatlarıyla) iken, 1925-1929 yılları arasında ortalama %44 olarak gerçekleşmiştir. 1930’lu yıllarda sanayiye daha fazla ağırlık verilmesinden dolayı tarımın payı 1939’da %40’a inmiştir. 1970’li yıllarda tarımın GSMH’deki payı %36, 1980’de %25 ve 1997’de ise %13,4 olarak gerçekleşmiştir.⁷⁸ 2000 ve sonrası döneme bakıldığında ise yine tarımın payının gidere azaldığı görülmektedir. 2016 yılında %6,2 oranıyla en düşük seviyeye inmiştir. 1970-2016 yılları arasında tarım sektörünün payı azalırken, sanayi ve özellikle hizmetler sektörünün payı artmıştır. (Tablo 2.19)

⁷⁶ Murat Dağtekin, **a.g.e**, s.132

⁷⁷“TÜSİAD, Gıda ve Tarım Sektörünün Geleceğini Ele Alan Bir Konferans Düzenledi”, <http://tusiad.org/tr/tum/item/7021-tusiad-gida-ve-tarim-sektorunun-gelecegini-ele-alan-bir-konferans-duzenledi>, 30.03.2018

⁷⁸Taner Kırıl ve Halis Akder, “Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü”, ZMO, s.1, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/a793d8b79c1b666_ek.pdf?tipi=14, .10. 03.2018

Tablo 2.19: Sektörlerin GSYH İçindeki Payı (Cari Fiyatlarla)

	GSYH(%)		
Yıllar	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	Sanayi	Hizmet
1998	12,5	25,1	48,5
1999	10,5	22,9	52,3
2000	10,1	21,6	52,6
2001	8,9	21,0	54,7
2002	10,3	20,1	53,4
2003	9,9	20,2	52,9
2004	9,4	19,8	52,8
2005	9,3	19,7	52,8
2006	8,2	19,8	53,2
2007	7,5	19,7	54,6
2008	7,5	19,4	55,3
2009	8,1	18,4	57,0
2010	9,0	18,5	54,3
2011	8,2	19,8	52,8
2012	7,8	19,3	53,7
2013	6,7	19,6	53,2
2014	6,6	20,1	53,7
2015	6,9	19,8	53,3
2016	6,2	19,6	53,8

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, “Aylık Ekonomik Göstergeler,” Ankara, Hazine Müsteşarlığı Matbaası, 2018,s.6, <https://www.hazine.gov.tr/File/Index?id=3D459789-815C-41C7-ACEA-8B4525ECBC81> 10.03.2018

Tablo 2.20’de tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün GSYH içindeki büyüme oranları verilmiştir. Buna göre tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün büyüme hızı yıllara göre değişiklik göstermektedir. 2007 ve 2016 yıllarında negatif bir büyüme gerçekleşmiştir. Tarım sektörü negatif büyümeyle beraber ekonomik gelişme hızını da yavaşlatmıştır. Kriz sonrasında ise pozitif büyümeyle birlikte ekonomiye olumlu katkı sağlamıştır.⁷⁹

⁷⁹ TÜSİAD, a.g.e., s.85

Tablo 2.20: GSYH'nın Büyüme Hızı

Yıllar	GSYH Büyüme Hızı (%) Zincirlenmiş Hacim Endeksi (2009=100)		
	Tarım, Ormancılık, Balıkçılık	Sanayi	Hizmetler
2005	7,9	9,7	8,5
2006	1,5	9,3	7,2
2007	-6,2	6,4	5,9
2008	4,5	0,7	0,7
2009	4,1	-8,6	-3,9
2010	7,7	10,3	6,2
2011	3,4	17,3	10,4
2012	2,2	3,6	6,1
2013	2,3	9,0	8,3
2014	0,6	5,6	6,1
2015	9,4	5,1	5,4
2016	-2,6	4,2	3,4

Kaynak:, “GSYH’nın Büyüme Hızı” Kalkınma Bakanlığı,
<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx>, 09.03.2018

1980-2014 yılları arasında tarımsal büyüme yalnızca %1,6 artmıştır. Tarım sektörünün büyüme oranları kendi içinde ele alındığında ülkemiz gibi tarımsal kapasitesi fazla olan bir ülke için tarımsal büyüme oranlarının yeterli olmadığı görülmektedir.⁸⁰ Kuraklık, sel ve don gibi olumsuz iklim şartları tarımsal üretimde maliyetleri artırmış ve bu durum negatif büyümenin temel etkenlerini oluşturmuştur.⁸¹

2.2.2. Tarımsal İstihdam

Ekonomik gelişme süreciyle birlikte tarım sektöründeki iş gücü, sanayi ve diğer sektörlerle yönelmektedir. Dolayısıyla, tarımdaki istihdam hem mutlak olarak hem de oransal olarak azalmaktadır. Bu bağlamda, günümüzde gelişmiş ülkelerin

⁸⁰ Mustafa Yağcıoğlu, **Tarımsal Büyüme ve Dış Ticaret Üzerine Makro Değerlendirmeler**, İzmir, İzmir Ticaret Borsası, 2015, s.3, <http://itb.org.tr/dosya/rapordosya/tarimsal-buyume-ve-dis-ticaret-uzerine-makro-deger.pdf>, 01.04.2018

⁸¹ TÜSİAD, **a.g.e**, s.85

tarımda istihdam edilen işgücünün toplam işgücü içindeki payının %4'ün altında olduğu görülmektedir.⁸²

Türkiye'de toplam nüfus miktarı, TÜİK verilerine göre 1927'de 13,648,270 iken, 2017 yılında bu miktar 80, 810,525'e yükselmiştir. Ülkemizde 1927-2017 yılları arasında geçen süre zarfında, ülke nüfusunun yaklaşık 6 kat artığı görülmektedir. 2016 yılında toplam istihdam edilen kişi sayısı 27 milyon 205 ve bunun 5 milyon 305 bin kişisi tarım alanında istihdam edilmiştir. Diğer bir ifadeyle tarımın istihdam içindeki payı 2016 yılında %19.5 olmuştur. Bu oran gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında halen yüksek bir seviyededir.

Tablo 2.21'de Türkiye'de, cumhuriyetten günümüze kadar geçen sürede tarım, hizmet ve sanayi sektörünün istihdam içindeki payları verilmiştir. Buna göre: Tarımın istihdam içindeki payı 1924 yılında yaklaşık %90 iken, 1982'de %61'e, 2000'de %36'a 2010'da 23,3'e ve 2017 yılında %19.3'e kadar düşmüştür. 2017 verilerine göre, Türkiye'de en fazla istihdam eden sektör %55'lik pay ile hizmet sektörüdür. Tarım ve sanayi sektörünün payı ise birbirine çok yakındır. Tarımın payı düşmesine rağmen hala önemini korumaktadır. Tabloya bakıldığında tarımsal istihdamın, geçmişten günümüze kadar devam eden süreçte bazı yıllar dışında azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. 2001-2002 ve 2008'deki kriz dönemlerinde tarımsal istihdamda artış meydana gelmiştir. 2000 yılında % 36 olan bu pay, 2001 yılında % 37.6'a yükselmiştir. Aynı şekilde, 2008 yılında %22.4 iken, krizin ardından artarak %23.1 olmuştur. 2011 yılından sonra tekrar azalmaya başlamıştır. Tarım sektörünün, kriz dönemlerinde işsizliğe bir çare olarak görüldüğü ifade edilebilir.

Türkiye'de tarımsal istihdamda kayıt dışı çalışanların sayısının çok fazla olması önemli bir sorundur. Toplam kayıt dışındaki istihdam içinde tarım sektörü %50 paya sahip ve tarımdaki istihdamın kayıt dışı oranı %81,6'dır.⁸³

⁸² Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, 16.Baskı, Bursa, Ezgi Kitapevi Yayınları, 2016, s.30

⁸³ TÜSİAD, **a.g.e**, s.89

Tablo 2.21: Tarımın İstihdam İçindeki Payı (15+)

Yıllar	Toplam İstihdam (Bin Kişi)	Tarımın Payı (%)	Sanayi (%)	Hizmetler (%)
1924	5.162.003	89.96	3.74	6.83
1929	5.859.203	87.39	4.26	8.35
1939	7.331.018	86.29	5.92	7.79
1962	12.620	77	7.9	11
1972	14.036	68.3	10.7	16.2
1982	15.462	61.3	12	22.7
1992	19.459	44.8	16.2	33.6
1999	22.048	40.2	17.2	36.5
2000	21.580	36	17.7	40
2001	21.524	37.6	17.5	39.7
2005	19 633	25,5	21.6	47.3
2006	19 933	23,3	21,9	48,8
2007	20 209	22,5	21,8	49,6
2008	20 604	22,4	22	49,5
2009	20 615	23,1	20,3	50.4
2010	21 858	23,3	21,1	49.1
2011	23 266	23,3	20,8	48.7
2012	23 937	22,1	20,5	50,2
2013	24 601	21,2	20,7	50,9
2014	25.933	21,1	20,5	51,0
2015	26.621	20,6	20	52,2
2016	27.205	19,5	19.5	53,7
2017	28 288	19,3	19,5	55

Kaynak: Aslan Eren, **Türkiye Ekonomisi**, 7.Baskı, Bursa, Ekin Yayınevi, 2015, s.53; Yasin Çoban, **Türkiye Ekonomisi**, 5.Basım, İstanbul, 2015, s.62; TÜİK, “İstihdam Edilenlerin Yıllara Göre İktisadi Faaliyet Kolları ve Dağılımı,” www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=226310.03.2018,10.03.2018

2.2.3. Tarımın Dış Ticaret İçindeki Payı

Türkiye’de 1980 yılından itibaren tarımın ihracat içindeki payı azalırken, ithalat içindeki payında nispi bir artış olmuştur. Tarıma dayalı ihracattın %35’i gıdalardan, %61’i gıdanın dışındaki hayvansal ve bitkisel ürünlerden ve %4’ü tarımsal girdilerden oluşurken; İthalat ürünlerinde gıdanın oranı %36, gıdanın dışındaki hayvansal ve bitkisel ürünlerin oranı %44 ve tarımsal girdilerin oranı %20’dir. Tarım girdilerinin İthalat içinde önemli bir yer tuttuğu söylenilebilir.⁸⁴ “Türkiye’nin en önemli tarımsal ihraç ürünleri sırasıyla fındık, un, ayçiçeği yağı,

⁸⁴Türkiye İhracatçıları Merkezi, **Tarım Raporu 2016**, s.123, http://www.tim.org.tr/files/downloads/Raporlar/Tarim_Raporu_2017.pdf, 10.03.2018

bisküvi ve türevleri, tütün, kuru üzüm, makarna, sigara, domates ve yumurtadır. En önemli ithalat ürünleri ise sırasıyla pamuk, buğday, ham ayçiçeği yağı, soya fasulyesi, palm yağı, ayçiçek tohumu, tütün, soya küspesi, mısırdır.”⁸⁵ Hayvancılıkta ise, 1938’den 1999 yılına kadar geçen 60 senelik bir sürede tarıma katma değeri yar yarıya azalmıştır. 1990’lardan 2008 yılına değin ne büyükbaş hayvanda ve ne de koyun sayısında veya bunların veriminde önemli bir artış olmamıştır.⁸⁶ Türkiye’nin 2010 öncesinde ithalatında et, süt ve bunların türevleriyle şeker gibi bazı ürünlerde kota ve kısıtlamalar bulunduğundan tarımsal ithalat hacmi düşük kalmış ancak, 2010 sonrasında canlı hayvan ve et ithalatına izin verilmesiyle ithalat hacmi de beraberinde artmıştır.⁸⁷

Ülkemizde yapılan ihracat ve ithalat az sayıda ülkelere yönelik olmaktadır. Verilere göre, özellikle bazı ürünlerin dış ticaretinde Rusya, Ukrayna, Irak ve Suriye gibi ülkelere ağırlık verildiğini göstermektedir. Bu ülkelerin siyasi, ekonomik durumu düşünüldüğünde ihracatta devamlılığın sağlanmasında risklerin olduğu görülmektedir. Bunların haricinde ihracat miktarı yüksek olan ürünlerin hammaddesinde dışa bağımlı olmak sorun teşkil etmektedir. Mesela: Yaklaşık olarak 1 milyar 400 milyon dolar değerindeki makarna ve un ihracatının devamlılığı için buğday ve ihracat sektörünün en önemli bir kalemi olan tekstil-konfeksiyon sanayisinin hammaddesini oluşturan pamuk her yıl yaklaşık 750900 bin ton seviyelerinde ithal edilmektedir.⁸⁸

⁸⁵ Yağcıoğlu, **a.g.e**, s.8

⁸⁶ Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. s.318

⁸⁷ E. Emrah Hatunoğlu, Feyza Eldeniz, **2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm Politikaları**, s.8,

http://tarim.kalkinma.gov.tr/wpcontent/uploads/2015/01/Yayin_E.Hatunoglu_F.Eldeniz.pdf, 08.09.2018

⁸⁸ Yağcıoğlu, **a.g.e**, s.8-9

Tablo 2.22: Tarımsal Dış Ticaret Oranı (ISIC Rev.3)

Yıllar	Toplam İhracatta Tarımın Payı (%)	Toplam İthalatta Tarımın Payı (%)	Yıllar	Toplam İhracatta Tarımın Payı (%)	Toplam İthalatta Tarımın Payı (%)
1980	55,8	0,9	2011	3,8	3,7
1985	20,7	2,4	2012	3,4	3,1
1990	15,5	4,6	2013	3,7	3,1
1995	8,5	5,0	2014	3,8	3,5
2000	5,9	3,6	2015	4,0	3,5
2005	4,5	2,2	2016	3,8	3,5
2010	4,3	4,8	2017	3,4	3,8

Kaynak: M. Mustafa Aydın ve Bahadır Aydın, **Gıda Rejimi Çerçevesinde Türkiye'nin Tarımsal Dış Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme**, S:2, C:1, Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi, 2018, s.118, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/455941>, 01.08.2018

Tablo 2.22'ye bakıldığında, yaklaşık olarak geçen 40 senelik süre zarfında tarımın ihracat içindeki payı yüzde 55'den yüzde 3,4'e kadar düşerken, ithalatın payı yüzde 0,9'dan yüzde 3,8'e çıkmıştır. 2017 yılında ithalat oranı, ihracat oranını geçmektedir. Bu durum aynı zamanda tarımsal ihracatın, tarımsal ithalatı karşılayamadığını da göstermektedir.

Tablo 2. 23: Tarımsal Dış Ticarete Genel Denge (ABD Doları)

Yıllar	Dış Ticaret Dengesi	Yıllar	Dış Ticaret Dengesi
1980	1.477.986	2011	-2.295.315
1985	1.438.620	2012	-376.197
1990	487.473	2013	823.326
1995	-347.237	2014	687.133
2000	-300.721	2015	1.384.976
2005	1.828.248	2016	1.218.941
2010	-215.696	2017	-730.973

Kaynak: M. Mustafa Aydın ve Bahadır Aydın, **a.g.m**, s. 126

Türkiye, tarım ticaretinde bir dönüşüm geçirmiş ve dış ticarete tarımın payı giderek azalmış ayrıca tarım ürünlerinin dağılımında büyük bir değişim süreci yaşamıştır. Üçüncü gıda rejimi olarak belirtilen ve çok uluslu şirketlerin etkisinde yaşanan bu dönüşüm, Türkiye'nin dış ticaretinde hammadde ve işlenmiş ürün olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, tarım üretiminde giderek hammaddeye bağımlı olma söz konusu olmaktadır. Bu durum, tarımsal ürün ihracatını artırmak için hammadde ithalatı yapmayı zorunlu kılmakta ve böylelikle dış ticarete olumsuz bir etki yaratmaktadır.⁸⁹

⁸⁹M. Mustafa Aydın ve Bahadır Aydın, **Gıda Rejimi Çerçevesinde Türkiye'nin Tarımsal Dış Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme**, S.2, C.1 Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi, 2018, s.127, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/455941>

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARIMDA İZLENEN POLİTİKALAR VE 2000 SONRASI POLİTİKALARDA MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER

Bu bölümde, Türkiye'nin Cumhuriyetten 2000 yılına kadar geçen sürede tarım politikalarından kısaca bahsedilip, 2000 yılı sonrası tarım politikaları ele alınacaktır.

Tarım politikası, devletin tarım sektörünün gelişmesi için yürüttüğü tüm faaliyetlerdir. Tarım politikalarıyla gerçekleştirilmek istenen amaçlar; gıda güvenliği, ekonomik gelişme, kırsal istihdam, tarımda modernleşme, verimi artırarak üretici gelirlerinin artırılması ve üreticilerin korunması, ürün ihracatının sağlanması, tüketicinin korunması ve tarım piyasalarında istikrarın sağlanması olarak ifade etmek mümkündür.¹ Tarım politikaları; ekonomik, sosyal ve siyasal bakımdan ülkeler için önemli bir yere sahiptir. Türkiye'de, Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen sürede farklı zamanlarda ihtiyaçlara göre farklı tarım politikaları ve destekleme araçları kullanılmıştır.²

3.1 1923-1980 Dönemi Tarım Politikaları

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar geçen sürede tarım alanında pek çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Kuruluş döneminde, diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de Osmanlı Devleti'nden kalan ilkel bir üretim biçimi mevcuttur. O dönemin tarım yapısına ilişkin verilere bakıldığında zaman bu durum açık bir biçimde görülmektedir. Buna göre, yaklaşık 13 milyonluk nüfusun içinde okuma yazma bilme oranı %10 nüfus oranının %90'ı kırsal kesimde yaşamakta ve tarımla ilgilenmektedir. Tarım, geleneksel yöntemlerle, teknik

¹Bahadır Aydın vd., **Tarım Ekonomisi**, 1.baskı, İstanbul, lisans Yayıncılık, 2013, s.235

²Hasan Yılmaz, **Türkiye'de Tarım Politikalarının Demokratikleşmesi ve Alternatif Tarım Politikaları Oluşturulması Sürecinde Baskı Grupları Olarak Üretici Örgütler**, 2. Ulusal İktisat Kongresi, İzmir, 2008, s.3, http://debis.deu.edu.tr/userweb/iibf_kongre/dosyalar/yilmaz.pdf, 28.04.2018

donanım olmadan ve toprak ağalının var olduğu bir sistemde yapılmıştır. Tarımın gelişmesi Cumhuriyet dönemiyle beraber başlamıştır.³

Bu dönemde tarım alanında aşar vergisinin 1925 yılında kaldırılması, özel mülkiyete dayalı toprak anlayışının benimsenmesi, vakıflar arazilerinin hazineye bırakılması, 1923-1938 yılları arasında toprağı olmayan çiftçilere ve göçmenlere 3.7. milyon dekar verilmesi ve meraların tarıma açılması gibi gelişmeler meydana gelmiştir. Buna bağlı olarak tarım sektöründe ilerleme sağlanmıştır. 1929 yılına gelindiğinde tarımda büyüme oranı %27 olarak gerçekleşmiştir. Ama 1929 yılında dünyada ekonomik krizin olmasıyla beraber çiftçilerin gelirlerinde büyük azalma olmuş ve çiftçiler üretim yapamaz hale gelmiştir. Bunun sonucunda devlet çiftçiye korumak ve sanayiye desteklemek için bazı önlemler almıştır. Bu bağlamda, tarımı hammadde olarak kullanıp, üretim yapan sanayi kollarına öncelik verilmiş ve buna bağlı olarak yerli mal üretimin desteklenmesi, iç pazarın korunması ve tüketimin artırılması teşvik edilmiştir. 1933-1938 yılları arasında yapılan birinci sanayi planıyla hem sanayide hem de tarımda önemli gelişmeler meydana gelmiştir.⁴ Bu dönemde ekonomide devletçilik politikasının başlamasıyla birlikte tarım üretiminde önemli gelişmeler kaydedilmiş ve tarımın milli gelir içindeki payı %42, ihracattaki payı ise %85'e ulaşmıştır. Ancak 1939 yılında başlayan 2. Dünya savaşıyla birlikte tarım sektörü de olumsuz yönde etkilenmiştir. Tarımsal üretimde azalma olmuş ve bazı ürünlerde kıtlık sorunu yaşanmıştır. 1950-1953 yılları arasında tarımda, traktör sayısının artırılması ve buna bağlı olarak tarım alanlarının genişlemesi ve doğal koşulların da iyi olmasıyla birlikte üretim de artış meydana gelmiştir.⁵

1960'lı yıllara gelindiğinde yoğun tarım dönemine geçiş hazırlıkları yapılmıştır. Ekim alanları azaldığı için, üretim artışına yönelik hedefler konulmuştur. 1963 yılında planlı kalkınma dönemine geçiş yapılmış ve tarımsal verimlilikte artışın

³Zeynep Dernek, **Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler**, S.1, C.1, Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Isparta, s.2-3,8, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/308845> , 04.03.2018

⁴Cennet Oğuz ve Zeki Bayramoğlu, **Tarım Ekonomisi**, 1. Basım, Konya, Atlas Akademi, 2014, s.27; Dernek, **a.g.m.**, s.3

⁵ Dernek, **a.g.m.** s.3,5

sağlanması en önemli hedef olmuştur.⁶ Bunun yanında, tarımsal işletme yapısının ıslah edilmesi, tarıma dayalı yapılan sanayi üretim girdisinin yurt içinden temin edilmesi, tarımsal üretim ve fiyatta dengenin sağlanması, tarımda teknolojinin etkin kullanımının sağlanması, çiftçi gelirlerinin artırılması ve işsizliğin azaltılması, tüketicinin beslenme düzeyinin iyileştirilmesi, verimli olan tarım arazilerinde üretime devam edilmesi amaçlanan tarım politikaları arasında yer almıştır.⁷ Ancak 1968-1978 yılları arasında sanayi gelişimine daha fazla önem verilmesi, tarımda planlanan amaçlara kısmen ulaşılmasına neden olmuştur. 1970'lerden itibaren, yaşanan petrol krizi, Kıbrıs savaşı, siyasi istikrarsızlık, döviz darboğazı ekonomide durgunluğa yol açmış ve bunun üstesinden gelebilmek için, 24 Ocak 1980'de alınan ekonomik kararlar uygulanmaya başlanmıştır. Bu durum, Türkiye için bir dönüm noktası olmuş ve liberalleşmeye yönelik alınan kararlardan tarım sektörü de payına düşeni almıştır.⁸

Bu dönemde yapılan desteklemelere bakıldığında, 1929 Dünya ekonomik krizinin neden olduğu yıkımın etkilerini azaltmak amacıyla öncelikle 1932 yılında buğday fiyatının desteklenme politikası etkili olmuştur. Zamanla ürün desteği artarak 1960'larda ürün sayısı 7'ye çıkmıştır. Sırasıyla: 1962'de kuru incir ve kuru üzüm; 1965'te fındık; 1966'da pamuk tiftik, zeytinyağı; 1968'de antepfıstığı; 1975'e gelindiğinde ise ürün sayısı biraz daha artarak 19'a yükselmiştir. Mısır, arpa, yapağı, yaş koza ve canlı hayvan gibi çeşitli tarımsal ürünler de destekleme kapsamında yer almıştır. Fiyat desteklemesiyle ödenen fonların tarıma katma değer oranına bakıldığında ise, 1970'lerin başında %11.5 iken, 1975-1977 arasında % 21.8'e yükselmiş ve 1978-1980 arasında ise %17.2'ye düşmüştür. 1980'lerden sonra hem

⁶Mim Sertaç Tümtaş, **Kentsel Yoksulluğa Bir Neden: Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Diyarbakır'da Yarattığı Yoksulluk**, S.25, C.2, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 2016, s.86, http://www.todaie.edu.tr/resimler/ekler/491d22ed804997b_ek.pdf?dergi=Cagdas%20Yerel%20Yonetimler%20Dergisi, 10.04.2018

⁷Bahar Şanlı ve Onur Gülbahar, **1980 Sonrası Dönemde Türkiye'de Tarımın Geleceği ve Uygulanan Tarım Politikaları**, S.22, Journal of Qafqaz University, 2008, s.137, https://www.academia.edu/5431338/1980_Sonras%C4%B1_D%C3%B6nemde_T%C3%BCrkiyede_Tar%C4%B1m%C4%B1n_Geli%C5%9Fimi_ve_Uygulanan_Tar%C4%B1m_Politikalar%C4%B1_Development_of_Agriculture_in_Turkey_and_Agricultural_Policies_Applied_After_1980 10.04.2018

⁸ Dernek, **a.g.m.** s.5

ürün kapsamı azaltılmış hem de ödenen fonların katma değer oranı giderek azalmıştır.⁹

Tarıma destek olarak verilen kredilerde, kamu kurumu olarak “T.C. Ziraat Bankası,” 1935’te örgütlenen “Tarım Kredi Kooperatifleri (TKK)” ile bu tarihte kurulmaya başlayan “Tarım Satış Kooperatifleri (TSK)” etkili olmuştur. Bunların dışında, “Et-Balık Kurumu (EBK)” ve “Süt Endüstri Kurumu (SEK)” gibi Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) cüzi miktarda tarım kredisi vermiştir. T.C. Ziraat Bankası İle TKK arasında iş bölümünün olması, T.C. Merkez Bankası’nın 1980’e kadar tarımı finanse etmede çok önemli bir yere sahip olması, faiz oranlarının tarım lehine düşük tutulması, hükümetlerin vergi ve yatırım politikalarıyla tarımı desteklemesi gibi politikalar tarım üretiminde büyük rol oynamıştır.¹⁰

3.2 1980-2000 Dönemi Tarım Politikaları

1980’de alınan ekonomik kararlarla birlikte serbest ekonomiye geçiş süreci başlamış ve beraberinde ekonomik ve sosyal yapıda büyük bir değişim kendini göstermiştir. Bu değişim tarım sektörünü de etkilemiş ve tarım ürünlerindeki taban fiyat artışların düşük tutulması, destekleme alım miktarlarının azaltılması, ödemelerin belli dönemlerde yapılması gibi kararlar alınmıştır.¹¹ 1980 öncesinde tarım sektörüne girdi sübvansiyonlarının verilmesi, düşük faizli kredinin sağlanması ve taban fiyat uygulamasının yapılması yaşanan enflasyonların nedeni olarak görülmeye başlanmıştır. Bundan dolayı, devlet tarım piyasalarına yönelik destekleyici ve koruyucu yöndeki müdahalelerinin alanını kısıtlamıştır. Bu dönemde tarım sektörüne yönelik politikalarda genellikle yapısal sorunlara çözüm getirilmemiş ve fiyat ağırlıklı destekleme politikasıyla hareket edilmeye çalışılmıştır.¹² 1980’den sonra ekonomi politikalarının değiştirilmesiyle destekleme politikaları çoğunlukla ikinci planda yer almış ve desteklenen ürün sayısı giderek

⁹Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. s.328

¹⁰ Kazgan, **a.g.e.**, s.324,329,,330

¹¹ Dernek, **a.g.m.**, s.5

¹² Neslihan Yalçinkaya, M. Hakan Yalçinkaya ve Coşkun Çılbant, **Avrupa Birliği’ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi**, C.13, S.2, Yönetim ve Ekonomi, Manisa, 2006, s.103, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/yonveek/article/viewFile/5000069149/5000064053> , 11.04.2018

azalmıştır. Buna göre, 1980 öncesinde 29; 1980’de 22; 1985’te 13 ve 1990’da ise 10 ürün desteklenmiştir. 1991 ve 1992 yılında desteklenen ürün sayısı tekrar artırılmış ve ürün sayısı sırasıyla 24 ve 26 olmuştur. 1994’te alınan yeni ekonomik kararlarla birlikte fiyat bazlı desteklemeler sadece tahıl, tütün ve şeker pancarı ile sınırlı kalmıştır.¹³

5 Nisan 1994’te “Ekonomik Önlemler ve Uygulama Planının” yürürlüğe girmesiyle birlikte ekonomide devlet desteğinin olduğu bir yapıdan, piyasa ekonomisinin etkili olduğu bir devlet yapısına geçilmiştir. 5 Nisan Kararları ve IMF’nin etkisiyle tarım ürünlerinde özel sektörün etkinliğinin artırılması ve dünya piyasalarına uyum gösterilmesi gibi politikalar izlenmiştir. Ama teknik, ekonomik ve sosyal bakımdan birçok sorunun olmasından ötürü bu politikalardan olumlu sonuç alınamamıştır.¹⁴

14 Aralık 1998 tarihinde ise “Ekonomik Krize Çözüm Paketi” oluşturulmuştur. Bu çerçevede, tarım piyasalarında Dünya Ticaret Örgütü Anlaşmasının etkisiyle devlet müdahalelerinin en az düzeye indirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Türkiye’nin izlediği politikalar arasında AB’yle üyelik müzakerelerini ilerletme çabası ve AB’nin tarımsal yapısına uyum sağlama çalışmaları da yer almıştır. Anlaşılacağı gibi, iç dinamikler haricinde Türk tarım politikasını etkileyen dış etkenler de bulunmaktadır. Dünya Ticaret Örgütü, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya bankası ve Avrupa Birliği bunların başında gelmektedir.¹⁵

Türkiye’nin AB’ye aday olma süreci 1999 yılında başlamış olup, bu senenin sonunda “IMF ile Stand by Anlaşması” imzalanmıştır. Anlaşma neticesinde Türk tarım politikalarında yapılan değişikliklerle beraber yeni bir süreç başlamıştır.¹⁶ IMF

¹³Sibel Tan, Mehmet Hasdemir ve Bengü Everest, **Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları**, International Conference On Eurasian Economies 2015,s.266, <https://www.avekon.org/papers/1444.pdf>, 28.04.2018

¹⁴ N. Yalçinkaya, Çilbant ve M. Yalçinkaya, **a.g.m**, s.104-105

¹⁵ Neriman Yörür, **1990 Sonrası Türkiye’de Uygulanan Kırsal Alan ve Tarım Politikaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme**, 2010, s.3-4, http://www.spo.org.tr/resimler/ekler/c8ce55163055c4d_ek.pdf 11.04.2018

¹⁶Yörür, **a.g.m**, s.7

Niyet Mektubu kapsamında yapılan tarım politikalarındaki bu değişiklikler şu şekilde belirtilebilir:

- Girdi ve çıktı desteğinin kaldırılıp, yerine doğrudan gelir desteğine geçilmesi,
- Tütün, şeker pancarı ve hububat fiyatlarının dünya fiyatları düzeyinde olması ve verilen desteklerin zaman içinde kaldırılması,
- Bazı tarım ürünlerinde hükümet adına destekleme alımı gerçekleştiren Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerinin özerklik kazanmasına dair kanun çıkartılması,
- Çiftçilere verilen kredilerin zamanla kaldırılması,
- Gübre ve diğer girdi sübvansiyonlarının kaldırılması yapılan değişikliklerdendir.¹⁷

Tarımda özelleştirmeye birlikte SEK'in ve EBK'nın özelleştirme/kapatma süreci başlatılmış, Çay-kur'un yeri önemli oranda özel çay şirketlerine bırakılmış, TEKEL işletmeciliği özelleştirilmiş, TSKB'ye verilen kamu desteği bırakılmış ve TSKB özerk kooperatiflere dönüştürülmüştür. Ayrıca, kimyasal gübre desteği ile Türkiye Gübre Sanayi A.Ş (TUGSAŞ); tarımsal makine/teçhizat desteği ile Türkiye Zirai Donatın Kurumu (TZDK); üreticiye damızlık, fidanlık, tohumluk temin etmek amacıyla girdi fiyatlarını piyasa fiyatlarının altında tutarak tarıma destek veren Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) ve üreticilere örnek olmak için devlet üretme çiftliklerinin olması tarım için büyük önem taşımaktaydı. Ama bunların hepsi de özelleştirme sürecine dahil edilmiştir. Böylelikle, tarıma yapılan destekler son bulmaya başlamıştır. Bu konuyla ilgili tek olumlu gelişme ise desteklemeler yoluyla aşırı üretimi yapılan tütün, çay, fındık gibi ürünlerin yerine alternatif ürün üretiminin yapılması ve bu ürünlerdeki stok imhasının sona ermesidir.¹⁸

¹⁷N. Yalçinkaya, Çılbant ve M. Yalçinkaya, **a.g.m**, s.106

¹⁸ Kazgan, **a.g.e**, s,334,337

3.3 2000 Yılı Sonrası Tarım Politikaları

Türk tarım politikasında, 2000 yılından önce çoğunlukla yapısal sorunlara çözüm üretemeyen, kısa vadeli, siyasi duruma bağlı ve fiyat ağırlıklı destekleme politikası izlenmiştir. Yapılan desteklemeler, iç ve dış talep dikkate alınmadan iktisadi ve siyasi ağırlıklı olarak yapılmıştır. İzlenen bu politikaların bütçeye yük olması, politikaların etkinliğinin olmayışı, desteklerin yerine ulaşamaması, gelir dağılımının dengeli olmayışı, fiyat politikasında politik seçimlerin öncelikli olması ve tarımla ilgili yapılan anlaşmaların yükümlülükleri, tarım sektöründe reformun yapılmasını zorunlu kılmıştır.¹⁹

Bu dönemde önemli olan diğer bir konu, Türkiye'nin AB'yle yürüttüğü tam üyelik müzakereleridir. Bu bağlamda tarım konusu da AB ve Türkiye arasında görüşülen önemli bir konu olmuştur. "Türkiye'nin tarımsal yapısındaki sorunlar AB ile önemli bir sorun oluşturmuş ve Avrupa Birliği bu süreçte Türkiye'nin tarım politikalarının Ortak Tarım Politikalarıyla uyumlu olması şartını aramıştır."²⁰ AB'ye üyelik süreci beraberinde tarımsal reformlar yapılmasını da zorunlu kılmıştır

2000 yılından sonra tarım politikalarındaki reformların başında Dünya Bankası ile yapılan "Ekonomik Reform Kredisi Anlaşması" ile birlikte faaliyete geçirilen "Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)" yer almaktadır. Bu proje 2001'de uygulanmaya başlanmış ve bununla birlikte radikal değişiklikler yapılarak bütün tarımsal fiyat ve kredi desteklemeleri ile girdi sübvansiyonları kaldırılıp yerine Doğrudan Gelir Desteğine (DGD) geçiş yapılmıştır.²¹ Böylelikle, tarımda Doğrudan Gelir Destekli bir politika uygulanmaya başlanmış ve tarımsal destekler içinde DGD ödemelerinin payı sürekli artış göstermiştir.²² Dünya Bankası ve IMF'nin dayattığı

¹⁹Canan Abay vd, **Türkiye'de Tarım Politikalarında Değişim**, ZMO, s.1-2 http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/1ce689121e39821_ek.pdf?tipi, 11.04.2018

²⁰ Akın Olgun "AB'de Ortak Tarım Politikasının Geçmişi, Reformlar, Mevcut Durum, Geleceği ve Türkiye'nin Uyum Açısından Değerlendirilmesi" **Türk Tarım Politikasının Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasına Uyum**, Ed. Erdoğan Oktay ve Renan Tunalıoğlu, Ankara, TEPEGE, 2005 <http://www.tepge.gov.tr/dosyalar/yayinlar/cf1d35f128c04b52aa43c711f7eb6b72.pdf>, 25.04.18

²¹ Sibel Tan vd, **Türkiye'de 2000 Yılı Sonrası Uygulanan Tarım Politikaları: Tarım Reformu Uygulama Projesi – ARIP**, Türkiye İx. Tarım Ekonomisi Kongresi, Şanlıurfa, 2010, s.973, <http://www.tarimsiv.com/wp-content/uploads/2017/03/972-976.pdf>, 24.04.2018

²²Hasan Yılmaz, Vecdi Demircan, ve Zeynep Dernek, **Türkiye'de 2000 Yılı Sonrası Uygulanan Tarım Politikalarının Yansımalarına İlişkin Üretici Görüşleri Üzerine Bir Araştırma**, C.1, S.2,

ayrıca ABD ve AB'nin de istediği DGD politikasıyla birlikte (tarımda bütün devlet desteklerinin kaldırılması) tarımın “ölüm fermanı” da imzalanmıştır. Bunun sonucunda, köylü toprağını terk edip kente göç etmiş ve tarımda yıllık büyüme hızı %1'in altında kalmıştır.²³

2001'de uygulanmaya konulan Tarım Reformu Uygulama Projesinden sonra 2006 yılında “5488 sayılı Tarım Kanunu” çıkartılmıştır ve bu kanunla beraber fark ödemesi destekleri, hayvansal üretim için gerekli olan destekler, kırsal kalkınma destekleri, tarım sigortası destekleri, 2004'ten sonra farklı zamanlarda uygulanan “alan bazlı destekler (mazot-gübre, toprak analizi, organik tarım-iyi tarım uygulamaları, sertifikalı tohum ve fidan kullanımı, çevre amaçlı tarım alanlarının korunması (ÇATAK))” bu kanun kapsamında faaliyete geçirilmiştir.²⁴

2015 yılında ise “8294 sayılı Bakanlar Kurulu” kararının çıkartılması ile Çiftçi Kayıt Sisteminde kayıtlı bulunan, işletme hacmi 5 dekar ya da bundan küçük olan ve sebze, meyve, süs bitkisi ile ıtri- tıbbi-aromatik bitki yetiştiren çiftçilere 2016 yılından itibaren 100TL/da destek verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁵ Buna ek olarak, 2016 yılında bitkisel ve hayvansal üretimde büyük bir yere sahip olan gübre ve yem girdi maliyetlerinin düşürülmesi için KDV oranları “6663 sayılı Kanun” ile kaldırılmıştır.²⁶

Tarımsal destekleme politikası kapsamında, 2017 yılında ise “10465 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı” çıkartılmış ve “Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli” kapsamında bitkisel üretim alanında ilçe seviyesinde havza bazlı yeni bir uygulamaya geçilmiştir. Hayvancılık desteklerinde de il ve bölgelere

Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Isparta, 2006, s.61, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/308930>, 11.04.2018

²³ Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler, (1929-2009) “Ekonomi Politik” Açısından bir İrdeleme**, 5. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., s.262

²⁴Kalkınma Bakanlığı, “2015 Yılı Programı”, **Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)**, Ankara, 2014, s.235-236, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/24/2015_program%C4%B1_15_122014.pdf, 05.05.18

²⁵Kalkınma Bakanlığı, “2016 Yılı Programı”, **Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)**, s.256, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/25/2016_Program%C4%B1.pdf, 05.05.18

²⁶Kalkınma Bakanlığı, “2017 Yılı Programı”, **Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)**, s.256, s.234 http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/26/2017_Program%C4%B1_ResmiGazeteNushas%C4%B1.pdf, 05.05.18

özgü desteklerin artırılması sağlanmış ve son olarak su ürünlerinde kıyı balıkçılığın kayıt altına alınması ve desteklenmesi yapılmıştır.²⁷

Bu genel açıklamalardan sonra 2000 yılından itibaren tarımsal destekleme politikaları ele alınacaktır.

3.3.1 Tarımsal Reform Uygulama Projesi (TRUP)

2001 yılında uygulanmaya konulan TRUP'ın birer parçası olan doğrudan gelir desteği, kooperatif ve birlikler ile alternatif ürün projesi bunun yanında yeni politikaların kamuya bildirilmesi, koordinasyonun sağlanması ve buna dair destek hizmetlerinin oluşturulması bu proje kapsamında bulunmaktadır. Doğrudan gelir desteği-çiftçi kayıt sistemi projenin en önemli bileşenleridir.²⁸ Bu projenin yürütülebilmesi için Dünya Bankasından 600 milyon (ABD doları) kredi alınmıştır.²⁹

3.3.1.1 Doğrudan Gelir Desteği

DGD, çiftçilerin üretim kararlarına ve piyasaya etkisi çok az olan bir destekleme sistemidir. Temel amacı üretim ve ticaret üzerindeki karmaşıklığı azaltmak ve piyasaya hareketlilik sağlamaktır.³⁰ Doğrudan Gelir Desteğinin iki uygulama şekli bulunmaktadır: İlki, üretime belli bir derece bağlı doğrudan gelir ödemesi, diğeri üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemesidir. Bağımsız gelir ödemelerinde devlet geçmişteki belli bir tarihe bakarak ekim alanı ve verim seviyesine göre ödeme yapmaktadır. Burada piyasa fiyatı ve üreticilerin üretim miktarı dikkate alınmamaktadır. Üretime belli derecede bağımlı olan doğrudan gelir

²⁷Kalkınma Bakanlığı, “2018 Yılı Programı”, **Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)**, Ankara, 2018, s.213, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/27/2018_Y%C4%B1l%C4%B1_Program%C4%B1.pdf, 05.05.18

²⁸Halil İbrahim İnan ve Tahsin Yomralıoğlu, **Türkiye’de Tarım Reformu Uygulamalarının Konumsal Veri ve Bilgi İhtiyacı Açısından İrdelenmesi: Trabzon Örneği**, C. 12, S. 4, Tarım Bilimleri Dergisi, Ankara, 2006, s.314, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/15/189/1453.pdf>, 25.04.2018

²⁹ Kalkınma Bakanlığı “Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)”, **Yıllık Programlar**, s.199, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/9/2005_Y%C4%B1l%C4%B1_Program%C4%B1.pdf, 25.04.2018

³⁰ Mehmet Menek ve Halil Kızılaslan **Doğrudan Gelir Desteğinin Üreticiler Üzerine Etkisi (Tokat İli Merkez İlçe Örneği)**, C.25, S.1, GÖÜ. Ziraat Fakültesi Dergisi, Tokat, 2008, s.54, http://ziraatdergi.gop.edu.tr/Makaleler/1832139696_53-62.pdf, 28.04.2018

ödemelerinde ise ödeme yapılacak üreticilere bazı koşullara göre telafi edici ödemeler ve fiyat farkı ödemeleri yapılmaktadır.³¹

DGD, 2000 yılında Bakanlar Kurulu'nun 267 sayılı kararı ile yürürlüğe girmiştir. Bununla birlikte dört bölgede pilot uygulamasına geçilmiş olup, 2001 yılında ödemelere başlanmıştır. DGD ödemelerin yapılma şartı ise arazilerin tapulu olması ve 1-500 dekara kadar toprağın olmasıdır. Bu durumda, ortakçılık ve kiralama yoluyla toprağı işleyenler ve tapusuz toprak işleyenler bu ödemelerden yararlanamamıştır. DGD'nin araziye bağlı bir ödeme sistemi olması, tapusu olan ama tarımla ilgilenmeyen kişilerin gelir desteği talep etmesine yol açmıştır.³²

DGD pilot bölge uygulaması kapsamında Ankara'nın "Polatlı İlçesi, Antalya'nın Serik ve Manavgat İlçeleri, Adıyaman'ın Merkez ve Kahta İlçeleri" ile son olarak Trabzon'un Akçaabat ve Sürmene İlçeleri yer almıştır. Ödemeler 500m²'den büyük olan alanlar için dekara tamamlanarak yapılmıştır. 500m²'den küçük araziler ise dikkate alınmamıştır. Ödemeler, her çiftçiye 199 dekara kadar olan alanlarda, dekar başına 5 ABD dolarının (Türk Lirasıyla) verilmesi şeklinde belirlenmiştir.³³

DG uygulamaları, Türkiye tarıma artı bir değer katmaktan ziyade Türk tarımı olumsuz etkilemiştir. Bu bağlamda DGD ile fakir olan çiftçinin geliri artış göstermemiştir. DGD ödemelerinde çiftçinin gelir düzeyi dikkate alınmamış ayrıca araziye bağlı olarak yapılan bu ödemelerin bölgeler, işletmeler ve ürünler arasında bir denge oluşturmadığı belirtilmiştir.³⁴

Yine 1999'da 4,2 milyar dolar seviyesinde bulunan tarım desteği 2002 yılına gelindiğinde 1,2 milyar dolar düzeyine düşmüştür. Kredi, gübre desteği ve Tarım

³¹"Doğrudan Gelir Desteği: Tarımsal Destek Mi, Yoksulluk Yardımı Mı?" ZMO, http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=147&tipi=5, 25.04.2018

³²Sinem Yapar, **Türkiye'de Tarımsal Ekonomi ve "Desteklememe" Politikasının Bir Aracı Olarak Doğrudan Gelir Desteği Sistemi**, C.5, S.2 Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 2005 s.33, <http://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/file/aralik2005/2.pdf>, 25.04.2018

³³ZMO, "Hedef Çiftçilere Pilot Bölgelerde Doğrudan Gelir Desteği Yapılması ve Kayıt Sisteminin Oluşturulmasına İlişkin Uygulama Tebliği", http://www.zmo.org.tr/mevzuat/mevzuat_detay.php?kod=128, 25.04.2018

³⁴Hasan Yılmaz, Vecdi Demircan ve Zeynep Dernek, **Türkiye Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları (Isparta İli Üreticileri Açısından Bir Değerlendirme)**, C.9, S.2, Doğu Üniversitesi Dergisi, 2008, s.263, [Http://Journal.Dogus.Edu.Tr/Index.Php/Duj/Article/View/73/88](http://Journal.Dogus.Edu.Tr/Index.Php/Duj/Article/View/73/88), 28.04.2018

Satış Kooperatif Birlikleri'ne yapılan destekler kaldırılmış ve DGD'nin payı ise 2002'de yıl %78 düzeyine çıkarılmıştır.³⁵ Ancak "2006-2010 Tarım Kanunu ve Strateji Belgesi"nde DGD'nin bütçe içindeki payının %78'den, %45'e düşürülmesi kararlaştırılmıştır. 2008 yılında ise DGD uygulamasına son verilmiştir.³⁶

Bunun dışında önemli olan diğer bir konu DGD'ye bağlı olarak oluşturulan Çiftçi Kayıt Sistemidir. Bu sistem, çiftçilerin kayıt altına alındığı ve yapılan tarımsal faaliyetlere bağlı olarak tarımsal destekleme programlarının, denetlenmesi, raporlanması ve takip edilmesi; sağlıklı, doğru bir şekilde değerlendirilip ona göre tarım politikalarının izlenilmesi için oluşturulan bir veri tabanı sistemidir.³⁷

3.3.2 Alan Bazlı Tarımsal Destekler

Alan bazlı destekler içinde Doğrudan Gelir Desteği, gübre ve mazot desteği, iyi tarım uygulamaları-organik tarım desteği, bitkisel üretim yapan küçük aile işletmelerine yapılan destekler ve toprak analiz desteği bu kapsamda yer alır.

2001-2008 yılları arasında devam eden Doğrudan Gelir Destekleri (DGD) alan bazlı ödemelerin içindeki en büyük payı oluşturmuştur. DGD ödemeleriyle tarımsal üretimin yapıldığı alan üzerinden her sene dekar başına destek ödemesi yapılmıştır. Burada amaç, çiftçi kayıt sisteminde kayıtlı olan çiftçilerin maliyetlerini azaltmak ve üretimde devamlılığın olmasını sağlamaktır.³⁸

DGD ödemelerinin 2003 senesiyle birlikte arazinin büyüklüğüne göre yapılması, üreticiden çok toprak sahibi olanlar için fayda sağlamıştır. Ödeme yapılacak arazi, 200 dekar ile en üst limit 500 dekar olarak belirlenmiş ve yapılan ödemeler de zamanla azaltılmıştır. 2003-2004'te dekar başına 16 TL, 2005-2006

³⁵ ZMO, a.g.y.

³⁶ Tan, Hasdemir ve Everest, **a.g.m.**, s.266

³⁷ "Çiftçi Kayıt Sistemi Yönetmeliği", Resmi Gazete, 27.04.2014, S. 29012, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/05/20140527-5.htm>, 28.04.2018

³⁸ E. Emrah Hatunoğlu ve Feyza Eldeniz, **2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm Politikaları**, Kalkınma Bakanlığı, s.17 http://tarim.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/Yayin_E.Hatunoglu_F.Eldeniz.pdf, 28.04.2018

yıllarında dekar başına 10 TL ve 2007’de ise dekar başına 7 TL ödeme gerçekleştirilmiştir.³⁹

Tablo 3.1. Alan Bazlı Desteklerin Dağılımı, (cari fiyatlarla, milyon TL)

	Alan Bazlı Tarımsal Destek Ödemeleri	Doğrudan Gelir Desteği	Organik Tarım-İyi Tarım-toprak analizi*	Mazot Desteği	Gübre Desteği	Sertifikalı Tohum ve Fidan Kullanım ı	ÇATAK (Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunması	Fındık	Alternatif Ürün Ödemeleri	Telafi Edici Ödemeler	%
2001	621	500	-	-	121	-	-	-	-	-	60
2002	1877	1877	--	--	-	-	-	-	-	-	82
2003	2530	2530	-	-	-	--	-	-	-	-	83
2004	2480	2125	-	355	-	-	-	--	-	-	80
2005	2409	1673	-	410	270	-	-	-	-	56	65
2006	2759	2653	-	-	-	37	2	-	-	67	58
2007	2607	1640	10	480	345	50	3	-	-	79	46
2008	2124	1140	-	492	352	56	5	-	-	79	36
2009	1247	-	13	469	596	85	6	-	4	74	26
2010	2056	--	81	512	622	90	9	652	9	81	35
2011	2189	-	150	508	621	86	30	709	8	90	38
2012	2379		172	581	695	98	17	710	1	99	31
2013	2 435	-	154	607	718	76	40	720	-	123	28
2014	2699	-	192	646	779	118	50	788	1	125	29 .5
2015	3005	-	230	700	830	180	82	850	-	133	30 .1
2016	3304	-	321*	720	880	213	135	850	-	186	28 .8
2017 **	3180	-	295	700	800	225	140	835	-	185	24 .9

*2016 yılından itibaren Küçük İşletme Desteği verilmektedir. Bu destek, organik-iyi tarım-toprak analizi kapsamında yer almaktadır.

**2017 verileri geçici verilerdir.

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, **Yıllık Programlardan** derlenmiştir;

E. Emrah Hatunoğlu ve Feyza Eldeniz, **2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Sektöründe Yapısal**

Dönüşüm Politikaları, Kalkınma Bakanlığı, s.18 http://tarim.kalkinma.gov.tr/wpcontent/uploads/2015/01/Yayin_E.Hatunoglu_F.Eldeniz.pdf, 28.04.2018

Tablo 3.1’de, 2001-2017 yılları arasında alan bazlı yapılan tarımsal destekleme verileri yer almaktadır. DGD ödemeleri uygulamada olduğu yıllarda ödemeler içinde en büyük payı almış, 2008 yılında ise sona ermiştir. Mazot ve gübre

³⁹Hatunoğlu ve Eldeniz, **a.g.e**

desteği ise 2007 yılına kadar süreklilik arz etmemiş, 2007'den sonra ise düzenli bir destekleme sağlanmıştır. Mazota ilk defa 2004 yılında destekleme yapılmış ve 2003-2017 döneminde mazot maliyetinin ortalama %16'sı desteklenmiş olup üreticilere 7,5 milyar lira ödeme yapılmıştır. 2018 yılında ise çiftçilerin kullandığı mazotun yarısının ödeneceği ifade edilmiştir. ⁴⁰

Mazot desteği, üreticinin girdi maliyetinin küçük bir bölümünü karşılamakta ve girdi fiyatı, ürün fiyatından fazla olmaktadır. ⁴¹ Gübre desteği 2007 yılından itibaren düzenli olarak ödenmeye başlanmıştır. Organik tarım-iyi tarım-toprak analizi desteği 2007'de başlamış ve 2009'da sonra destekler artırılmıştır. Sertifikalı tohum ve fidan kullanımı desteğine 2006 yılında başlanmış ve 2014 yılından sonra destekte büyük artış olmuştur. "2014-2015 yılında bakliyat üretiminin artırılması için sertifikalı ürün desteği ve fark ödemeleri artırılmıştır."⁴² Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunmasına (ÇATAK) yönelik yapılan desteklerle toprağın ve suyun niteliğinin korunması, erozyonun engellenmesi, doğal kaynakların devamlılığının sağlanması ve tarımdan kaynaklı olumsuz etkilerin azaltılması hedeflenmektedir.⁴³ ÇATAK'a yönelik destekler 2006'da az bir ödeme yapılarak başlanmış ancak son zamanlarda destekler artırılmıştır. Fındık desteklemesi için yapılan ödemeler ise 2010'da başlamıştır. Telafi edici ödemeler, 2015 yılından itibaren ödenmeye başlanmış ve son yıllarda bu kalemdede artış yapılmıştır. Alan Bazlı Destekleme ödemelerinin toplam destekleme içindeki payı, DGD ödemelerin etkili olduğu süre zarfında desteklemelerin yarısından fazlasını oluştururken, 2007'den sonra azalmaya başlamış ve 2016 yılında %28,8 olmuştur.

Mazot ve gübre desteği bütün ürünler için değil, sadece belirlenmiş ürünler için verilmektedir. Bu ürünler: kırmızı mercimek, aspir, yağlık ayçiçeği, soya fasulyesi, dane mısır, patates, soğan, kanola, fındık, çay, yem bitkileri, kuru fasulye

⁴⁰Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, "Tarımda Sadece Bugünü Değil, Geleceği de Öngörüp Faaliyetlerimizi O Yönde Sürdürüyoruz", <https://www.tarim.gov.tr/Haber/1409/Tarimda-Sadece-Bugunu-Değil-Gelecegi-De-Ongorup-Faaliyetlerimizi-O-Yonde-Surduruyoruz>, 06.05.2018

⁴¹Sevgi Tüzün Rad ve Güzide Aslan, **2002-2017 Yılları Arasında Tarım Politikaları ve Uygulamaları**, C.4 S.2, Social Sciences Studies Journal, Mersin, 2018, s.1

⁴²Kalkınma Bakanlığı, "2016 Yılı Programı", **a.g.e.**, s.256

⁴³Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, "ÇATAK", <https://www.tarim.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Tarla-Ve-Bahce-Bitkileri/CATAK>, 06.05.18

buğday, nohut, arpa, çavdar, yulaf, tritikale, çeltik, pamuk, diğer bazı ürünler ve nadas alanlarıdır.⁴⁴ 2018 yılı mazot ve gübre desteği 2019 yılında ödenmeye başlanmıştır. Verilen toplam destek miktarının içinde mazot desteği 2 milyar 331 milyon TL ve gübre desteği 540,9 milyon TL olmak üzere toplam 2 milyar 872 milyon TL'dir. Destek alan çiftçi sayısı ise 2 milyon 126 bin 968'dir.⁴⁵

Tablo 3.2: Mazot ve Gübre Desteği (2018)

	Ürünler	Mazot Desteği (TL/da)	Gübre Desteği (TL/da)	Toplam (TL/da)
1	Buğday, Arpa, Çavdar, Yulaf, Tritikale	15,00	4,00	19,00
2	Çeltik, Pamuk	40,00	4,00	44,00
3	Nohut, Mercimek, Kuru Fasulye	14,00	4,00	18,00
4	Aspir	12,00	4,00	16,00
5	Yağlık Ayçiçeği, Soya Fasulyesi, Dane Mısır, Patates	19,00	4,00	23,00
6	Kanola (Kolza), Soğan, Yaş Çay, Fındık, Yem Bitkileri ve Diğer Ürünler	10,00	4,00	14,00
7	Nadas	6	-	6

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, Mazot, Gübre ve Toprak Analiz Desteği, <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler/Alan-Bazli-Destekler/Mazot-Gubde-ve-Toprak-Analizi-Destegi>, 20.05.2019

Tablo 3.2'de gübre desteğinin bütün ürünlerde sabit olduğu ve mazot desteğinin ise ürünlere göre değiştiği görülmektedir. En fazla destek çeltik ve pamuk ürünlerine yapılmıştır.

⁴⁴Tarım ve Orman Bakanlığı, "Mazot, Gübre ve Toprak Analiz Desteği", <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler/Alan-Bazli-Destekler/Mazot-Gubde-ve-Toprak-Analizi-Destegi>, 20.05.2019

⁴⁵"Çiftçilere Mazot ve Gübre Destek Ödemeleri Yarın Başlıyor", NTV, 21.02.2019, <https://www.ntv.com.tr/ekonomi/ciftcilere-mazot-ve-gubre-destek-odemeleri-yarin-basliyor,r7kzMJ6va0SG6lpjRHDhsw>, 20.05.2019

Girdi maliyetleri üretimi olumsuz yönde etkilemektedir. Bunun başında ise gübre ve mazot maliyetleri gelmektedir. Gübre fiyatları 2017 yılına göre 2018’de ortalama %40 artış göstermiştir. 2016-2018 döneminde %51 oranında yükselmiştir. Mazot fiyatlarında da 2016-2018’de %51 oranında artış olmuştur. Mazotun litresi 2016’da 3,84 TL iken, Mart 2019’da 6.37’ye yükselmiştir.⁴⁶ Türkiye, Mazot, gübre, yem gibi girdilerde büyük oranda dışa bağımlıdır.⁴⁷

3.3.3 Alternatif Ürün Desteği

Alternatif ürün desteği ile arz fazlası bulunan ürünlerin, destekleme alımları kapsamında bütçeye yük olması nedeniyle üretim alanının daraltılması ve onun yerine başka ürünlerin üretimin yapılması amaçlanmıştır. Örneğin; üretimin fazla olduğu fındık, tütün ve şekerpancarı gibi ürünlerin ekim alanlarının azaltılması ve bunun yerine üretimi yeterli olmayan ayçiçeği, kırmızı mercimek, mısır, yem bitkileri ve soya gibi ürünlerin yetiştirilmesi için alternatif ürün desteğine başvurulmuştur.⁴⁸

Türkiye’de 2000 yılı öncesinde üretim miktarına yönelik politikaların düzeltilmemesi, bazı ürünlerde aşırı üretim fazlalığının oluşmasına yol açmıştır. Mesela, 1990-1994 yıllarında tütün üretiminin çok olması ihtiyaç fazlasının imha edilmesiyle sonuçlanmış ve bu durum kaynak israfının da bir göstergesi olmuştur. Bunu engellemek için 2002 yılında tütün ve benzeri ürünlerde destekleme alımları son bulmuş ve çiftçilerin bu durumdan olumsuz etkilenmemesi için de alternatif ürün projesi hayata geçirilmiştir. Bu proje 2001-2008 döneminde uygulanmıştır. Tütün üretim alanının daraltılmasıyla boş bırakılan arazilere; buğday, mercimek, pamuk, bağ, meyve, ayçiçeği, kuru fasulye, nohut, sebze, tıbbi bitkilerin ve seracılık faaliyetlerinin yapılması düşünülmüştür.⁴⁹

⁴⁶“Türkiye’de Gıda Enflasyonunun Perde Arkası: Gübre ve Mazot Fiyatları Son İki Yılda Yüzde 51 Arttı”, Euronews, 18.03.2019, <https://tr.euronews.com/2019/03/18/turkiyede-gida-enflasyonu-gubre-ve-mazot-fiyatları-son-iki-yılda-yüzde-51-arttı>, 20.05.2019

⁴⁷“Türkiye-Hollanda Kıyaslaması,” Ankara, Ankara Ticaret Barosu, 2014, s.1, https://www.ankaratb.org.tr/lib_upload/T%C3%9CRK%C4%B0YEHOLLANDA%20KIYASLAMA%20SI.pdf, 20.05.2019

⁴⁸Abay vd. **a.g.m.**, s.9

⁴⁹ Güngör Karakaş ve Gülistan Erdal, **Türkiye’de Tütünde Alternatif Ürün Desteği Politikalarının İncelenmesi: Akhisar Örneği**, C.3, S.2, TEAD, 2017,s.40, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/393912>, 28.04.2018

2003-2007 arasında Alternatif Ürün Desteği kapsamında destekleme ödemeleri için başvurular alınmıştır. Bu proje için başvurular “Batman, Bitlis, Adıyaman Bingöl, Malatya, Diyarbakır, Mardin, Hakkari, Van, Siirt ve Muş” dahil 11 şehirde totalde 23 hektarlık bir alanda gerçekleştirilmiştir. Ancak bu proje için sadece “Malatya, Siirt ve Adıyaman” üreticileri başvuruda bulunmuş; “Bingöl, Batman, Van ve Mardin”deki üreticiler ise başvuruda bulunmamıştır. 2006-2007 yıllarında ise başvuruların çoğunluğu Adıyaman’da ve Malatya ile Muş’ta ise çok az miktarda başvuru yapılmıştır. Üreticilerin yeni ürün üretim aşamasına geçişte girdi-bakım-hasat masraflarını gidermek için dekar başına 80 \$ ödeme yapılmıştır. Alternatif Ürün projesiyle 2002-2008 arasında tütün ekim alanında %37 azalma olmuştur. Tütün üretiminde ise buna bağlı olarak yaklaşık %35 azalmıştır. Proje kapsamında verilen destekler de 2007 yılına gelindiğinde giderek azalmış ve 2007’de sadece 44 üretici desteklerden yararlanmıştır.⁵⁰

Üreticilerin yetiştirilecek yeni ürünlerde bilgi sahibi olmaması, pazarlama kaygısı içinde olması projenin amacına ulaşmasını engellemiştir. Ayrıca, alternatif ürün üretimi olarak buğday, kanola, aspir ve ayçiçeği gibi tarımsal ürünlerin üretiminin tercih edilmesi yerine üreticilerin birçoğu hububat üretimini benimsemiştir.⁵¹

Fındık üretiminde de destekleme alımı ve fiyatı desteği politikalarıyla fındık dikim alanı ve üretimi devamlı artmıştır. Bunun neticesinde aşırı üretim sorunu meydana gelmiştir. Bu bağlamda Alternatif Ürün Projesiyle dikim alanlarının sınırlandırılması ve yerine üretim açığı olan ürünlerin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Ancak siyasi kaygılar ve mali sorunlardan ötürü uygulamaya geçilememiş hatta fındık üretimi için yasalar genişletilmiştir. Karadeniz bölgesinde birçok tarım işletmesinin küçük olması ve kadastronun tamamlanmasından ötürü tapusuz fındık arazilerin fazla olması istenilen sonuca ulaşılmasını engellemiştir. Dolayısıyla 2009 yılında yeni bir fındık stratejisi belirlenmiştir. Buna göre fındık yerine katma değeri yüksek olan ürünler yetiştirilecek ve desteklenecek ve üç senenin sonunda ruhsatsız

⁵⁰U. Gül vd, **Alternatif Ürün Projesi Kapsamında Tütün ve Bazı Ürünler Arasında Kârlılık Karşılaştırmaları**, C.6, S.3, Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi, 2009, s.221-222 <http://acikerisim.nku.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.11776/1484/e1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 28.04.2018

⁵¹ U.Gül vd. **a.g.m.** s.222-225

findık arazilerinde üretimin olmayacağı vurgulanmıştır.⁵² Fındık üretimini ruhsatlı alanlarda yapanlara Alan Bazlı Gelir Desteği ve ruhsatın olmadığı alanlarda üretim yapan kişilere ise Alternatif Ürünlere Geçmeleri şartıyla telafi edici ödemelerin yapılmasına karar verilmiştir.⁵³

Fındık ve tütün dışında ekim alanları daraltılan bir diğer ürün ise şeker pancarıdır. 2001 yılında çıkarılan Şeker Kanunu ile şeker fabrikaları özelleştirilme sürecine girmiştir. Bununla birlikte şeker üretiminde ve pazarlamasında kota usulü uygulanmış ve bu uygulamayla birlikte şeker pancarı ekim alanları da azalmaya başlamıştır. Alternatif ürün olarak ithal edilen mısırdan elde edilen Nişasta Bazlı Şeker üretimine büyük imkan verilmiştir.⁵⁴ 2014-2015 yılında Şeker Kurulu, Nişasta Bazlı Şekerler için kotanın artırılmasına yönelik kararlar almıştır. Böylelikle 250.000 ton olan Nişasta Bazlı Şekerlerin kotasının %30 düzeyinde artırılması kararı verilmiştir.⁵⁵ Mısır dışında ayrıca ayçiçeği, soya fasulyesi ve yem bitkisi de alternatif ürünler içinde yer almıştır.

Son olarak, alternatif ürün kapsamında patates siğili hastalığı ve çay budama tazminatı ve masrafları yer almaktadır. Bu ürünlere yönelik ödemeler 2005 yılında başlamıştır. Patates siğili hastalığının olduğu yerlerde bir güvenlik alanı oluşturulması ve tedbir olarak bunun yerine alternatif ürünlerin yetiştirilmesi amaçlanmaktadır. Çiftçi kayıt sisteminde yer alan çiftçilere, alternatif ürün yetiştirmeleri ya da nadas uygulamasına geçmeleri halinde dekar başına 110 TL destek verilmektedir. Destekleme ödemesi aynı arazi için 3 yılda bir yapılmaktadır.⁵⁶

⁵² Selma Kayalak ve Ahmet Özçelik, **Türkiye'de ve Dünyada Fındık Politikaları**, C.18. S.2, Tarım Ekonomisi Dergisi, 2012, s.47-48, http://journal.tarekoder.org/archive/2012/2012_02_01.pdf, 28.04.2018

⁵³ Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, “2016 Yılı Fındık Raporu”, Ankara, 2017, s.25, <http://koop.gtb.gov.tr/data/58e5f49b1a79f54dd851b458/2016%20F%C4%B1nd%C4%B1k%20Raporu.pdf>, 28.04.2018

⁵⁴ Recep Fedai, **Bir Politika Alanı Olarak Şeker ve Şeker Pancarı**, S.28, Tarih Okulu Dergisi, 2016, Yıl 9, s.464, http://www.johschool.com/makaleler/725764334_19.%20recep%20fedai.455-471.pdf, 01.05.18

⁵⁵ Fedai, **a.g.m.**, s.466-467

⁵⁶ Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, “Tarımsal Destekler 2016”, s.11, <https://www.tarim.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/tar%C4%B1msal%20destekler%202016.pdf>, 04.05.2018

3.3.4 Fark Ödemeleri

Ülkemizde uygulanmakta olan prim ödemeleri, “5488 Sayılı Tarım Kanunun 9. Maddesine” bağlı olarak fark ödemeleri adı altında yapılmaktadır. Fark ödemesinde iç ve dış fiyatlar ile üretim maliyeti göz önüne alınmaktadır. Bu destek öncelikle arz açığı bulunan ürünleri içermektedir ve dolayısıyla arz açığı olan işletmelerin bu ürünleri yetiştirmeleri sonucu kendilerine fark ödemesi yapılmaktadır. Fark ödemeleriyle birlikte hem üreticiler desteklenmekte hem de sanayiciye hammadde fiyatlarında yardımcı olunmaktadır. Ayrıca bütçe üzerinde çok fazla yük oluşturmaması birçok ülkenin bu politikayı tercih etmesini sağlamaktadır.⁵⁷

Türkiye’de ilk prim ödemesi 1993’te kütlü pamuk ürününde yapılmıştır. Ama tarımsal verilerin eksikliği ve bütçe sorunlarının olması uygulamanın sona ermesine neden olmuştur. 1998 yılından sonra prim sistemi pamuk alanında düzenli olarak yapılmaya başlanmıştır. 2001 yılında tarım politikalarındaki yeniden yapılandırma ile birlikte⁵⁸ ülkemizde özellikle üretim açığı bulunan yağ bitkileri ve sanayi bitkilerinde fark ödemesi uygulanmıştır. “Ayçiçeği, kütlü pamuk, dane mısır, soya fasulyesi” ve diğer yağlı bitkiler ile bazı yemeklik baklagiller, yaş çay bu kapsamda değerlendirilir.⁵⁹

Fark ödemelerinde üretime bağlılığın da olduğu ifade edilebilir. Mesela, üretimin az olduğu yıllarda fark ödemeleri artabilir, fazla olduğu yıllarda da azalabilir.⁶⁰

Tablo 3.3: Fark Ödemeleri (2010-2017), (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

Milyon TL	2002	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Fark Ödemeleri	186	1.782	1.646	2.002	2.071	2504	2379	2641	2481	2726	3.128	3 928

Kaynak:Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, “Bitkisel Üretim Verileri,” s.23, <https://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/BUGEM.pdf>, 12.01.2018

⁵⁷ Gülistan Erdal ve Hilmi Erdal, **Türkiye’de Tarımsal Desteklemeler Kapsamında Prim Sistemi Uygulamalarının Etkileri**, C.25, S.1,GOÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, 2008, Tokat, 2008, s.44, http://ziraatdergi.gop.edu.tr/Makaleler/766878990_41-51.pdf, 08.05.18

⁵⁸ Canan Abay vd, **a.g.m**, s.8

⁵⁹ G. Erdal ve H. Erdal, **a.y.**

⁶⁰ Gaytancıoğlu, **a.g.m**, s.47

2002 yılında 186 milyon TL olan fark ödemeleri 2017 yılına gelindiğinde 3928 milyon TL olmuştur. (Tablo 3.2)

Fark ödemelerinin mali yükü tüketicilerden vergi mükelleflerine geçmektedir. Bütçe açığının fazla olduğu ülkelerde bu politikanın izlenmesi açıkların artmasına neden olabilmektedir. Bu yüzden, bütün ürünlere fark ödemelerin yapılması yerine belirli ürünlerde ödemeler yapılmaktadır.⁶¹

3.3.5 Hayvancılık Destekleri

Türkiye’de doğal kaynaklar ve ekolojik şartlar hayvancılık yapmaya uygun olmasına rağmen, yanlış politikaların uygulanması hayvancılığın gelişmesini olumsuz yönde etkilemiş ve bu sektörde gerilemenin yaşanmasına yol açmıştır. Böylelikle hayvan sayısında düşüş olurken, hayvansal ürün fiyatları da yükselmiştir.⁶²

Ülkemizde cumhuriyetten beri bitkisel üretime destek verilirken, hayvancılık ikinci planda yer almış ve 1980’lerden itibaren hayvancılık sektöründe sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemde izlenen hayvancılık politikaları, bu sektörde bir gelişme sağlayamamış ve yeterli desteğin olmayışı ithalatı beraberinde getirmiştir. Bu durumu düzeltmek adına 2000 yılında “Hayvancılığın Desteklenmesi ve Geliştirilmesi Projesi” hazırlanmış olup, bununla ilgili Kararname çıkartılmıştır. Bu kapsamda, suni tohumlama yoluyla genetik ıslahının yapılması, soy kütüğü kayıtlarının tutulması, suni tohumlamaya ekipman desteği, yem bitkileri üretiminin yapılması ve damızlık hayvanlarda belge kullanımının teşvik edilmesi yer almıştır.⁶³ 2006 yılında da hazırlanan tebliğ ile hayvancılık desteklerinin kapsamı genişletilmiştir. Bu bağlamda, hayvan hastalıklarıyla mücadele ve hastalıklardan ari işletmelerin desteklenmesi, suni tohumlamadan doğan buzağı desteği ve süt

⁶¹ Gaytancıoğlu, a.g.m, s.47

⁶² Hasan Vural ve Halil Fidan, **Türkiye’de Hayvansal Üretim ve Hayvancılık İşletmelerinin Özellikleri**, C.13, S.2, Tarım Ekonomi Dergisi 2007, s.49, http://journal.tarekoder.org/archive/2007/2007_02_02.pdf, 13.05.2018

⁶³ Nuray Demir ve Fahri Yavuz, **Hayvancılık Destekleme Politikalarına Çiftçilerin Yaklaşımlarının Bölgesel Karşılaştırmalı Analizi**, C.41, S.2, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 2010, s.113, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/35357>, 13.05.2018

destekleri, küçükbaş hayvancılığın, ipekböcekçiliğinin ve tiftiğin desteklenmesi, anaç sığır desteği, hayvan gen kaynaklarının korunmasına dair destekler, arıcılık ve su ürünlerinin desteklenmesi, kaçak ve kontrolsüz kesimlerinin önüne geçilmesi, hayvan kimlik sisteminin geliştirilmesi, sağlıklı ve güvenilir ürünlerin üretimi hedeflenen unsurlar içinde yer almıştır.⁶⁴

Türkiye’de 2000 sonrasında hem tarım alanında hem de hayvancılık alanında önemli değişimler olmuştur. Özellikle 2005 sonrasında alınan kararlarla birlikte hayvancılık destekleri çeşitlendirilmiştir. Bunun yanında Avrupa Birliği ile müzakere süreci, hayvancılık sektörüne farklı bir şekilde yaklaşılmasını sağlamıştır. Bu süreçte, 2005-2013 Hayvancılık Ana Planı ve Stratejisi hazırlanmıştır. AB ile gerçekleştirilen tarım müzakerelerinde güvenilir gıda üretiminin önemli bir konu olması, hayvansal ürünlerin üretiminde AB hijyen standartlarının uygulanmasını zorunlu hale getirmiştir.⁶⁵

Bu dönemde önemli olan diğer bir konu, Türkiye’de hayvan hastalıklarının ciddi bir sorun teşkil etmiş olmasıdır. Salgın hastalıklar, ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiş ve bunun yanında insanların sağlığını da tehdit eden bir faktör olmuştur. Türkiye’nin her bölgesinde şap, tüberküloz, sığır vebası ve bruselloz gibi salgın hastalıkların olması ve 2005-2006’da görülen Tavuk Vebası, hayvan hastalıkları konusunda büyük sorunların olduğunu göstermiştir. Bunların dışında, hayvan kaçakçılığının olması ve hayvanların kayıt altında olmaması hastalıklarla mücadele etmeyi zorlaştırmıştır.⁶⁶

2015 yılında Hayvan hastalıklarının olumsuz etkilerini azaltmak için yapılan çalışmalarda, hayvancılık işletmelerinde “İşletme Odaklı Koruyucu Hekimlik

⁶⁴ “Hayvancılığın Desteklenmesi Hakkında Uygulama Esasları Tebliği” Resmi Gazete, Tebliğ No: 2006/9, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/03/20060308-7.htm>, 14.05.2018

⁶⁵ Nilgün Ata ve Hasan Yılmaz, **Türkiye’de Uygulanan Hayvansal Üretimi Destekleme Politikalarının Süt Sığırcılığı İşletmelerine Yansımaları: Burdur İli Örneği**, C.10, S.1, Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Isparta, 2015, s.12, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/308635>, 14.05.2018

⁶⁶ Yurdakul Saçlı, **AB’ye Uyum Sürecinde Hayvancılık Sektörünün Dönüşüm İhtiyacı**, DPT, 2007, s.48, <http://tarim.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/YurdakulSacli.pdf>, 13.05.18

Sisteminin” uygulanması ve ülkenin koşullarına göre ilaç, serum üretimi ve uygun aşı yapılması ve kalite düzeyinin ıslah edilmesi için çalışılmalar sürdürülmüştür.⁶⁷

2011 yılı itibariyle yapılan desteklemeler daha evvelki yıllarda yapılan desteklemelerle benzerlik göstermektedir. Sadece, “Güneydoğu Anadolu Projesi Eylem Planı Kapsamındaki İllerde Süt Sığırcılığı Yatırımlarının Desteklenmesine Yönelik Karar” ve “Doğu Anadolu Projesi Kapsamındaki İllerde Etçi Kombine Irklarla Kurulacak Damızlık Sığır İşletmesi Yatırımlarının Desteklenmesine İlişkin Karar” kapsamında destekler ortaya çıkmıştır.⁶⁸

2011-2016 döneminde kasaplık, besilik ve damızlık, büyükbaş ithalatı yaklaşık 1,9 milyon olmuştur. Kırmızı et fiyatlarındaki artışı azaltmak için 2017’de Bakanlar Kurulu Kararnamesi çıkartılmış ve bununla canlı büyükbaş hayvan ithalatında uygulanan gümrük vergisi oranı %135’ten %26’ya indirilmiştir. Karkas et ithalatında ise gümrük vergi oranları %100 ile %225 aralığında iken, bu oran yüzde 40’a düşürülmüştür. Kırmızı et ihtiyacını gidermek için kısa vadeli çözüm olarak büyükbaş hayvan ithalatı yapılmaktadır. Ancak devamlı üretim için yurt içinde üretimin yapılması ve ayrıca et üretimini artırmak adına etçi tip sığır yetiştiriciliğinin artırılması ve et verimi fazla olan ırkların geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bunun dışında, hayvancılık işletmelerinin büyütülmesine ve uzmanlaşmasına yönelik desteklerin yapılması ve sütçü işletmelerinde kombine verim yönlü ırklara öncelik verilmesi gerekmektedir.⁶⁹

2000 yılı itibariyle beşer yıllık dönemler halinde faaliyette olan hayvancılık desteklemeleri, 2008 yılıyla birlikte yıllık olarak uygulanmaya başlanmıştır⁷⁰

⁶⁷ Kalkınma Bakanlığı, “2015 Yılı Programı”, **a.g.m.**, s.233

⁶⁸ Nuray Demir, **AB ve Türkiye’de Hayvancılık Politikalarındaki Son Gelişmelerin Uyum Süreci Açısından Karşılaştırılması**, C.23, S.2, Erzurum, 2012, s.61, <http://edergi.atauni.edu.tr/atauniazb/article/view/1025008492/1025007197>, 16.05.2018

⁶⁹ Kalkınma Bakanlığı, “2018 Yılı programı”, **a.g.m.**, s.209-210

⁷⁰ Kalkınma Bakanlığı, “2013 Yılı Programı,” s.154, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/1/2013_Y%C4%B1l%C4%B1_Program%C4%B1.doc, 16.05.2018

Tabl 3.4: Hayvancılık Destek Ödemeleri, (2002-2017), (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

2002	75	2006	661	2010	1158	2014	2665
2003	176	2007	741	2011	1728	2015	2973
2004	209	2008	1095	2012	2216	2016	3031
2005	345	2009	908	2013	2756	2017*	3815

* veri geçicidir

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı'nın Yıllık Programlarından derlenmiştir

Tablo 3.4'te, 2002 yılından itibaren hayvancılığa verilen destekleme verileri yer almaktadır. Buna göre, hayvancılık desteklerinde yıllara göre artış gösterdiği görülmektedir. 2002 yılında çok az olan destekleme miktarının, zamanla artış göstererek 2016 yılında 3031 milyon TL'ye ulaştığı ifade edilebilir. 2017 yılında ise destekleme tutarının 3815 milyon TL'ye çıkartılacağı tahmin edilmektedir.

Tablo 3.5: Toplam Destekler İçinde Hayvancılığın Payı (%), (2000-2017)

2000	0,5	2006	14,3	2012	28,5
2001	1,5	2007	14	2013	31,7
2002	4,5	2008	22,7	2014	29,2
2003	4,0	2009	19,8	2015	29,8
2004	8,2	2010	20,3	2016	26,4
2005	9,6	2011	24,4	2017*	29,9

*2017 yılı verisi geçicidir

Kaynak: ZMO, "Hayvancılık ve Destekleme Paketine İlişkin Değerlendirme," 2015, http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=24456&tipi=42&sube=0, 17.05.2018; Kalkınma Bakanlığı'nın Yıllık Programlarından Derlenmiştir.

Tablo 3.5'te ise, hayvancılık desteklerin toplam destekleme bütçesi içindeki payı yer almaktadır. Buna göre, desteklerin bütçe içindeki payının zaman içinde artış gösterdiği ve son yıllarda yaklaşık olarak yüzde 30 düzeyinde seyrettiğini söylemek mümkündür. Hayvancılık desteklemelerin 2000 yılında bütçe içindeki payı 0,5 iken, 2010 yılında 20,3, 2013 yılında en yüksek paya ulaşarak 31,7 ve 2016'da 26,4 olmuştur. 2017 yılında ise 29,9 olarak gerçekleşeceği öngörülmektedir.

3.3.6 Kırsal Kalkınma Destekleri

Kırsal alan, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmenin yavaş olduğu, hayatın ve ekonominin büyük ölçüde doğal kaynaklara ve doğal koşullara dayandığı, nüfus yoğunluğunun az ve ekonominin tarıma bağlı olduğu, teknolojinin sınırlı kullanıldığı ve hayatın geleneklere göre devam ettiği bir yerleşim alanı olarak ifade edilmektedir. Kırsal alanların geliştirilmesi için yapılan her türlü faaliyete kırsal kalkınma denilmektedir.⁷¹

Kırsal kalkınma kapsamında kırsal kesimin gelir seviyesinin artırılması, tarımsal üretimin ve tarıma yönelik sanayinin bütünleştirilmesi amacıyla işletmelerin desteklenmesi, ekonomik altyapının geliştirilmesi, üreticilerin yeni teknolojileri kullanmalarını destekleme ve tarımsal pazarlama altyapısının geliştirilmesi başlıca hedefler arasında yer almaktadır.⁷²

Türkiye’de kırsal kalkınma, “Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma (2001-2005) Planı”yla birlikte doğrudan yer almış ve bölgelerin gelişmesi ile bölgeler arasında var olan dengesizliğin giderilmesi açısından önem taşımıştır. Gelişmişlik seviyesi az olan bölgelerde kalkınma projeleri geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Kalkınma projelerinin uygulanması için “öncelikli yöreler” belirlenmiştir. Projeler kapsamında “Doğu Anadolu Projesi, Güneydoğu Anadolu Projesi,” yine il ve bölge bazında gerçekleştirilen diğer projeler; “Köy Merkezli Tarımsal Üretime Dayalı Destek Projesi, Köy-Kent Projesi” ve 2010 yılı itibariyle “Anadolu Su Havzaları Rehabilitasyon Projesi” bulunmaktadır. Kırsal kalkınma projelerinin finansmanı olarak da dış kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunlar; Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu ve Dünya Bankası’dır.⁷³

⁷¹Metin Can, **Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Programlarının Türkiye’nin Kırsal Kalkınması Açısından İncelenmesi: Sapard ve İpard Örneği**, Ankara, TEAE, 2007, s.3-4, <http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/6285cb33abca40018de1afa77216ef97.pdf>, 17.05.2018

⁷²“Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesi Hakkında Tebliğ,” 2017.09.13, S.30179, Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/09/20170913-4.htm> , 17.05.2018

⁷³O.Murat Koçtürk vd, **Kırsal Kesimde Yoksulluk ve Kırsal Kalkınma Destekleri Uygulamaları**, s.512, <http://www.tarimarsiv.com/wp-content/uploads/2017/04/535-542.pdf>, 18.05.2018

2 Eylül 2000 tarihinde Ordu'nun Mesudiye ilçesine bağlı olan Çavdarlı Köyünde başlatılan “Çavdar ve Yöresi Köy-Kent Projesi” Türkiye’ye, kırsal kalkınma projelerinde büyük bir deneyim kazandırmıştır. Bu projede, altyapı hizmetleri, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler ile ekonomik ve kırsal kalkınmaya yönelik faaliyetler yer almıştır. Ancak bu proje tamamlanamamıştır.⁷⁴

2006 yılında Bakanlar Kurulu tarafından 2006/10016 sayılı "Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Hakkında Karar” çıkartılmış ve buna ek olarak, “Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Tebliği” yayımlanmıştır. Bu tebliğle birlikte, tarım üreticilerine kendi sermayelerini kullanmaya yönelik yatırımların hibe projeleriyle desteklenmesi amaçlamıştır. 2014 yılında da, 2014–2020 yıllarını kapsayan “Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi” hazırlanmıştır.⁷⁵ “Ulusal Kalkınma Stratejisi” adı altında tarım ve gıda işletmelerinin modernizasyonu, tarım ve tarım dışındaki ürünlerin katma değerinin artırılması, gıda ürünlerinin işlenmesi, su ürünlerinin ve organik tarımın geliştirilmesi ve çevre dostu tarım uygulamaların yaygınlaştırılması gibi birçok hedefin gerçekleştirilmesini kapsamaktadır.⁷⁶

Tablo 3.6: Kırsal Kalkınma Destekleri, (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017*
80	109	247	304	249	196	478	613	627	1 169	1436

*2017 yılı verisi geçicidir.

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı’nın “Yıllık Programlarından” Derlenmiştir.

Tablo 3.6’da, 2007-2017 yılları arasında kırsal kalkınma için verilen destekler gösterilmiştir. Buna göre; verilen desteklerin 2011-2012 yılları dışında diğer yıllarda artış gösterdiği görülmektedir. 2007’de 80 milyon TL olan destekler, 2016’da 1169 milyon TL olmuş ve 2017 yılında ise 1436 TL’ye çıkartılacağı tahmin edilmektedir.

⁷⁴ Koçtürk vd, **a.g.m**, s.513

⁷⁵ Sibel Tan, Ayşe Özen ve Bengü Everest, **Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırım ve Hibe Projelerinin Değerlendirilmesi: Aydın İli Örneği**, C.4, S.2, ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, Çanakkale, 2016, s.30, <http://ziraat.dergi.comu.edu.tr/dosyalar/Ziraat/kirsal-kalkinma-destekleri-kapsaminda-tarima-dayali-yatirim-ve-hibe-projele.pdf>, 19.05.2018

⁷⁶ TKDK, **Tarımsal Kırsal Kalkınma Kurumu 2017-2021 Stratejik Planı**, Ankara, 2017, s.13, <https://www.tkd.gov.tr/Content/File/TKDK%2020172021%20D%C3%B6nemi%20Stratejik%20Plan%C4%B1.pdf>, 19.05.2018

3.3.7 Tarım Sigortası Destekleri

Tarım sektörü, üretimi doğal koşullara bağlı olan ve kuraklık, sel, don, dolu gibi doğal olaylarından çok çabuk etkilenen bir sektör olması sebebiyle korunması gereken bir yapıya sahiptir. Doğal şartlardan kaynaklanan riskleri en aza indirmek için devlet çiftçilere, onların zararlarını tazmin etme güvencesi vermiştir. Bu risklerin transfer sistemlerine “Tarım Sigortaları” denilmektedir. Tarım sigortalarıyla “bitkiler, bitkisel ürünler, seralar, tarımsal yapılar, tarım alet ve makineleri” için olası risklere karşı önlem almak ve çiftlik hayvanlarını kuraklık, don, deprem, heyelan, fırtına, yangın, kaza hastalık ve diğer risklere karşı korumak hedeflenmektedir.⁷⁷

Tarım sektöründeki riskleri azaltmak için iki kanun çıkartılmış ancak, 2001 yılında “5254 sayılı Muhtaç Çiftçilere Ödünç Tohumluk Verilmesine İlişkin Kanun” yürürlükten kaldırılmış ve “2090 sayılı Tabii Afetlerden Zarar Gören Çiftçilere Yapılacak Yardımlar Hakkında Kanun” yürürlükte kalmıştır. Bu kanunla devlet, çiftçilere doğal afetlere karşı bir güvence vermiştir. Ancak, doğal afetlere yönelik yeterli desteğin sağlanamaması çiftçilerin ertelenen borçlarının Devlete yük olmasına sebep olmuştur.⁷⁸

21 Haziran 2005 tarihinde “5363 Sayılı Tarım Sigortaları Kanunu” yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla beraber tarım sigortasını yapan çiftçilere Devlet tarafından “prim desteği” yapılmaya başlanmıştır. Kanun kapsamında “Tarım Sigortaları Havuz Sistemi”nin oluşturulması için yönetmelikler hazırlanmıştır.⁷⁹

Tarım Sigortaları Kanunu kapsamında oluşturulan Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM), tüzel kişiliği haiz olan ve kanunda belirtilen risklere karşı teminat veren ayrıca tarım sigortalarının geliştirilmesi ve gerekli teknik hizmetlerin yürütülmesi amacıyla hizmet veren bir kuruluştur. TARSİM’in amacı devletin yükünü paylaşmak ve tarımın istikrara kavuşmasına katkı sağlamaktır. Tarım Sigortaları Havuzunda

⁷⁷Tuğba Çiftçi, **Tarım Sigortalarının Devlet Tarafından Desteklenmesi ve Tarım Sigortaları Havuzu Sistemi**, Ankara, Ankara Barosu Dergisi, 2014, s.527, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/398223>, 19.05.2018

⁷⁸Çiftçi, a.g.m. s. 528

⁷⁹Ali Karaca vd. **Türkiye’de Tarım Sigortaları Uygulamaları**, ZMO, s.3, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/28ac9c427302b7a_ek.pdf, 19.05.2018

destekleme kapsamına alınan türler, 2014 yılında yürürlükte olan “2013/5720 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı”yla belirlenmiştir. Sigorta kapsamında yer alan çeşitler; “bitkisel ürün sigortası, sera sigortası, kümes hayvanları hayat sigortası, büyükbaş hayvan sigortası, küçükbaş hayvan sigortası, ilçe bazlı kuraklık verim sigortası, su ürünleri hayat sigortası ve arıcılık sigortasıdır.”⁸⁰ Sigorta türleri aşağıda açıklanacaktır. İlk olarak, bitkisel ürün sigortasıyla bütün bitkisel ürünlerde, dolu, sel ve su bakını, fırtına yağmur, yangın, deprem, heyelan, hortum gibi doğa olaylarına karşı miktar ve kalite kaybı için teminat verilmektedir. Ayrıca, isteğe bağlı sigortacılıkta doğal afetlerinin neden olduğu zararlar güvence kapsamında yer alınmaktadır⁸¹.

Sera Sigortası, örtü altı üretimde teknik donanımlar ve serada üretilen ürünler doğal afetlere karşı teminat altına alınmaktadır⁸².

Büyükbaş hayvan sigortası ile süt ve erkek besi sığırları, mandalar belirtilen riskler kapsamında sigortaya kabul edilir. Yavru atma, yavru ölümü, otlanmadan kaynaklı zehirlenmeler, yangın, doğal afetlerden kaynaklı zararlar, kanunda belirtilen her çeşit hayvan hastalıkları, gebelik, doğum veya cerrahi müdahale Tarife ve Talimatlar çerçevesinde sigorta kapsamında bulunmaktadır.⁸³ Küçükbaş hayvan sigortası kapsamında koyun, keçi ve tekeler risk değerlendirmeleri sonucu sigortaya kabul edilmektedir.⁸⁴ Büyükbaş hayvancılık sigorta şartları küçükbaş hayvancılık için de geçerlidir.

Kümes hayvancılığı desteklerinde güvenliğin sağlandığı ve hijyen ortamı sağlamak için gereken önlemlerin alındığı açık, yarı açık ve kapalı alanlarda yetiştirilen kümes hayvanları için her çeşit doğal afet, kaza ve zehirlenmeler sonucu meydana gelen

⁸⁰ Çiftçi, a.g.m, s.530-532

⁸¹TARSİM, “Bitkisel Ürün Sigortası”, https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage?_key=6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e6776033tzw2h832cs2k57446yx17062015, 19.05.2018

⁸²TARSİM, “Sera Sigortası”, https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage?_key=6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e2412176fvx8igw9g78zrl7lx0c17062015, 19.05.2018

⁸³TARSİM, “Büyükbaş Hayvan Hayat Sigortası”, https://eb.tarsim.gov.tr/havuz/subpage?_key=6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e351486r7i5g39mywwj341z2qz817062015, 19.05.2018

⁸⁴TARSİM, “Küçükbaş Hayvan Hayat Sigortası”, https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage?_key=6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e70626089bwqt20359uclxq5jet17062015, 19.05.2018

ölümler ile bulaşıcı hastalıklar dışında her çeşit kanatlı hayvan hastalığı sigorta kapsamında yer almaktadır.⁸⁵

Su ürünleri sigortası da iç sularda ve denizlerde yetiştirilen su ürünleri ile kafes ve ağlar için teminat sağlamaktadır. Su ürünleri stokunda meydana gelen ölümler ve fiziksel kayıplar ile maddi zararlar teminat kapsamında yer almaktadır.⁸⁶

Arıcılık sigortasında “plakalı, modern ve içinde arı olan (aktif) kovanlar” için teminat verilmektedir.⁸⁷

Tablo 3.7: Tarım Sigortaları (2013-2016)

2013					
Sigorta Konusu	Police (adet)	Prim Üretimi (TL)	Devlet Prim Desteği (TL)	Ödenen Hasar (TL)*	Sigorta Bedeli (TL)
Bitkisel Ürün	841.694	327.212.053	176.710.355	266.494.336	7.566.681.641
Sera	16.252	23.383.478	11.690.859	10.426.963	1.599.847.365
Büyükbaş Hayvan	25.683	146.521.812	73.260.817	128.799.720	1.746.983.995
Küçükbaş Hayvan	8.054	26.479.208	13.239.594	4.649.917	236.423.865
Kümes Hayvanları	159	1.740.408	870.204	468.298	68.381.354
Su Ürünleri	34	1.498.366	749.183	18.661	34.419.141
Arıcılık** (Arılı Kovan)	-	-	-	-	-
Toplam	891.876	526.835.325	276.521.012	410.857.897	11.252.737.360
2014					
Sigorta Konusu	Police (adet)	Prim Üretimi (TL)	Devlet Prim Desteği (TL)	Ödenen Hasar (TL)*	Sigorta Bedeli
Bitkisel Ürün	1.029.586	456.725.441	250.568.562	416.144.244	9.287.591.094
Sera	16.890	28.329.138	14.163.603	11.106.904	1.961.150.453
Büyükbaş Hayvan	23.320	160.443.601	80.221.704	98.161.562	1.950.250.230
Küçükbaş Hayvan	9.815	30.396.807	15.198.392	6.502.720	327.908.415
Kümes Hayvanları	133	1.466.076	733.038	8.095	60.033.504
Su Ürünleri	44	3.139.584	1.569.792	185.897	66.590.225
Arıcılık (Arılı)	6.824	3.035.347	1.517.657	175.442	241.219.825

⁸⁵TARSİM, “Kümes Hayvan Hayat Sigortası”, https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage?_key=6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e734032205et6go49v1w7e2460a17062015, 19,05.2018

⁸⁶TARSİM, “Su Ürünler Hayat Sigortası”, https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage?_key=6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e533396i6ej898urc8a0z54zfq017062015, 19,05.2018

⁸⁷TARSİM, “Arıcılık Sigortası”, https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subPage?_key=6D7415BE31795E0576A7CE18FEDB4F2E579876FWPQ02KTKI8XRMEGSA4B17062015, 19,05.2018

Kovan)					
Toplam	1.086.612	683.535.994	363.972.747	532.284.864	13.894.743.746
2015					
Sigorta Konusu	Police (adet)	Prim Üretimi (TL)	Devlet Prim Desteği (TL)	Ödenen Hasar (TL)*	Sigorta Bedeli
Bitkisel Ürün	1.311.373	694.991.072	388.825.982	605.946.710	12.568.120.564
Sera	17.557	36.341.155	18.169.562	11.015.136	2.542.975.400
Büyükbaş Hayvan	26.636	200.893.425	100.446.598	97.207.967	2.474.850.643
Küçükbaş Hayvan	11.863	25.594.433	12.797.215	7.965.188	343.117.422
Kümes Hayvanları	192	1.717.004	858.502	936.528	109.483.788
Su Ürünleri	49	2.680.112	1.340.056	1.156.027	56.917.168
Arıcılık (Arılı Kovan)	7.720	3.554.995	1.777.478	575.317	282.566.485
Toplam	1.375.390	965.772.197	524.215.392	724.802.873	18.378.031.469
2016					
Sigorta Konusu	Police (adet)	Prim Üretimi (TL)	Devlet Prim Desteği (TL)	Ödenen Hasar (TL)*	Sigorta Bedeli
Bitkisel Ürün	1.366.550	974.001.780	531.992.670	605.946.710	15.186.084.440
Sera	19.640	47.780.675	23.889.228	10.968.101	3.210.687.752
Büyükbaş Hayvan	35.777	239.537.841	119.768.790	128.344.181	3.496.848.720
Küçükbaş Hayvan	12.026	27.591.687	13.795.824	8.168.647	564.161.880
Kümes Hayvanları	225	1.470.483	735.241	83.669	103.658.485
Su Ürünleri	61	4.054.693	2.027.346	1.506.182	83.436.995
Arıcılık (Arılı Kovan)	9.998	5.549.143	2.774.547	718.708	435.842.005
Toplam	1.444.277	1.299.986.302	694.983.646	840.963.512	23.080.720.277

* Hasar tespit masrafları dahil edilmiştir.

** Arıcılık (Arılı Kovan) Sigortası uygulamaları, 01 Ocak 2014 tarihinde başlamıştır.

Kaynak: TARSİM, 2016 Faaliyet Raporu, s.18-21,

https://web.tarsim.gov.tr/havuz/dokumangoster.doc?_key_=5e2ce84de206f09108fa56e61058194b7697826akr423zcs98h58ow1l502062017, 20,05.2018,

Devletin verdiği prim destek oranları, yüzde 50 ve yüzde 66,7 oranındadır. Sigorta yaptıran üreticilerin bitkisel ürünlerine, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarına, kümes hayvanlarına, seralarına, aktif arılı kovanlarına verilen Devlet desteği yüzde 50 oranındadır. Ayrıca, açık sahalarda yetiştirilen meyvelerde ve “çiçeklenme”

döneminde don olaylarına karşı verilen risk priminin 2/3'ü (66,7) Devlet tarafından ödenmektedir.⁸⁸

3.3.8 Diğer Destekler

Tarımsal destekleme politikalarında 2000 yılı sonrasında tarım sektörüne verilen destekler içinde ayrıca “Araştırma Geliştirme (AR-GE) destekleri, kredi destekleri, Çiftlik Muhasebe Veri Ağı Sistemi Katılım Desteği, Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Hizmetleri Destekleri” yer almaktadır.

Tablo 3.8: Diğer Destek Ödemeleri, (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017*
Diğer Tarımsal Destekler	23	39	175	30	42	120	109	129	109	107	135

*2017 yılı verisi geçicidir

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı'nın “Yıllık Programlarından” Derlenmiştir.

Tablo 3.8'e göre, Diğer desteklere verilen ödemelerde yıllara göre inişli-çıkışlı bir seyir izlendiği görülmektedir

3.3.8.1 Çiftlik Muhasebe Veri Ağı Sistemi Katılım Desteği (ÇMVA)

ÇMVA'ya yönelik çalışmalar 1998 yılında başlamış olmasına rağmen, 2003 yılında AB ile başlatılan müzakere süreciyle birlikte kurulacağı ve uygulanacağı AB'ye sunulan ulusal raporda yer almıştır. 2006 yılında ise 9 ilde pilot proje yapılmış ve 2007'de uygulanmaya başlanmıştır.⁸⁹

ÇMVA, tarımsal faaliyet gösteren işletmelerin gelir, gider ve muhasebe verilerinin toplanması, saklanması ve istatistik açıdan değerlendirilmesinin yapıldığı bir sistemdir. İşletmeler tarafından bir yıl boyunca yapılan tarımsal faaliyetlerin muhasebeleştirilmesi ve bu verilerin ilgili birimle paylaşılması sonucunda, sorumlu

⁸⁸TARSİM, “Türkiye Tarım Sigortaları Sistemi 2015 Yılı Sunumu,” [https://www.tarim.gov.tr/TRGM/Belgeler/Icerikler/T%C3%BCrkiye%20Tar%C4%B1m%20Sigortalar%C4%B1%20Sistemi%20\(TARS%C4%B0M\)%202015%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Sunumu%20-%20pdf.pdf](https://www.tarim.gov.tr/TRGM/Belgeler/Icerikler/T%C3%BCrkiye%20Tar%C4%B1m%20Sigortalar%C4%B1%20Sistemi%20(TARS%C4%B0M)%202015%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Sunumu%20-%20pdf.pdf), 19.05.2018, s.15

⁸⁹Yurdakul Saçlı, **Türkiye’de Tarım İstatistikleri**, DPT, Ankara, 2009, s.70, <http://tarim.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2014/10/TurkiyedeTarimIstatistikleri1.pdf>

birim tarafından gerekli kontroller sağlanarak işletmelere ödemelerinin yapıldığı bir destekleme şeklidir.⁹⁰

ÇMVA kapsamında ekonomik, finansal, fiziksel ve yapısal veriler derlenmektedir. Bitkisel ürün değerleri, bitkisel üretim alanı, hayvan sayısı, yardımlar, alış ve satışlar, işgücü vb. veriler bu kapsamda yer almaktadır.⁹¹

3.3.8.2 Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Hizmetleri Destekleri

Danışmanlık hizmetleri, sivil toplum örgütleri ve ziraat odaları tarafından tarımsal işletmelere sunulan hizmettir. Bununla tarımsal bilgi, teknik ve yöntemlerle ilgili işletmelerin ihtiyaçlarını karşılamak için tarımsal danışmanlık hizmeti sunan kuruluşlara ödenek desteği verilmektedir. Bitkisel ve hayvansal üretim yapan işletmelere danışmanlık hizmeti verilirken şunlar yapılmaktadır: Sertifikalı tohum kullanımını özendirmek, çiftçinin eğitilmesini sağlamak, ekolojik çevre yapısına göre üretim yapılmasını teşvik etmek, toprak analizine göre gübre kullanımını sağlamak, modern sulama yöntemlerine yönlendirmek, alternatif ürün üretimini ve sürdürülebilir bir tarımsal üretim için işletmeleri bilgilendirmek; hayvancılık hizmetlerinde meydana gelebilecek salgın hastalıklara karşı ilgili mercilere haber vermek, hayvan hastalıklarında acil durumda müdahale etmek ve sahiplerini bilgilendirmek gibi görevler bulunmaktadır.⁹²

3.3.8.3 Araştırma-Geliştirme(AR-GE) Desteklemeleri

“Ar-Ge desteklemeleri, tarım sektöründe ihtiyaç duyulan alanlarda üniversitelerin, özel sektörün ve sivil toplum kuruluşlarının geliştirdikleri projeleri incelemek, değerlendirmek ve kabul ederek destek vermektir. Verilen destekler kapsamında:

⁹⁰“Çiftlik Muhasebe Veri Ağı Sistemine Dâhil Olan Tarımsal İşletmelere Katılım Desteği Ödemesi Yapılmasına Dair Tebliğ Yayınlandı,” 2017.23.11, Tebliğ No:2017/40, Resmi Gazete, , <https://siirt.tarim.gov.tr/Duyuru/190/Ciftlik-Muhasebe-Veri-Agi-Sisteminde-D%C3%A2hil-Olan-Tarimsal-Isletmelere-Katilim-Destegi-Odemesi-Yapilmasina-Dair-Tebliğ-Yayinlandi>, 03.06.2018

⁹¹ Saçlı, a.g.e, 68

⁹² “Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Hizmetlerine Destekleme Ödemesi Yapılması Hakkında Tebliğ,” 2017.24.10, Resmi Gazete, Sayı: 30220 , <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/10/20171024-4.htm>, 03.06.2018

- a) Alet, makine, teçhizat, yazılım ve donanımlar,
- b) Taşınır malzeme ve sarf malzemeleri,
- c) Araştırmanın gerektirdiği tohum, ilaç, gübre, hormon ve benzeri girdi alımları,
- ç) Anket, deneme, analiz, ekonometrik modelleme, danışmanlık (iki danışman için en fazla on biner TL), kısa süreli işçilik (ayda 10 günden az süreli) ve benzeri hizmet alımları,
- d) Projede kullanılan cihaz, ekipman, sera ve benzeri (bina, laboratuvar gibi yapılar hariç) bakım onarım giderleri,
- e) Tescil, patent ve sertifikasyon giderleri,
- f) Yurtiçi seyahat/nakliye giderleri,
- g) Proje konusuyla ilgili toplantı, konferans, sempozyum ve benzeri yerlere seyahat (ulaşım, katılım bedeli, konaklama ve iâşe bedeli dahil) ücretleri⁹³ yer almaktadır.

AR-Ge destekleme arasında öncelikle sebze, meyve ve süs bitkilerinde tür geliştirilmesi ve ıslahın yapılması; bitki ve hayvan sağlığı; pamuk, yağlı tohum ve yem bitkilerinde yerli çeşitlerin geliştirilmesi ve üretilmesi; tarımda verim artırıcı ve maliyeti azaltan her türlü yerli makinaların geliştirilmesi gibi konular bulunmaktadır.⁹⁴

⁹³TAGEM, “Araştırma ve Geliştirme Destek Programı Uygulama/Harcama Usul ve Esasları,” s.1,5,https://www.tarim.gov.tr/tagem/belgeler/ar_ge_projeleri/arge%20usul%20ve%20esaslar%202017.docx, 03.06.2018

⁹⁴TAGEM, “2018 Yılı Ar-Ge Öncelikli Konuları”
https://www.tarim.gov.tr/tagem/belgeler/ar_ge_projeleri/2018%20yılı%20arge%20%c3%96ncel%c4%b0kl%c4%b0%20konuları.pdf, 03.06.2018

3.3.8.4 Kredi Desteklemeleri

Ülkemizde faaliyet gösteren işletmelerin önemli sorunlarından biri finansman sorunudur. İşletmeler için finansman kaynağı kendi tasarrufları, yabancı kaynaklar ya da devletin verdiği mali desteklerdir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde tasarruf imkanlarının kısıtlı olmasından dolayı krediler, sermaye ihtiyacını gidermek için önemli bir kaynak olmuştur. Alınan kredilerin verimli kullanılması için Tarım Bakanlığı tarafından, 1997 yılında “Kredi Alan Çiftçileri Eğitim Projesi” (KAÇEP) başlatılmış ve bu proje günümüzde de devam etmektedir. Bugün Türkiye ve dünyadaki tarım kredileri, genellikle devlet eliyle desteklenmektedir. Böyle krediler ulusal bankalar veya bu alanda uzmanlaşmış kredi kurumları ve kooperatif bankaları tarafından verilmektedir. Tarımsal kredi ihtiyacını gidermek için organize edilmiş kamu ve özel kredi kuruluşları, kredi işlemlerini belirli usullere göre yapmakta ve faiz oranlarını diledikleri gibi belirleyememektedir. Kredi kuruluşları: “Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Tarım Kredi Kooperatifleri, T.C. Ziraat Bankası A.Ş., T. Halk Bankası, T. Vakıflar Bankası T.A.O. ve özel bankalar” olarak sıralanabilir.⁹⁵

Tarımsal kredilerde, faiz indirimi %25 ile %100 aralığında uygulanmaktadır. T.C Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri tarafından verilen kredi desteğinin toplamı 2012’de 11 Milyar TL olurken, 2016 yılında 34 milyar TL olmuştur. Hayvancılık sektöründe verilen kredilerde ise faiz uygulanmamaktadır.⁹⁶

Tarımsal desteklemelerin genel bir değerlendirmesi Sayıştay’ın 2018 yılındaki Gıda Tarım ve Hayvancılık raporunda yer almıştır. Buna göre, Tarım ve Orman Bakanlığının 2017 yılında tarıma yapılan destekleme oranının, bütçenin %66’sını kapsadığı ve ayrıca kurum dışından da kamu kaynaklarının bu sektör için kullanıldığı ifade edilmektedir. Ancak bu verilen desteklerin ülke ekonomisine ne ölçüde fayda sağladığı ve çiftçilerin bu desteklerden ne kadar memnun kalıp kalmadığı, tarım politikalarının amaçlarına ulaşp ulaşmadığı Bakanlıkça

⁹⁵ Reyhan Taşkiran ve Haşim Özudoğru, **Türkiye’de Tarımsal Kredi Uygulamaları**, S: 1, Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, 2010, s.151,152,153, <http://gazi.edu.tr/posts/download?id=130683>, 06.06.2018,

⁹⁶ Ahmet Eşref Fakıbaba, **2018 Yılı Bütçe Sunumu**, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2017, s. 13, https://www.tarimorman.gov.tr/Belgeler/ButceSunumlari/ButceSunumu_2018.pdf

raporlanmadığı belirtirmiştir. Buna göre, tarımsal destekleme ödemelerinin verimli ve etkili kullanılabilmesi için kısa, orta ve uzun vadede takibinin yapılması, denetlenmesi, analiz edilmesi ve raporlanması gerektiği ifade edilmiş ayrıca desteklemelere ait bir veri tabanının oluşturulması, yapısal problemlerin çözümü ve sürdürülebilir tarımın yapılması için büyük önem taşıdığı dile getirilmektedir. Raporda bahsedilen bir diğer önemli konu ise, çayır ve meraların amacına uygun kullanılmadığının tespit edilmesidir. Anayasanın 45. maddesinde; "Devlet, tarım arazileri ile çayır ve meraların amaç dışı kullanılmasını ve tahribini önlemek, tarımsal üretim planlaması ilkelerine uygun olarak bitkisel ve hayvansal üretimi artırmak maksadıyla, tarım ve hayvancılıkla uğraşanların işletme araç ve gereçlerinin ve diğer girdilerinin sağlanmasını kolaylaştırır." denilmektedir. Bu alanların devlet tasarrufunda olduğu ve dolayısıyla buradaki işgalin önüne geçilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Mera ve çayırların korunmasıyla ilgili sorunların olduğu belirtilmiştir.⁹⁷

⁹⁷Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, **2017 Yılı Sayıştay Denetim Raporu**, 2018, s.17-18, 27-28 https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/62643830/files/raporlar/kid/2017/Genel_B%C3%BCt%C3%A7e_Kapsam%C4%B1ndaki_%20Kamu_%C4%B0dareleri/GIDA%20TARIM%20VE%20HAYVANCI_LIK%20BAKANLI%C4%9El.pdf , 15.01.219

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarım sektörü, ekonomik kalkınmada ülkeler için önemli bir yer teşkil etmektedir. Tarihsel gelişim sürecine bakıldığında ülkelerin sanayileşmeden önce tarım sektörüne ağırlık verdiğini ve ardından endüstrileşmeye başladıkları görülmektedir. Tarım ayrıca, temel ihtiyaçların giderilmesi için üretimin yapıldığı bir sektör olmasının yanında ülke ekonomilerinde gıda güvenliği, gıda güvencesi, gelir, istihdam, diğer sektörlerle hammadde sağlama ve dış ticaret bağlamında önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı, dünyada neredeyse tüm ülkeler tarafından desteklenen ve korunan bir sektör konumundadır. Türkiye’de de tarım sektörünün nısı önemi azalmakla birlikte önemini korumaya devam etmekte ve çeşitli politikalarla desteklenmektedir.

Türkiye, arazi yapısı dağlık ama ekolojik çeşitliliği fazla olan bir ülkedir. 2015 yılı verilerine göre tarım alanları ülkenin yaklaşık olarak %31’ini, ormanlık alanları %28,5’ini ve mera alanları yaklaşık %19’unu oluşturmaktadır. 1990 yılında toplam tarım alanı 42 033 iken, 2017 yılında 37 992 hektara düşmüştür. Bu azalmanın başlıca sebepleri olarak; yanlış zirai uygulamalardan kaynaklı toprak tahribi, kırsal alandan kente göç, mülkiyet sorunları, Tarım işletmelerinin küçülmesi ve çok parçalı olması, sulama altyapısındaki yetersizlikler, tarım alanlarının yerleşime açılması, tarım arazilerinin tarım dışı amaçlarla kullanımı gösterilebilir. Bunlara ek olarak, ekilen alan ve nadas alanlarında da azalma meydana gelmiştir

Türkiye tarımsal üretimini ise büyük oranda doğal şartların etkisinde ve biyolojik sınırlar çerçevesinde gerçekleştirmektedir. Bitkisel üretim değerlerine bakıldığında, 1980’lerde Türkiye dünyada baklagil üretimi sıralamasında başta gelen ülkelerden biri iken, zamanla bu konumunu yitirmiş ve son 10 yıl içinde ekim alanlarında %37, üretiminde de %28 oranında düşüş gerçekleşmiştir. Ayrıca tarımsal arzın tarımsal talebi karşılama seviyesi %84,3’e gerilemiştir. Üretimi gerileyen başlıca ürünler içinde buğday, arpa, kırmızı mercimek, nohut yer almaktadır. Ayçiçeği, pamuk, soya gibi yağlı tohum grubunda da üretim tüketimi karşılayamamakta ve hammaddede dışa bağımlılık söz konusu olmaktadır. Yine

pamuk, tütün gibi ürünlerin de üretimi gittikçe azalmaktadır. Bununla beraber Türkiye, meyve sebze grubunda dünyada önde gelen ülkelerden biridir. Hayvancılık sektörüne bakıldığında ise, hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvancılıkta giderek azalmaların olduğu, üretimin tüketime cevap verememesi sonucu yurt dışından hayvan ve et ithalatının yapıldığı görülmektedir.

Ekonomik kalkınmayla beraber tarıma dayalı üretim hacmi, miktara bağlı olarak artarken; tarımsal gelir de yükselmekte, ancak milli gelir içinde tarımsal gelirin payı düşmektedir. Türkiye’de tarımın GSYH içindeki payı ele alındığında bu oranın cumhuriyetin ilk yıllarında %43-44 seviyelerinde seyrederken, zamanla azalarak 2016 yılında %6,2 düzeyine kadar düştüğü görülmektedir. 1980-2014 yılları arasında tarımsal büyüme %1.36 artmıştır. Bu oran Türkiye gibi tarım potansiyeli yüksek olan bir ülke için oldukça düşüktür. 2016 yılında ise %(-2.6) oranıyla negatif bir büyüme gerçekleşmiştir.

Ekonomik gelişme süreciyle birlikte tarım sektöründeki iş gücü, sanayi ve diğer sektörlerle yönelmektedir. Dolayısıyla, tarımdaki istihdam hem mutlak olarak hem de oransal olarak azalmaktadır. Bu bağlamda, günümüzde gelişmiş ülkelerin tarımda istihdam edilen işgücünün toplam işgücü içindeki payının %4’ün altında olduğu görülmektedir. Türkiye’de tarımın istihdam içindeki payı ise 1924’te yaklaşık %90 iken, 1982’de %61’e, 2000’de %36’a ve 2016 yılında %19.5 olmuştur. Bu oran gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında halen yüksek bir seviyededir.

Türkiye’nin tarımsal dış ticaretine bakıldığında, tarımın toplam ihracattaki payının 1980’de %55,8 iken 2017’de 3.4’ e gerilediği ifade edilebilir. Toplam ithalatın payı ise 1980’de 0.9’dan 2017’de 3.8’e yükselmiştir. Geline nokta, tarımsal ithalatın ihracatı geçtiği ya da ihracat-ithalat değerlerinin birbirine çok yakın olduğu görülmektedir.

Tarım politikalarının ekonomide üretim, ticaret, gelir, ve fiyatlar üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Tarım politikası da, devletin tarım sektörünün gelişmesi için yürüttüğü tüm faaliyetlerdir. Tarım politikalarıyla gerçekleştirilmek istenen amaçlar; gıda güvenliği, gıda güvencesi, ekonomik gelişme, kırsal istihdam,

tarımda modernleşme, verimi artırarak üretici gelirlerinin artırılması ve üreticilerin ve tüketicinin korunması, ürün ihracatının sağlanması, tarım piyasalarında istikrarın sağlanması şeklinde belirtilebilir.

Türkiye'nin tarım politikalarında, dönemlere göre farklılık olduğu görülmektedir. Cumhuriyet döneminde tarım sektörünün gelişmesi için aşar vergisinin kaldırılması, devletçilik ilkesiyle birlikte çiftçinin korunması ve desteklenmesine yönelik politikalar etkili olmuştur. 1960'lı yıllara gelindiğinde üretimde planlı döneme geçiş yapılmış ve bununla birlikte üretimi ve verimliliği artırmaya yönelik hedefler belirlenmiştir. Ancak sanayileşmeye öncelik verilmesi tarımda istenilen hedeflere ulaşılmasını engellemiştir. 1970'lere gelindiğinde yaşanan petrol krizi, siyasi istikrarsızlık ve ekonomide durgunluğun yaşanması ekonomide yeni kararların alınmasına neden olmuştur ve tarım sektörü de bu durumdan etkilenmiştir. 24 Ocak 1980'de alınan bu kararlar kapsamında tarıma verilen desteklerin azaltılması kararlaştırılmıştır. 1980'den önce tarım sektörüne girdi sübvansiyonlarının ve düşük kredili faizin verilmesi, taban fiyat uygulaması gibi destekleme ve koruma politikaları etkili olurken, 1980'den sonra desteklemeler kısıtlanmış ve fiyat ağırlıklı desteklemeler yapılmıştır. Desteklenen ürün sayısı yıllar itibariyle gerileyerek 1980 öncesinde 29, 1980 yılında 22, 1985'te 13 ve 1990'da 10 olmuştur. 1992'de ise tekrar 22'ye yükselmiştir.

1994'te alınan yeni ekonomik kararlarla birlikte serbest ekonomiye geçiş süreci başlamış ve tarım sektöründe de liberal politikalar etkili olmaya başlamıştır. Bu dönemde IMF'nin etkisiyle tarım ürünlerinde devlet desteği yerine, özel sektörün etkisinin artırılmasına ve tarımın dış piyasaya uyumunun sağlanmasına yönelik politikalar etkili olmuştur. Alınan kararlarla birlikte fiyat bazlı desteklemeler sadece tahıl, tütün ve şeker pancarı ile sınırlı kalmıştır.

Türkiye'nin tarım politikalarında iç dinamikler kadar dış dinamiklerin de etkili olduğunu belirtmek gerekir. Bu dış dinamiklerin başında Dünya Bankası, IMF, AB ve DTÖ gibi uluslararası kurumlar yer almaktadır.

Türkiye, 1999’da “IMF ile Stand-by Anlaşması” imzalayarak tarımda yeni bir dönem başlatmıştır. Bu kapsamda tarıma verilen desteklerin kaldırılması, tarım kooperatiflerinin ve birliklerinin özzerkleştirilmesine yönelik adımlar atılmıştır. Bundan sonraki süreçte ise Dünya Bankası ile faaliyete geçirilen Tarım Reform Uygulama Projesi yer almaktadır.2001’de uygulanmaya başlanan TRUP ile bütün tarımsal desteklemelere son verilmiş ve onun yerine Doğrudan Gelir Desteği getirilmiştir. DGD ödemelerinin arazi tapuları baz alınarak yapılması, toprak sahibi olmayan ama üretim yapanları, ortakçılık ve kiralama yoluyla toprağı işleyenleri bu desteklerden mahrum bırakmıştır. 2001-2008 yılları arasında yapılan bütün desteklerin kaldırılıp, DGD’de ödemelerinin ise sadece tapuya bağılı olarak verilmesi tarım sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. DGD 2008 son bulmuş ve bunun yerine desteklemeler çeşitlendirilmiştir. “Gübre ve mazot desteğı, iyi tarım uygulamaları-organik tarım desteğı, bitkisel üretim yapan küçük aile işletmelerine” yapılan destekler ve toprak analiz desteğı, hayvancılık destekleri, kırsal kalkınma desteğı, fark ödemeleri gibi başlıca desteklemeler bulunmaktadır. Bugün desteklenen ürün sayısı ve destekleme çeşitleri artırılmıştır.

Türkiye’de tarım sektörünün görünümü pek iyi değildir. Bugün, soğan, patates gibi temel gıda ürünlerinin bile ithalatı yapılmaktadır. Tarımsal üretim potansiyeli bu kadar yüksek olan bir ülkede, tarım arazileri boşalırken tarımsal ithalat yapılmaktadır. Gümrük vergilerini düşürerek ya da sıfırlayarak tarımsal ithalata yönelmek hem ülke ekonomisini olumsuz etkilemekte hem de çiftçinin gelir elde etmesine engel olmaktadır.

Tarımda başarılı olmak için öncelikle tarım sektörünün ne kadar önemli olduğunun farkına varılması gerekmektedir. Tarım alanında orta ve uzun vadeli plan ve programların yapılması gerekir. Devlet ve üreticilerin birlikte hareket ederek, her yıl ne kadar alanda ne kadar ürün üretileceğinin planlanması yapılmalıdır. Böylelikle tarımsal üretimdeki istikrarsızlık da giderilebilir.

Sayıştay raporunda da değinildiği gibi tarımsal desteklemelere önemli bir bütçe ayrılmaktadır. Ancak, desteklerin denetiminin yapılmaması, analizin yetersiz kalması, veri tabanının ve raporlamanın olmaması verilen desteklemelerin amacına uygun kullanılıp kullanılmadığını öğrenmeyi engellemektedir.

Mazot, gübre, yem, tohum, zirai ilaç gibi girdilerin maliyeti çok yüksektir ve ithalatı yapılmaktadır. Çiftçi, maliyet baskı altında kalmaktadır. Bunun dışında, verilen desteklemeler gecikmeli olarak yapılmaktadır. Mesela, 2018 yılı mazot ve gübre desteği, 2019 yılında ödenmeye başlanmıştır. Üretimde olduğu gibi desteklemede de bir planlamanın yapılması şarttır. Hayvansal üretim için gerekli olan yem maddesini ithal etmek yerine yem bitkisi üretimi yapılabilir. Yine, Ar-Ge çalışmalarına önem verilerek yerli tohum geliştirilebilir, yerli ırk ıslahı yapılabilir, tarımda dışa bağımlılık azaltılabilir. Bunların dışında, ihracat pazarının genişletilmesi, ürünlerinin pazarlamasının iyi yapılması, uzmanlaşma, üreticilerin eğitilmesi, kooperatifleşme gibi alanlara da önem verilmelidir.

Sonuç olarak, tarım politikalarının amacına ulaşması için verilen desteklerin denetiminin yapılması ve iyi bir üretim ve destekleme planlamasının olması çok önemlidir. Türkiye'nin, tarımsal üretim kapasitesi çok yüksektir ve buna sahip çıkılması gerekir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Acar, Mustafa: **DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği**, 1.Baskı, Ankara, Orion Yayınevi, 2006
- Aydın, Bahadır vd.: **Tarım Ekonomisi**, 1.baskı, İstanbul, Lisans Yayıncılık, 2013
- Berber, Metin: **İktisadi Büyüme ve Kalkınma**, 4.Baskı, Trabzon, Derya Kitapevi, 2011
- Çoban, Yasin: **Türkiye Ekonomisi**, 5.Basım, İstanbul, 2015
- Dernek, Zeynep: **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayın No: 56, Isparta, SDÜ Basımevi, 2005
- Dinler, Zeynel: **Tarım Ekonomisi**, Gözden Geçirilmiş 7. Basım, Bursa, Ekin Yayınları, 2014
- Dura, Cihan ve Hayriye Atik: **Avrupa Birliği, Gümrük Birliği ve Türkiye**, 4. Basım, Ankara, Nobel Yay. 2014
- Eren, Aslan: **Türkiye Ekonomisi**, 7. Baskı, Bursa, Ekin Yayınevi, 2015
- Ertürk, Emin: **Uluslararası İktisat**, 2.Baskı, İstanbul, Alfa Yay. 2001
- Gürler, Arslan Zafer: **Analitik Tarım Ekonomisi**, Geliştirilmiş 2. Basım, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2012

- İnan, İsmail Hakkı: **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, Tekirdağ, Namık Kemal Üniversitesi Yay. 2006
- İnan, İ. Hakkı vd.: **Gelişmiş Ülkelerde Tarım Piyasalarının Organizasyonu**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yay. 2003
- Karluk, Rıdvan: **Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim**, 6.baskı, İstanbul, Beta Basım, 1999
- Kazgan Gülten: **Tarım ve Gelişme** 2.baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013
- Kazgan, Gülten: **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**, 4. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. 2005
- Kazgan, Gülten: **Türkiye Ekonomisinde Krizler, (1929-2009) “Ekonomi Politik” Açısından bir İrdeleme**, 5. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Kaymakçı, Oğuz: **Uluslararası Ekonomi**, 1. Baskı, İstanbul, Dijital Sanat Yay. 2010
- Oğuz, Cennet ve Zeki Bayramoğlu: **Tarım Ekonomisi**, 1. Basım, Konya, Atlas Akademi, 2014
- Olalı, Hasan ve İsmail Duymaz: **Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı**, İzmir, İzmir Ticaret Borsası Yayınları, No:28, 1987
- Özgüven, Ali: **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, 2.baskı, İstanbul, Filiz Kitapevi, 1983

- Saçlı, Yurdakul: **Türkiye’de Tarım İstatistikleri**, DPT, Ankara, 2009
- Şahin, Hüseyin: **Türkiye Ekonomisi**, 16.Baskı, Bursa, Ezgi Kitapevi Yayınları, 2016
- Yazıcıoğlu, Yahşi: **Türkiye Ekonomisi**, 1. Baskı, Ankara, Detay Yayıncılık, 2014
- Yeşilada, Atilla, Murat Üçer, ve İbrahim Aksoy: **Türkiye’de Tarım Sektörü**, İstanbul, Elma Basım, 2010
- Yiğit, Uğur: **Avrupa Topluluğu Ortak Tarım Politikası**, Ankara, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yay. 1996

Sürelî Yayınlar

- Abay, Canan, Emine Olhan, Yaşar Uysal, Fahri Yavuz, Berna Türkekul : **Türkiye’de Tarım Politikalarında Değişim**, ZMO, s.1-2
http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/1ce689121e39821_ek.pdf?tipi,
11.04.2018
- Akman, Numan Övgü Şen ve Fatin Cedden: **“Türkiye’de Sığır Yetiştiriciliği” Tarım Haftası 2017: Türkiye’nin Hayvansal Üretimi (Mevcut Durum ve Gelecek Sempozyumu)**, ZMO, Ankara, 2017, s.58,
http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/c9668ee82377f12_ek.pdf, 15.05.2018

Akova, Süheyla Balcı:

Aquaculture And Its Distribution In Turkey C.1 S.4, 2015, s.160-190
<http://www.scientificwebjournals.com/JAEFR/Vol1/issue4/JAEFR15018.pdf>,
29.03.2018

Aran, Bozkurt ve Sait Akman:

DTÖ Nairobi Bakanlar Konferansı ve Dünya Ticaretinin Geleceği, TEPAV, Ankara,2015,s.2-7,
https://www.tepav.org.tr/upload/files/14510449262.DTO_Nairobi_Bakanlar_Konferansi_ve_Dunya_Ticaretinin_Gelecegi.pdf
17.02.2018

Ata, Nilgün ve Hasan Yılmaz:

Türkiye’de Uygulanan Hayvansal Üretimi Destekleme Politikalarının Süt Sığırcılığı İşletmelerine Yansımaları: Burdur İli Örneği, C.10, S.1, Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Isparta, 2015, s.12,
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/308635>, 14.05.2018

Aydın, M. Mustafa ve Bahadır Aydın:

Gıda Rejimi Çerçevesinde Türkiye’nin Tarımsal Dış Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme, C:2 S:1, Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi, 2018, s.127,
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/455941>,10.09.2018

Ay, Ahmet ve Sinem Yapar:

Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2005, s.59,
<http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/669>, 10.02.2018

Baş, Erhun :

Avrupa Birliğinde Ortak Tarım Politikası Alanında 2003 ve 2004 Yıllarında Gerçekleştirilen Reformların Genişleme Süreci ve Türkiye'nin Adaylığı Göz Önüne Alınarak İncelenmesi, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Uzmanlık Tezi, Ankara, 2004, s.14,https://www.ab.gov.tr/files/Uzmanl%C4%B1k%20Tezleri/erhun_bas.pdf, 03.06.2018

Bolat, F.İlknur, Merve Ünüvar ve İlkay Dellal :

Türkiye’de Yemeklik Baklagillerin Gelecek Eğilimlerinin Belirlenmesi, C.3, S.2, TEAD, 2017, s.8, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/393717>, 17.03.2018

Can, Metin:

Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Programlarının Türkiye'nin Kırsal Kalkınması Açısından İncelenmesi: Sapard ve Ipard Örneği, Ankara, TEAE, 2007, s.3-4, <http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/6285cb33abca40018de1afa77216ef97.pdf>, 17.05.2018

Çağatay, Selim ve Mehmet Mert:

Yapısal Sorunlar Perspektifinden Gıda Enflasyonu, İstanbul, TÜSİAD Yayınları, 2016, s.135-187 http://tusiad.org.tr/yayinlar/raporlar/item/download/7706_12feca8afdc53f67e209446b121fe00d, 29.03.18

Çiftçi, Tuğba :

Tarım Sigortalarının Devlet Tarafından Desteklenmesi ve Tarım Sigortaları Havuzu Sistemi, Ankara Barosu Dergisi, 2014, s.527,
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/398223>, 19.05.2018

Dağtekin, Murat :

“Türkiye Denizlerinde Balıkçılık”
Tarımsal Araştırmalardan Bakış 2015, Ed. Kemalettin Taşdan, Selda Arslan ve Zehra Çiçekgil, Ankara, TEPGE yay, 2015,s.123,https://arastirma.tarim.gov.tr/tepge/Lists/Haber/Attachments/29/TarimsalAraştırmalardanBakis_2015.pdf, 29.03.2018

Demir, Nuray :

AB ve Türkiye’de Hayvancılık Politikalarındaki Son Gelişmelerin Uyum Süreci Açısından Karşılaştırılması, C.23, S.2, Erzurum, 2012,s.61,<http://edergi.atauni.edu.tr/atauniazb/article/view/1025008492/1025007197>, 16.05.2018

Demir, Nuray ve Fahri Yavuz:

Hayvancılık Destekleme Politikalarına Çiftçilerin Yaklaşımlarının Bölgelerarası Karşılaştırmalı Analizi, C.41, S.2, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 2010, s.113,
<https://dergipark.org.tr/download/article-file/35357>, 13.05.2018,

Dernek, Zeynep :

**Cumhuriyet'in Kuruluşundan
Günümüze Tarımsal Gelişmeler, C.1,
S.1, Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat
Fakültesi Dergisi, Isparta, 2006, s.2-8
[http://dergipark.gov.tr/download/article-
file/308845](http://dergipark.gov.tr/download/article-file/308845) , 04.03.2018**

Doğan, Sibel:

“Dünya Tarım Ürünleri Ticaretinin
Liberalleşmesine Yönelik Düzenlemelerin
Türkiye'nin Tarım ve Ticaret Politikaları
Üzerine Etkileri”, Yayınlanmamış
Doktora Tezi, Muğla, Muğla Üniversitesi, ,
2004

Eldeniz, Feyza:

**Sulamada İşletme Yönetimi Etkinliğinin
İyileştirilmesi, Uzmanlık tezi, Kalkınma
Bakanlığı,2016,s.5,[http://www.sbb.gov.tr/
wp-content/uploads/2018/11/Feyza-
Eldeniz.pdf](http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Feyza-Eldeniz.pdf), 10.09.2018**

Erdal, Gülistan ve Hilmi Erdal :

**Türkiye’de Tarımsal Desteklemeler
Kapsamında Prim Sistemi
Uygulamalarının Etkileri, C.25, S.1,
GOÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, Tokat,
2008,s.44,[http://ziraatdergi.gop.edu.tr/Mak
aleler/766878990_41-51.pdf](http://ziraatdergi.gop.edu.tr/Makaleler/766878990_41-51.pdf), 08.05.18**

Ertuğrul, Mehmet, Gürsel Dellal ve
Erkan Pehlivan:

“Türkiye Küçükbaş Hayvancılığının Et ve
Süt Üretimine Katkısı ve Geleceği,”
**Tarım Haftası 2017: Türkiye'nin
Hayvansal Üretimi (Mevcut Durum ve
Gelecek) Sempozyumu, ZMO, Ankara,**

2017,s.84-85,

http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/c9668ee82377f12_ek.pdf, 28.03.2018

Fakıbbaba, Ahmet Eşref:

2018 Yılı Bütçe Sunumu, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2018, https://www.tarimorman.gov.tr/Belgeler/ButceSunumlari/ButceSunumu_2018.pdf, 20.05.2018

Gül,U, H. Arısoy, H. Sivük, Y. Ataseven:

Alternatif Ürün Projesi Kapsamında Tütün ve Bazı Ürünler Arasında Kârlılık Karşılaştırmaları, C.6, S.3 Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi, 2009, s. 221-222, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/178451> 28.04.2018

Gül Yavuz, Gonca, Bülent Miran, Betül Bahadır Gürer, Nazire Yürekli Yüksel, Alkan Demir :

Buğday, Dane Mısır ve Çeltik Üretiminde Fark Ödemesi Desteklerinin Etkisi, Ankara, Tepge Yayını, 2016, s.133, <https://arastirma.tarim.gov.tr/tepge/Lists/Haber/Attachments/33/BugdayDaneMisirCelitikFarkOdemesi.pdf>, 21.03.2018

Hatunoğlu, E. Emrah ve Feyza Eldeniz:

2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm Politikaları, Kalkınma Bakanlığı, s.17 http://tarim.kalkinma.gov.tr/wpcontent/uploads/2015/01/Yayin_E.Hatunoglu_F.Eldeniz.pdf, 28.04.2018

İçöz, Ergün:

“1980 Sonrası Tarım Politikalarının Sosyo-Ekonomik Etkileri: Özlüce Köyü ve Doğanköy Örneği,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, Muğla Üniversitesi,2009

İmir, Mustafa:

“DTÖ, Tarım Müzakereleri, Türkiye’nin Tutumu ve Müzakere Sonuçlarının Türk Tarımına Olası Etkilerinin Nitel Bir Değerlendirmesi,” **Dünya Ticaret Örgütü Doha Turu Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Türkiye**, Ed. M. Sait Akman ve Şahin Yaman, Ankara, TEPAV, 2008,s.135,[http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271234792r5707.Dunya Ticaret Orgutu Doha Turu Çok Taraflı Ticaret Muzakereleri ve Turkiye.pdf](http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271234792r5707.Dunya_Ticaret_Orgutu_Doha_Turu_Cok_Taraflı_Ticaret_Muzakereleri_ve_Turkiye.pdf) _16.02.2018

İnan, Halil İbrahim ve Tahsin Yomralıoğlu:

Türkiye’de Tarım Reformu Uygulamalarının Konumsal Veri ve Bilgi İhtiyacı Açısından İrdelenmesi: Trabzon Örneği, C. 12, S. 4, Tarım Bilimleri Dergisi, Ankara, 2006, s.314, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/15/18/9/1453.pdf>, 25.04.2018

Karaca, Ali, Adnan Gültek, Ahmet Savaş İntişah, Bekir Engürülü,ve Ahmet Karlıoğlu:

Türkiye’de Tarım Sigortaları Uygulamaları, ZMO, s.3, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/28ac9c427302b7a_ek.pdf, 19.05.2018

- Kıral, Taner ve Halis Akder: **Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü**, ZMO, s.1-7
http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/a793d8b79c1b666_ek.pdf?tipi=14, 10. 03.2018
- Karakaş, Güngör ve Gülistan Erdal: **Türkiye’de Tütünde Alternatif  r n Desteği Politikalarının İncelenmesi: Akhisar  rneği**, C.3, S.2, TEAD, 2017, s.40,<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/393912>, 28.04.2018
- Kayalak, Selma ve Ahmet  z elik: **Türkiye’de ve Dünyada Fındık Politikaları**, C.18. S.2, Tarım Ekonomisi Dergisi, 2012, s.47-48,
http://journal.tarekoder.org/archive/2012/2012_02_01.pdf,28.04.2018
- Koca, Sait: **“Broiler Yetiştiriciliği”, Tarım Haftası 2017: Türkiye’nin Hayvansal  retimi (Mevcut Durum ve Gelecek) Sempozyumu**, ZMO, Ankara, 2017, s.104,http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/c9668ee82377f12_ek.pdf, 28.03.2018
- Koçtürk, O., Murat, M. Metin Artuklu, Erdoğan Güneş ve F. Funda Gençler : **Kırsal Kesimde Yoksulluk ve Kırsal Kalkınma Destekleri Uygulamaları**, 10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Konya, 2012, s.512,
<http://www.tarimarsiv.com/wpcontent/uploads/2017/04/535-542.pdf>, 18.05.2018

Menek, Mehmet ve

Halil Kızılaslan :

Doğrudan Gelir Desteğinin Üreticiler Üzerine Etkisi (Tokat İli Merkez İlçe Örneği), C.25, S. 1, GOÜ. Ziraat Fakültesi Dergisi, Tokat, 2008, s.54, http://ziraatdergi.gop.edu.tr/Makaleler/1832139696_53-62.pdf, 28.04.2018

Mermut, Ahmet Ruhi :

“Türkiye’nin Toprak ve Su Kaynakları ve Tarımsal Desenleri,” **Türkiye’nin Tarımsal Gücü ve Geleceği**, Ed: Ahmet Ruhi Mermut ve İbrahim Öztürk, İstanbul, Müsiad yay. 2010, s.69, http://www.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/Ara%C5%9Ft%C4%B1rma%20Raporlar%C4%B1/Ara%C5%9Ft%C4%B1rma%20Raporlar%C4%B1/Turkiye%E2%80%99nin_Tarimsal_Gucve_Gelecegi.pdf, 12.03.2018

Olca, Ceren Arslan:

Avrupa 2020 Stratejisi Doğrultusunda Ortak Tarım Politikasının Değişim Trendleri ve Yönelimleri, C.15 No.2, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Ankara, 2016, s. 105-107, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/16/2175/22539.pdf>

Olgun, Akın:

“AB’de Ortak Tarım Politikasının Geçmişi, Reformlar, Mevcut Durum, Geleceği ve Türkiye’nin Uyumu Açısından Değerlendirilmesi” **“Türk Tarım Politikasının Avrupa Birliği Ortak**

Tarım Politikasına Uyumu, Ed: Erdoğan Oktay ve Renan Tunalıoğlu, TEPGE, Ankara,2005,<http://www.tepge.gov.tr/dosyalar/yayinlar/cf1d35f128c04b52aa43c711f7eb6b72.pdf>,25.04.18

Öniş, Ziya ve Koray Mutlu:

“Bölgesel ve Küresel Dengelerin Kıskaçında Bir Ülke: Yolunda Türkiye ve Doha Kalkınma Müzakereleri”, **Dünya Ticaret Örgütü Doha Turu Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Türkiye**, Ed: M. Sait Akman ve Şahin Yaman, Ankara, TEPAV, 2008, s.113, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271234792r5707.Dunya_Ticaret_Orgutu_Doha_Turu_Cok_Tarafli_Ticaret_Muzakereleri_ve_Turkiye.pdf _16.02.2018

Öztürk, Ayşe Betül,:

“Türkiye’de Bitkisel Yağ Sektörü” **Bitkisel Yağ İmalatı Sektörü**, Türkiye İş Bankası, 2016, s.16-18, https://ekonomi.isbank.com.tr/UserFiles/pdf/sr201605_bitkiselyagimalatisektoru.pdf, 17.03.2018

Saçlı, Yurdakul :

AB’ye Uyum Sürecinde Hayvancılık Sektörünün Dönüşüm İhtiyacı, DPT, 2007,s.48, <http://tarim.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/YurdakulSacli.pdf>, 13.05.2018

Saçlı , Yurdakul:

Türkiye’de Tarım İstatistikleri, DPT, Ankara,2009,s.70,

<http://tarim.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2014/10/TurkiyedeTarimIstatistikleri1.pdf>, 18.05.2018

Şanlı, Bahar ve Onur Gülbahar :

1980 Sonrası Dönemde Türkiye’de Tarımın Geleceği ve Uygulanan Tarım Politikaları, S.22, Journal of Qafqaz University,2008,s,137,[https://www.academia.edu/5431338/1980 Sonras%C4%B1 D%C3%B6nemde T%C3%BCrkiyede Tar%C4%B1m%C4%B1n Geli%C5%9Fimi ve Uygulanan Tar%C4%B1m Politikalar%C4%B1_Development_of_Agriculture_in_Turkey_and_Agricultural_Policies_Applied_After_1980](https://www.academia.edu/5431338/1980_Sonras%C4%B1_D%C3%B6nemde_T%C3%BCrkiyede_Tar%C4%B1m%C4%B1n_Geli%C5%9Fimi_ve_Uygulanan_Tar%C4%B1m_Politikalar%C4%B1_Development_of_Agriculture_in_Turkey_and_Agricultural_Policies_Applied_After_1980) 10.04.2018,

Tan, Sibel, Mehmet Hasdemir ve Bengü Everest :

Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları, International Conference On .Eurasian Economies 2015,s.266-269, <https://www.avekon.org/papers/1444.pdf>, 28.04.2018

Tan, Sibel, Taner Kumuk , Ferhan Savran, Bengül Everest :

Türkiye’de 2000 Yılı Sonrası Uygulanan Tarım Politikaları:Tarım Reformu Uygulama Projesi – ARIP, Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi, Şanlıurfa, 2010,s.973,<http://www.tarimarsiv.com/wp-content/uploads/2017/03/972-976.pdf>, 24.04.2018

Tan, Sibel, Ayşe Özen ve Bengü
Everest:

**Kırsal Kalkınma Destekleri
Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırım ve
Hibe Projelerinin Değerlendirilmesi:
Aydın İli Örneği**, C.4, S.2, ÇOMÜ Ziraat
Fakültesi Dergisi, Çanakkale,2016, s.30,
[http://ziraat.dergi.comu.edu.tr/dosyalar
/Ziraat/kirsal-kalkinma-destekleri-
kapsaminda-tarima-dayali-yatirim-ve-hibe-
projele.pdf](http://ziraat.dergi.comu.edu.tr/dosyalar/Ziraat/kirsal-kalkinma-destekleri-kapsaminda-tarima-dayali-yatirim-ve-hibe-projele.pdf), 19.05.2018

Taşkın, Orçun:

“Mücadelede DSİ’nin Rolü”, **Başı Dertte
Olan Yalnız O değil**, Ed: Kaan Başak ve
Ömer Ünal, S.153, Su Dünyası Dergisi,
Ankara, Devlet Su İşleri Vakfı Yayını,
2016, s.37-44,
[http://www2.dsi.gov.tr/sudunyasi/153/inde
x-s.html](http://www2.dsi.gov.tr/sudunyasi/153/index-s.html) 11.03.2018

Taşkıran, Reyhan ve Haşim
Özüdoğru:

**Türkiye’de Tarımsal Kredi
Uygulamaları**, S:1, Ticaret ve Turizm
Eğitim Fakültesi Dergisi, 2010
[http://gazi.edu.tr/posts/download?id=1306
83](http://gazi.edu.tr/posts/download?id=130683), 06.06.2018,s151-153

Tümtaş, Mim Sertaç :

**Kentsel Yoksulluğa Bir Neden: Tarım
Politikalarındaki Dönüşümün
Diyarbakır’da Yarattığı Yoksulluk**, C.2,
S.25, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi,
2016,s.86,[http://www.todaie.edu.tr/resimle
r/ekler/491d22ed804997b_ek.pdf?dergi=C
agdas%20Yerel%20Yonetimler%20Dergis
i](http://www.todaie.edu.tr/resimler/ekler/491d22ed804997b_ek.pdf?dergi=Cagdas%20Yerel%20Yonetimler%20Dergisi), 10.04.2018

- Tüzün Rad, Sevgi ve Güzide Aslan: **2002-2017 Yılları Arasında Tarım Politikaları ve Uygulamaları**, C.4 S.21, Social Sciences Studies Journal, Mersin,2018,s.1-10,
http://sssjournal.com/Makaleler/912412789_20_421.ID749.%20rad&Aslan_3271-3278.pdf, 20.05.2018
- Varol, Sinan : **Dünden Bugüne Ortak Tarım Politikası ve AB Tarımının Yönetim Yapısı**, ZMO, s.4-20,
http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/e740b84bb48a64d_ek.pdf , 01.06.2018
- Yağcıoğlu, Mustafa: **Tarımsal Büyüme ve Dış Ticaret Üzerine Makro Değerlendirmeler**, İzmir, İzmir Ticaret Borsası, 2015, s.3-8
<http://itb.org.tr/dosya/rapordosya/tarimsal-buyume-ve-dis-ticaret-uzerine-makro-deger.pdf>, 01.04.2018
- Yalçinkaya, Neslihan M. Hakan
Yalçinkaya ve Coşkun Çılbant : **Avrupa Birliği'ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi**, C.13, S.2, Yönetim ve Ekonomi, Manisa, 2006, s.103,
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/yonveek/article/viewFile/5000069149/5000064053> , 11.04.2018

Yapar, Sinem:

Türkiye'de Tarımsal Ekonomi ve “Desteklememe” Politikasının Bir Aracı Olarak Doğrudan Gelir Desteği Sistemi, C.5, S.2 Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2005, s.33-40,
<http://dergi.kmu.edu.tr/userfiles/file/aralik2005/2.pdf>, 25.04.2018

Yılmaz, Hasan, Vecdi Demircan, ve Zeynep Dernek,

Türkiye’de 2000 Yılı Sonrası Uygulanan Tarım Politikalarının Yansımalarına İlişkin Üretici Görüşleri Üzerine Bir Araştırma, C.1, S.2, Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi Isparta, 2006, s.61-74
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/308930>, 11.04.2018

Yılmaz, Hasan, Vecdi Demircan ve Zeynep Dernek:

Türkiye Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları (Isparta İli Üreticileri Açısından Bir Değerlendirme), C.9, S.2, Doğuş Üniversitesi Dergisi, 2008, s.229-263,
[Http://Journal.Dogus.Edu.Tr/IndexPhp/Duj/Article/View/73/88](http://Journal.Dogus.Edu.Tr/IndexPhp/Duj/Article/View/73/88), .28.04.2018

Yörür, Neriman :

1990 Sonrası Türkiye’de Uygulanan Kırsal Alan ve Tarım Politikaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme, 2010, s.317,
http://www.spo.org.tr/resimler/ekler/c8ce55163055c4d_ek.pdf 11.04.2018

Vural, Hasan ve Halil Fidan:

Türkiye'de Hayvansal Üretim ve Hayvancılık İşletmelerinin Özellikleri, C.13, S.2, Tarım Ekonomi Dergisi, 2007, ss.49-55,

http://journal.tarekoder.org/archive/2007/2007_02_02.pdf, 13.05.2018

Diğer Kaynaklar

Altay, Vural, “Dünya Ticaret Örgütü Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum,” http://www.mfa.gov.tr/dunya-ticaret-orgutu_dto_doha-kalkinma-gundemi-muzakerelerinde-son-durum.tr.mfa, 15.02.2018

Arslan, Selda, “Ürün Raporu: Üzüm 2015,” TEPGE, <http://www.tepge.gov.tr/dosyalar/yayinlar/df75be1354b64da684b9322c053c4b0e.pdf> 24.03.2018

Ankara Ticaret Barosu, “Türkiye-Hollanda Kıyaslaması,” 2014, https://www.ankaratb.org.tr/lib_upload/T%C3%9CRK%C4%B0YEhollanda%20kıyaslaması.pdf , 20.05.2019

Avrupa Birliği Bakanlığı, **2013 Sonrası Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası**, Ankara, 2012, <https://www.ab.gov.tr/files/TarimBalikcilikBsk/otpreformu.pdf>, 09.06.2018

“CAP Expenditure in The Total EU Expenditure,” https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/cappost2013/graphs/graph1_en.pdf, 01.06.2018

Çevre ve Orman Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, Baltalık Ormanlarının Koruya Dönüştürülmesi Eylem Planı 2006-2015, <https://www.ogm.gov.tr/Ekutuphane/Yayinlar/Baltalik%20Ormanlari%20Koruya%20Donusturulmesi%20Eylem%20Plani.pdf>, 18.03.2018

Donat, İrfan, "Patates ve Soğan" 21.03.2018, Bloomberght, <https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/2132404-patates-ve-sogan>, 15.05.2019

DSİ, **Arazi Topplulaştırmasıyla birlikte Gelen Büyük Fayda**, Ed: Kaan Başak ve Ömer Ünal, S.156, Su Dünyası Dergisi, Ankara, Devlet Su İşleri Vakfı Yayını, 2016, <http://www2.dsi.gov.tr/sudunyasi/156/files/assets/basic-html/index.html#1>, 11.03.2018

DSİ, **Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü 2016 Yılı Faaliyet Raporu**, Ankara, 2016, <http://www.dsi.gov.tr/docs/stratejikplan/dsi2016faaliyetraporu.pdf?sfvrsn=2#page=9>,

DSİ, **Su ve İstihdam**, S.152, Ed: Kaan Başak ve Ömer Ünal, Su Dünyası Dergisi, Ankara, Devlet Su İşleri Vakfı Yayını, 2016, <http://www2.dsi.gov.tr/sudunyasi/152/files/assets/basic-html/index.html#1>, 11.03.2018

"Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Doha Kalkınma Gündemi Müzakerelerinde Son Durum," <https://www.ekonomi.gov.tr/portal/content/conn/UCM/path/Contribution%20Folders/web/D%20C4%B1%C5%9F%20%C4%B0li%C5%9Fkiler/%C3%87ok%20Taraflar%C4%B1%C5%9F%20%C4%B0li%C5%9Fkiler/ekler/DT%20G%20Kalk%C4%B1nma%20G%20C3%BCndemive,15.02.2018>

Euronews, "Türkiye'de Gıda Enflasyonunun Perde Arkası: Gübre ve Mazot Fiyatları Son İki Yılda Yüzde 51 Arttı", 18.03.2019, <https://tr.euronews.com/2019/03/18/turkiyede-gida-enflasyonu-gubre-ve-mazot-fiyatları-son-iki-yılda-yüzde-51-arttı> , 20.05.2019

Euronews, “Türkiye'nin Soğan Sorunu: Üretim Tüketimi Karşılıyor Ama Fiyatı Enflasyonun Üç Katı Arttı”, 23.11.2018, <https://tr.euronews.com/2018/11/23/uretim-tuketimi-karsiliyor-ama-kuru-sogan-fiyati-enflasyonun-uc-kati-artti>, 15.05.2019

Eurostat, “Agriculture, Forestry And Fishery Statistics,” 2017, <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8538823/KS-FK-17-001-EN-N.pdf/c7957b31-be5c-4260-8f61-988b9c7f2316>, 29.03.2018

FAO, **The State Of Food Security And Nutrition In The World**, Roma, 2018, <http://www.fao.org/3/I9553EN/i9553en.pdf>, 10.01.2019

FAO, **The State Of Agricultural Commodity Markets; Agricultural Trade, Climate Change And Food Security** Roma, 2018, <http://www.fao.org/3/I9542EN/i9542en.pdf> 10.01.2019

Fırat, Ceren, “Dünya Ticaret Örgütü 9. Bakanlar Konferansı Toplantı Sonuçları”, 2013, s.2, http://www.aso.org.tr/kurumsal/media/kaynak/TUR/tamim_2013/Dosyalar/tamim5604.pdf, 16.05.2019

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, **2017 Yılı Sayıştay Denetim Raporu**, 2018, https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/62643830/files/raporlar/kid/2017/GenelB%C3%BCt%C3%A7e_Kapsam%C4%B1ndaki_%20Kamu_%C4%B0dareleri/GIDA%20TARIM%20VE%20HAYVANCILIK%20BAKANLI%C4%9El.pdf

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, “Bitkisel Üretim Verileri,” <https://www.tarim.gov.tr/sgb-/Belgeler/SagMenuVeriler/BUGEM.pdf>, 12.01.2018

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, “Hayvancılık Verileri” 2018, <https://www.tarim.gov.tr/sgb-/Belgeler/-SagMenuVeriler/HAYGEM.pdf>, 25.03.2018

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, “Su Ürünleri İstatistikleri” <https://www.tarim.gov.tr/sgb-/Belgeler/-SagMenuVeriler/BSGM.pdf>, 29.03.2018

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, “Tarımsal Destekler 2016”,
<https://www.tarim.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/tar%C4%B1msal%20destekler%202016.pdf> 04.05.2018

Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, “2015 Yılı Pamuk Raporu”,<http://koop.gtb.gov.tr/data/56e95b3a1a79f5b210d9176f/2015%20Pamuk%20Raporu.pdf>, 20.03.2018

Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, **2016 Yılı Fındık Raporu**, Ankara, 2017, <http://koop.gtb.gov.tr/data/58e5f49b1a79f54dd851b458/2016%20F%C4%B1nd%C4%B1k%20Raporu.pdf>
28.04.2018

Habertürk, “Canlı Hayvan Fiyatları 2018'de Arttı”,
27.04.2019,<https://www.haberturk.com/canli-hayvan-fiyatlari-2018-de-artti-2415445-ekonomi>, 27.03.2019

Habertürk, “Kuru Soğanda Sıfır Gümrük Vergisinin Süresi Uzatıldı” 28.02.2019,
<https://www.haberturk.com/kuru-soganda-sifir-gumruk-vergisinin-suresi-uzatildi-2388049-ekonomi>, 16.05.2019

Hazine Müsteşarlığı, **Aylık Ekonomik Göstergeler**, Ankara, Hazine Müsteşarlığı Matbaası, 2018, <https://www.hazine.gov.tr/File/Index?id=3D459789-815C-41C7-ACEA-8B4525ECBC81>, 01.12.2018

Kalkınma Bakanlığı, “2013 Yılı Programı”, **Yıllık Programlar**, s.154-160
http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/1/2013_Y%C4%B1l%C4%B1_Program%C4%B1.doc, 16.05.2018

Kalkınma Bakanlığı, “2015 Yılı Programı,” **Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)**, Ankara, 2014, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/24/2015_program%C4%B1_15_12_2014.pdf, 05.05.2018

Kalkınma Bakanlığı, “2016 Yılı Programı,” **Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)**,
http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/2016_Yili_Programi.pdf,
05.05.2018

Kalkınma Bakanlığı, “2017 Yılı Programı,” **Yıllık Programlar**, s. 234-256.
http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/26/2017_Program%C4%B1_ResmiGazeteNushas%C4%B1.pdf, 05.05.2018

Kalkınma Bakanlığı, “2018 Yılı Programı,” **Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)**,
Ankara, 2018, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/2018_Yili_Programi.pdf, 05.05.2018

Kalkınma Bakanlığı, “GSYH’nın Büyüme Hızı,”
<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomik-Gostergeler.aspx>, 09.03.2018

Kalkınma Bakanlığı, “Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005),” **Yıllık Programlar**,
http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/YillikProgramlar/Attachments/9/2005_Y%C4%B1l%C4%B1_Program%C4%B1.pdf, 25.04.2018

Kesim, Atilla: “Türkiye’de Tarım Ürünleri Fiyatları,”
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/29753>, 08.09.2018

NTV, “Çiftçilere Mazot ve Gübre Destek Ödemeleri Yarın Başlıyor”, 21.02.2019,
<https://www.ntv.com.tr/ekonomi/ciftcilere-mazot-ve-gubre-destek-odemeleri-yarin-basliyor,r7kzMJ6va0SG6lpjRHDhsw> , 20.05.2019

Orman ve Su İşleri Bakanlığı, **Orman Genel Müdürlüğü 2017 Yılı İdare Faaliyet Raporu**,
Ankara, 2018, <https://www.ogm.gov.tr/Ekutuphane/Faaliyetraporu/Orman%20genel%20m%C3%Bcd%C3%Bcr%C3%Bc%C4%9f%C3%Bc%202017%20y%C4%B1l%C4%B1%20faaliyet%20raporu.Pdf>, 18.03.2018

Orman ve Su İşleri Bakanlığı, “Ormancılık İstatistikleri 2016,”
<https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Istatistikler/Ormanc%C4%B1l%C4%B1k%20%C4%B0statistikleri/Ormanc%C4%B1l%C4%B1k%20%C4%B0statistikleri%202016.rar>, 18.03.2018

Orman ve Su İşleri Bakanlığı, **Türkiye Arazi Tahribatının Dengelenmesi Ulusal Rapor** 2016-2030, 2016, <http://www.cem.gov.tr/erozyon/files/yayinlarimiz/brosurler/atd%20turkiye%20raporu2016.pdf> 11.03.2018

Orman ve Su İşleri Bakanlığı-Orman Genel Müdürlüğü, **Türkiye Orman Varlığı 2015**, <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/Yayinlar/T%C3%BCrkiye%20Orman%20Varl%C4%B1%C4%9F%C4%B1-2016-2017.pdf>, 18.03.2018

Resmi Gazete, “Çiftçi Kayıt Sistemi Yönetmeliği”, 2014.04.27, S.29012, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/05/20140527-5.htm>, 28.04.2018

Resmi Gazete “Çiftlik Muhasebe Veri Ağı Sistemine Dâhil Olan Tarımsal İşletmelere Katılım Desteği Ödemesi Yapılmasına Dair Tebliğ Yayınlandı,” 2017.23.11, Tebliğ No:2017/40, <https://siirt.tarim.gov.tr/Duyuru/190/Ciftlik-Muhasebe-Veri-Agi-Sistemine-D%C3%A2hil-Olan-Tarimsal-Isletmelere-Katilim-Destegi-Odemesi-Yapilmasina-Dair-Tebliğ-Yayinlandi>, 03.06.2018

Resmi Gazete, “Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesi Hakkında Tebliğ”, 2017.09.13, S.30179, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/09/20170913-4.htm>, 17.05.2018

Resmi Gazete, “Hayvancılığın Desteklenmesi Hakkında Uygulama Esasları Tebliği” Tebliğ No: 2006/9, 2006, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/03/20060308-7.htm>, 14.05.2018

Resmi Gazete, “Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Hizmetlerine Destekleme Ödemesi Yapılması Hakkında Tebliğ”, 2017.24.10, S. 30220, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/10/20171024-4.htm>, 03.06.2018

Sesli, Yılmaz, “Ceviz Yetiştiriciliği”, Meyvecilik Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, Yayın No:61, <https://arastirma.tarim.gov.tr/marem/Belgeler/Yeti%C5%9Ftiricilik%20Bilgileri/Ceviz%20Yeti%C5%9Ftiricili%C4%9Fi.pdf>, 24.03.2018

Tarım ve Orman Bakanlığı, “Mazot, Gübre ve Toprak Analiz Desteği,” 2019, <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler/Alan-Bazli-Destekler/Mazot-Gubde-ve-Toprak-Analizi-Destegi> , 20.05.2019

Tarım ve Su İşleri Bakanlığı, “Tarımda Sadece Bugünü Değil, Geleceği de Öngörüp Faaliyetlerimizi O Yönde Sürdürüyoruz,” 2018, <https://www.tarim.gov.tr/Haber/1409/Tarimda-Sadece-Bugunu-Degil-Gelecegi-De-Ongorup-Faaliyetlerimizi-O-Yonde-Surduruyoruz>, 06.05.2018

Tarım ve Orman Bakanlığı, “ÇATAK”, <https://www.tarim.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Tarla-Ve-Bahce-Bitkileri/CATAK>, 06.05.2018

TAGEM, “2018 Yılı Ar-Ge Öncelikli Konular”, <https://www.tarim.gov.tr/tagem/belgeler/argeprojeleri/2018%20yılı%20arge%20%c3%96ncel%c4%b0kl%c4%b0%20konuları.pdf>, 03.06.2018

TAGEM, Araştırma ve Geliştirme Destek Programı Uygulama/Harcama Usul ve Esasları, https://www.tarimorman.gov.tr/TAGEM/Belgeler/ar_ge_projeleri/AR-GE%20USUL%20VE%20ESASLAR%202017.docx s.1,5, 03.06.2018

TARSİM, 2016 Faaliyet Raporu, 2016, https://web.tarsim.gov.tr/hauz/dokumanGoster.doc?_key_=5E2CE84DE206F09108FA56E61058194B7697826AKR423ZCS98H58OW1L502062017 20,05.2018

TARSİM, “Arıcılık Sigortası,” https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subPage?_key_-=6D7415BE31795E0576A7CE18FEDB4F2E579876FWPQ02KTKI8XRMEGSA4B17062015, 19.05.2018

TARSİM, “Bitkisel Ürün Sigortası,” https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage?_key_-=6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e6776033tzw2h832cs2k57446yx17062015, 19.05.2018

TARSİM, “Büyükbaş Hayvan Hayat Sigortası,” https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage?_key_-=6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e351486r7i5g39mywwj341z2qz817062015, 19.05.2018

TARSİM, “Küçükbaş Hayvan Hayat Sigortası,”
<https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage? key =6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e70626089bwqt20359uclxq5jet17062015>, 19.05.2018

TARSİM, “Kümes Hayvan Hayat Sigortası,”
<https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage? key =6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e734032205et6go49vlw7e2460a17062015>, 19.05.2018

TARSİM, “Sera Sigortası,” <https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage? key =6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e2412176fvx8ıgw9g78zrl7lx0c17062015>, 19.05.2018

TARSİM, “Su Ürünler Hayat Sigortası,”
<https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subpage? key =6d7415be31795e0576a7ce18fedb4f2e533396i6ej898urc8a0z54zfq017062015>, 19.05.2018

TARSİM, “Türkiye Tarım Sigortaları Sistemi 2015 Yılı Sunumu,”
[https://www.tarim.gov.tr/TRGM/Belgeler/Icerikler/T%C3%BCrkiye%20Tar%C4%B1m%20Sigortalar%C4%B1%20Sistemi%20\(TARS%C4%B0M\)%202015%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Sunumu%20-%20pdf.pdf](https://www.tarim.gov.tr/TRGM/Belgeler/Icerikler/T%C3%BCrkiye%20Tar%C4%B1m%20Sigortalar%C4%B1%20Sistemi%20(TARS%C4%B0M)%202015%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Sunumu%20-%20pdf.pdf), 19.05.2018,

TİGEM, “Hayvancılık Sektörü Raporu 2016,” <https://www.tigem.gov.tr/-WebUserFile/DosyaGaleri/2018/2/a374cc25-acc1-44e8-a546-63b4c8bce146/dosya/9F02B146-D86C-404D-9564-93509F3E18B7.pdf> , 29.03.2018

TKDK, **Tarımsal Kırsal Kalkınma Kurumu 2017-2021 Stratejik Planı**, Ankara, 2017,
<https://www.tkd.gov.tr/Content/File/TKDK%2020172021%20D%C3%B6nemi%20Stratejik%20Plan%C4%B1.pdf>, 19.05.2018, 12.09.2018

TMO, “Toprak Mahsulleri Ofisi Verileri”, 2016,
<https://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler-/SagMenuVeriler/TMO.pdf>, 21.03.2018

TOBB, **Türkiye Tarım Sektörü Raporu 2013**, Ankara, Afşaroğlu Matbaası, 2014,
https://www.tobb.org.tr/documents/yayinlar/2014/turkiye_tarim_meclisi_sektor_raporu_2013_int.pdf, 11.03.2018

Toprak Mahsulleri Genel Müdürlüğü, **2016 Yılı Hububat Raporu**,
<http://www.tmo.gov.tr/Upload-/Document/hububat/hububatraporu2016.pdf>,

17.03.2018

TÜİK, “Bitkisel Üretim İstatistikleri,” 1988-2018” http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=62 , 09.05.2019

TÜİK, “Bitkisel Üretim Değerleri 2018'de Yüzde 16.9 Yükseldi”, 07.03.2019,
<https://www.haberler.com/tuik-bitkisel-uretim-degerleri-2018-de-yuzde-16-9-11810382-haberi/>, 07.05.2019

TÜİK, “Bitkisel Üretim İstatistikleri 2017”,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24581>, 17.03.2018

TÜİK, “Bitkisel Üretim İstatistikleri, 2017-2018”,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27635>, 17.03.2019

TÜİK, “Bitkisel Üretim İstatistikleri, 2018”,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27635>, 15.05.2019

TÜİK, “Bitkisel Ürün Denge Tabloları; "Meyveler, Sert Kabuklular ve İçecek Bitkileri", 2017-2018, <http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30695> 14.05.2019

TÜİK, “Bitkisel Ürün Denge Tabloları; ‘Sebzeler’, 2017-2018”,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30694> .15.04.2019

TÜİK, “Bitkisel Ürün Denge Tabloları; ‘Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler’, 2017-2018”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30693>, 14.05.2019

TÜİK, “Hayvancılık, İstatistikleri (1991-2017)”,
http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=681
http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=682
http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=683 14.01.2018

TÜİK, Hayvansal Üretim İstatistikleri, 2018 <http://tuik.gov.tr/PreHaber-Bultenleri.do?id=30728>, 26.04.2019

TÜİK, “İstihdam Edilenlerin Yıllara Göre İktisadi Faaliyet Kolları ve Dağılımı”,
www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=226310.03.2018, 10.03.2018

TÜİK, “Kümes Hayvanları,” http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=690 , 14.03.2018

TÜİK, “Meyveler, İçecek ve Baharat Bitkileri”,
http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo-.do?istab_id=1564;
http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=71;
http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=66, (09.03.2018

TÜİK, “Su Ürünleri 2015,” <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21720>,
31.03.2018

TÜİK, “Su Ürünleri 2016,” <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24657>,
31.03.2018

TÜİK, “Tarım ve Orman Alanları (1988-2017)”
http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=53 , 09.03.2018

TÜİK, “Tarım ve Orman Alanları (1988-2017),” http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1561, 09.03.2018

TÜİK, “Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarları,” 2018,”
http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001# , 04.04.2019

TÜİK, “Tavuk Yumurta Sayısı, (2010-2017)”
http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=689, 26.03.2018

TÜİK “Tür ve Irklarına Göre Büyükbaş ve Küçükbaş Kesilen Hayvan Sayısı ve Et Üretim Miktarları”, (1991-2017),
http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=685, 14,01,2018

Türkiye İhracatçılar Merkezi, **Ekonomi ve Dış Ticaret Raporu 2017**, Ankara, 2017,
http://www.tim.org.tr/files/downloads/Raporlar/T%C4%B0M_Ekonomi_Raporu_2017.pdf , 02.03.2018

Türkiye İhracatçılar Merkezi, **Tarım Raporu 2016**, Ankara, 2017, http://www.tim.org.tr/files/downloads/Raporlar/Tarim_Raporu_2017.pdf, 08.03.2018

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., “Sektör Raporu 2016”, http://www.turkseker.gov.tr/sector_raporu_2017.pdf, 20.03.2018

TÜSİAD, “Gıda Ve Tarım Sektörünün Geleceğini Ele Alan Bir Konferans Düzenledi” <http://tusiad.org/tr/tum/item/7021-tusiad-gida-ve-tarim-sektorunun-gelecegini-ele-alan-bir-konferans-duzenledi>, 30.03.2018

Uludağ İhracatçılar Birliği, “Tarımın ve Organik Tarımın Türkiye İhracatındaki Yeri, Önemi, Gücü, Geleceği ve Tarım Sektörünün İhracatta Karşılaştığı Problemler ile Sektörü Geliştirmenin Yolları,” 2017, www.uib.org.tr/Home/KbDownload/tarim-raporu, 12.03.2018

World Bank, “World Development Indicators,” <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NV.AGR.TOTL.ZS#>, 01.09.2018

World Bank, “Agricultural Employment Data”, <https://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?end=2017&locations=AF-BR-CN-ET-JP-FR-DE-IN-ID-IT-NP-TR-TZ-RU-GB-US-MLNE&start=1991&view=chart>, 10.12.2018

Yıldırım, İsa ve Umut Gül, “Durum ve Tahmin: Kırmızı Et 2016” TEPGE, 2016, <http://www.tepge.gov.tr/Dosyalar/Yayinlar/18b65e6405d044bca05ee68ddcd43d9b.pdf>, 25.05.2018

ZMO, Antep Fıstığı Raporu 2015, http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=25199&tipi=38&sube=0, 4.03.2018

ZMO, “Doğrudan Gelir Desteği: Tarımsal Destek Mi, Yoksulluk Yardımı Mi?” http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=147&tipi=5, 25.04.2018

ZMO, “Fındık Raporu 2016,” http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.-php?kod=26370&tipi=17&sube=0, 24.03.2018

ZMO, “Hayvancılık ve Destekleme Paketine İlişkin Değerlendirme, 2015,” http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=24456&tipi=42&sube=0, 17.05.2018

ZMO, “Hedef Çiftçilere Pilot Bölgelerde Doğrudan Gelir Desteği Yapılması ve Kayıt Sisteminin Oluşturulmasına İlişkin Uygulama Tebliği”, http://www.zmo.org.tr/mevzuat/mevzuat_detay.php?kod=128, 25.04.2018

ZMO, “Su Ürünleri Raporu”, “http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.-php?kod=27302&tipi=17&sube=0, 29.03.2018